Людина і світ

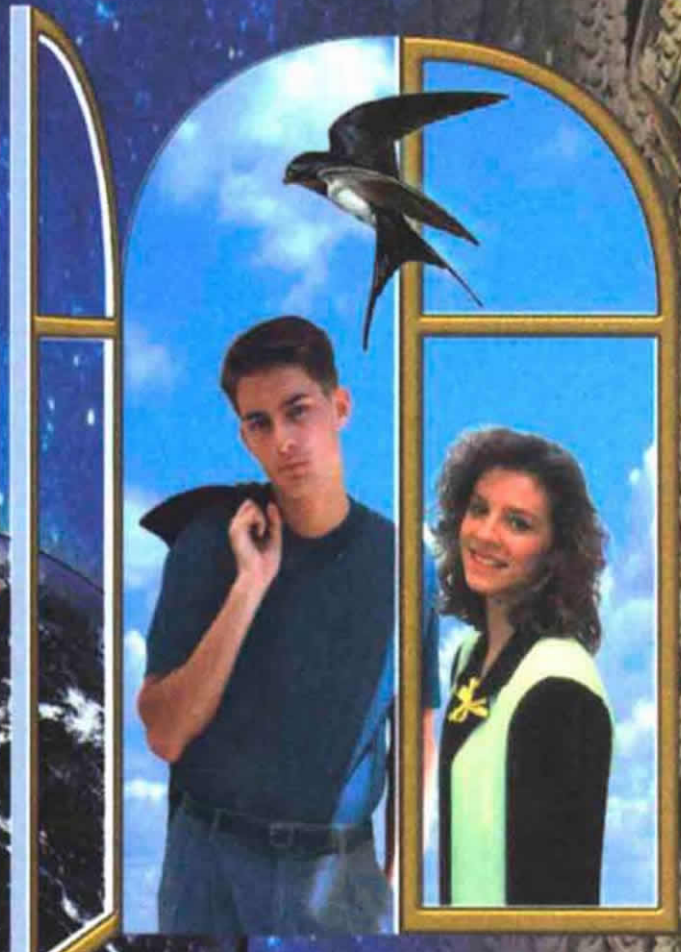

Підручник

Феномен людського життя

Світ та особливості його існування

Душевне життя і духовність людини

Свідомість і пізнання

Людина і природа

Суспільне життя людини

Політичні засади людського існування

Людина і культура

Світогляд як найвища форма самоусвідомлення

Людина і світ

Підручник

2-ге видання, виправлене і доповнене

Головний редактор —
член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук,
професор Л.В. Губерський

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
для учнів загальноосвітніх, професійно-технічних
та вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації

Київ
"Знання"
2001

УДК [11+32+34](075.3)
ББК 60я72
Л93

Затверджено Міністерством освіти і науки України (лист № 1/11-3249 від 24 липня 2001 р.)

Редакційна колегія:
В.П. Андрущенко, член-кореспондент АПН України, доктор філософських наук, професор; *Л.В. Губерський*, член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор (головний редактор); *В.Г. Кремень*, академік НАН України, доктор філософських наук, професор; *А.О. Приятельчук*, кандидат філософських наук, доцент (заступник головного редактора); *П.І. Скрипка*, кандидат філософських наук, професор

Рецензенти:
В.І. Андрейцев, академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор; *В.І. Волович*, доктор філософських наук, професор; *М.І. Джужук*, учитель ЗОСШ № 1 м. Бершадь Вінницької обл.; *А.Є. Конверський*, доктор філософських наук, професор; *В.О. Огнев'юк*, кандидат філософських наук; *П.Б. Полянський*, кандидат історичних наук; *А.Г. Сяюсаренко*, член-кореспондент АПН України, доктор історичних наук, професор

Людина і світ: Підручник / Л.Б. Губерський, В.Г. Кремень, А.О. Приятельчук та ін.; Голов. ред. Л.В. Губерський. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Т-во "Знання". КОО, 2001. — 349 с.

Л93

ISBN 966-620-086-4

Цей підручник — практично перше в українській літературі системне видання, у якому на основі аналізу широкого кола праць найвидатніших мислителів минулого і сучасності, історичних документів, соціальної практики доступно розкриваються взаємовідносини між людиною і світом. Друге видання суттєво виправлене і доповнене з урахуванням специфіки творення української держави на сучасному етапі і практики новітніх соціальних процесів.

Розраховано на учнів загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації. Підручник буде корисним також вчителям, викладачам суспільствознавчих дисциплін, широкому колу читачів, яких цікавлять проблеми осмислення місця людини у світі, майбутнього людства.

УДК [11+32+34](075.3)
ББК 60я72

ISBN 966-620-086-4

© Л.В. Губерський, А.О. Приятельчук та ін. автори, 1999
© Л.В. Губерський, А.О. Приятельчук та ін. автори, зі змінами, 2001
© Київська обласна організація товариства "Знання" України, 2001

Зміст

Передмова 9

Вступ до курсу 11

Розділ І. Феномен людського життя 14

§ 1. Феномен людини та основні тлумачення її походження 15

§ 2. Роль природно-історичного середовища і спадковості у формуванні та розвитку людини 20

§ 3. Природні, соціокультурні та духовні виміри людського життя 26

§ 4. Сутність людини та сенс людського життя 30

§ 5. Ціннісні виміри людського життя. Смерть і безсмертя 36

§ 6. Поняття творчості, свободи і відповідальності 42

§ 7. Повнота життя і щастя 47

Що прочитати? 49

Запитання для самоконтролю 49

Дискусійні питання 50

Словник 50

Розділ ІІ. Світ та особливості його існування 53

§ 1. Поняття світу 54

§ 2. Людина і Космос, Всесвіт і Земля 55

§ 3. Поняття матеріального та ідеального 60

§ 4. Рух як загальний спосіб існування світу 66

§ 5. Простір і час 75

§ 6. Проблема єдності світу 79

Що прочитати? 83
Запитання для самоконтролю 83
Дискусійні питання 83
Словник 84

Розділ III Душевне життя і духовність людини 86
§ 1. Поняття "дух", "душа", "духовність". Співвідношення духовного і тілесного 87
§ 2. Почуття, інтелект, воля. Ідеали в житті людини 95
§ 3. Честь, совість, гідність людини. Інтелігентність і порядність 100
§ 4. Правда, хиба, істина — їхня єдність та відмінність між ними. Прихильність як прояв духовності 104
§ 5. Віра, надія, любов як духовно-практичні виміри людини 109
§ 6. Прекрасне і потворне 114
§ 7. Добро і зло — вінець духовності 117
Що прочитати? 120
Запитання для самоконтролю 120
Дискусійні питання 121
Словник 121

Розділ IV. Свідомість і пізнання 123
§ 1. Розуміння свідомості 124
§ 2. Структура свідомості. Свідоме і несвідоме 128
§ 3. Свідомість і праця. Спілкування і мова 133
§ 4. Суспільний характер свідомості 138
§ 5. Що таке пізнання 141
§ 6. Розуміння істини. Істина та її критерії 147
§ 7. Розуміння методу пізнання та закону 150
Що прочитати? 155
Запитання для самоконтролю 155
Дискусійні питання 156
Словник 156

Розділ V. Людина і природа 158
§ 1. Що таке природа 159
§ 2. Історичний розвиток уявлень про природу 162
§ 3. Розуміння біосфери та ноосфери 165

§ 4. Природа як сукупність об'єктивних умов існування людства 169
§ 5. Природа як об'єкт знання і пізнання 175
§ 6. Виживання людини і людства — нагальна проблема сучасності 179
Що прочитати? 182
Запитання для самоконтролю 183
Дискусійні питання 183
Словник 184

Розділ VI. Суспільне життя людини 186

§ 1. Поняття "суспільство", "суспільне", "соціальне", "соціум". Суспільство як самоорганізована система 187
§ 2. Соціальна структура, її основні елементи 194
§ 3. Сім'я в соціальній структурі суспільства 202
§ 4. Поняття етносу. Рід, плем'я, народність, нація 206
§ 5. Роль ментальності в життєдіяльності суспільства 211
§ 6. Особливості історичного розвитку українського етносу та нації 214
§ 7. Прогрес і періодизація суспільного розвитку 218
Що прочитати? 223
Запитання для самоконтролю 223
Дискусійні питання 224
Словник 224

Розділ VII. Політичні засади людського існування 226

§ 1. Поняття політики. Політика і влада 227
§ 2. Політична система 235
§ 3. Політична демократія 240
§ 4. Особливості правової, соціально-справедливої держави та громадянського суспільства 243
§ 5. Громадські рухи й організації. Політичні партії і влада 250
§ 6. Політика й ідеологія 255
§ 7. Політична еліта і народ 257
Що прочитати? 258
Запитання для самоконтролю 259
Дискусійні питання 259
Словник 259

Розділ VIII. Людина і культура 261
§ 1. Поняття культури 262
§ 2. Матеріальна та духовна культура 270
§ 3. Культура і цивілізація 274
§ 4. Історичність культури. Спадкоємність, традиції і новаторство в культурі 277
§ 5. Національне та загальнолюдське в культурі. Багатоманітність та взаємодія культур 280
§ 6. Культура особистості 285
§ 7. Культура, гуманізм, прогрес 289
Що прочитати? 293
Запитання для самоконтролю 293
Дискусійні питання 294
Словник 294

Розділ IX. Світогляд як найвища форма самоусвідомлення 296
§ 1. Поняття світогляду 297
§ 2. Мораль і світогляд 307
§ 3. Мистецтво і світогляд 310
§ 4. Історичність світогляду 320
§ 5. Міфологія як світогляд 322
§ 6. Загальна характеристика релігійного світогляду 327
§ 7. Особливості наукового світогляду 332
§ 8. Філософія і світогляд 337
Що прочитати? 345
Запитання для самоконтролю 346
Дискусійні питання 346
Словник 347

Висновки 348

Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання.
Конституція України — Ст. 35

Передмова

Дорогі друзі! Колектив авторів пропонує вам підручник, підготовлений відповідно до програми, затвердженої Міністерством освіти і науки України для учнів загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації. Ми сподіваємося, що він допоможе вам у пізнанні сутності сучасної дійсності, формуванні власних поглядів на Людину і Світ, розумінні їх взаємозв'язку і взаємозалежності, шляхів подальшого розвитку нашого буття.

Основною ідеєю підручника є визнання людини як найвищої цінності на Землі, окреслення найбільш перспективних шляхів формування особистості, яка поєднує в собі патріотизм і любов до своєї Вітчизни, стверджує демократичні цінності громадянського суспільства та прагне жити в рідній процвітаючій Україні.

Творенню особистості нового типу, безумовно, сприяють

сучасні зміни в економічному й духовному розвитку української незалежної держави. За десять років в Україні склалися нові соціально-економічні, політичні й культурні реалії, відбулися глибинні зміни в суспільній свідомості. Громадяни України всіх національностей все більше усвідомлюють себе як політична нація. Україна остаточно утвердила себе як суверенна держава, стала повноправним суб'єктом міжнародних відносин, важливим фактором стабільності у світі. За роки незалежності в Україні закладено підвалини сучасної політичної системи на принципах народовладдя, відбулося становлення парламентаризму і вертикалі виконавчої влади; формується незалежна судова система. Важливою віхою політичного життя держави стало прийняття нової Конституції. У суспільстві забезпечуються внутрішня стабільність і громадянський мир.

Водночас духовне багатство й матеріальний добробут українського народу значною мірою залежать від рівня розвитку світоглядної культури й громадянської позиції кожної людини. Підручник "Людина і світ" саме й покликаний слугувати благородній справі формування сучасного світогляду молодої людини — представника нової генерації українського народу.

Автори підручника далекі від думки, що все сказане тут є "істиною в останній інстанції". Водночас вони переконані, що запропоновані у цій книзі роздуми й спостереження стануть у добрій нагоді для розуміння вами, нашими молодими сучасниками, свого місця у Світі.

Підручник підготували: член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор **Л.В. Губерський** (Передмова, Вступ до курсу, розділи I, II, IX, Висновки); академік НАН України, доктор філософських наук, професор **В.Г. Кремень** (розділи VI, VII); кандидат філософських наук, доцент **А.О. Приятельчук** (розділи II, III, IV, IX); член-кореспондент АПН України, доктор філософських наук, професор **В.П. Андрущенко** (розділ VIII); кандидат філософських наук, професор **П.І. Скрипка** (розділи I, IV, V, VIII); кандидат філософських наук, доцент **В.Ф. Цвих** (розділ VII); кандидат філософських наук, доцент **В.Л. Чуйко** (розділ III); старший викладач **О.В. Шинкарук** (розділ VI); доктор філософських наук, професор **В.І. Ярошовець** (розділ V).

Вступ до курсу

Із власного життєвого досвіду та передмови до підручника "Людина і світ" ви вже знаєте, що без світоглядного вибору людина позбавлена повноцінної реальної життєвої діяльності.

Сам світоглядний вибір є досить складним явищем, і визначають його насамперед такі основні моменти. ***По-перше***, цей процес є індивідуально-особистісним творенням людиною цілісної картини світу. Це творення ґрунтується на прагненнях і бажаннях людини, воно визначене нестримною жагою до усвідомлення нею цілей, мети і характеру своєї діяльності. Тобто шлях до того, чого прагне людина, вона вибирає і окреслює сама. ***По-друге***, не кожна людина має здатність самостійно визначитись у світобаченні. Тому вона з необхідністю звертається до надбань світоглядної культури, які творяться, як правило, видатними особистостями або невеликими творчими колективами. І, ***по-третє***, людина тільки на рівні поєднання власного бачення світу і суспільно-узагальненого відношення до нього робить свій єдиний і неповторний ***світоглядний***

вибір — займає відповідну своїй душевно-природно-соціальній сутності життєву позицію. Життєва позиція — це вихідний момент, початок діяльності людини в певному напрямі. Це те, з чого починається і чим закінчується життєвий шлях людини як особистості.

Природно-історично склалося так, що теоретичними підвалинами формування життєвої позиції особистості постали такі основні типи світогляду як міфологія, релігія, наука і філософія.

Зважаючи на те, що переважна більшість сучасної літератури визначає світогляд як цілісну картину світу, яка є дійсною тільки в системі "Людина — світ", підкреслимо таке:

1. ***Міфологія*** — це цілісна картина світу, де основним персонажем є Людина (розумна Тварина з душею), а возвеличується, абсолютизується Природа.

2. ***Релігія*** — це цілісна картина світу, де основним персонажем є Людина (істота, що має тіло і душу, вірить у винятковість надприродного), а возвеличується, абсолютизується Надприродне (Бог, Диявол та ін.).

3. ***Наука*** — це цілісна картина світу, де основним персонажем є Людина (Істота, яка пізнає і перетворює Світ), а возвеличується, абсолютизується Істина.

4. ***Філософія*** — це цілісна картина світу, де основним персонажем є Людина (Істота, яка здатна бути мудрою), а возвеличується, абсолютизується Відносність.

Таке визначення основних теоретичних підвалин світогляду показує, що в реальній дійсності кожна особистість має неповторний, особливий світогляд, який є комплексним явищем і в якому переплітаються елементи міфологічності, релігійності, науковості і філософічності. Одночасно в цьому переплетінні завжди переважають елементи того чи іншого світоглядного типу — тільки так світоглядно конкретизується життєва позиція людини.

Саме тому в повсякденному житті людина прагне такого світогляду, який відкрив би шлях до її власної економічної визначеності й захищеності, до її власного відносно високого рівня політичної свободи, духовної наснаги і душевного спокою. Такий світогляд як цілісне теоретичне явище, як "рецепт" для кожної особистості ще не вироблений, і що найважливіше — ніколи не буде вироблений. Однак людина має

перебувати у постійному пошуку саме такого світогляду, знаючи, що це прагнення є вічним, хоча мета недосяжна. Саме в цьому прагненні людина досягає високого рівня прозорості власного світоглядного вибору й відповідно до нього намагається відбутись у світі. Але реальний процес життя людини, як правило, або далекий, або близький до її світоглядного вибору. Абсолютної відповідності між світоглядним вибором і реальним процесом життя людини не було, немає і бути не може. Проте це не означає, що загальновідома фраза: "Обставини сильніші за нас" — цілком правильна. Річ у тім, що в тому чи іншому типі світогляду є свій рівень визначення місця людини у світі, її активності, її діяльності — її сили врешті-решт. Водночас ця активність обмежується. Наприклад, міфологія пропагує безсилля людини щодо природи, а релігія — сліпу віру в Бога, наука підтримує бездушність, а філософія — необмежену критичність. Тому від того, як людина усвідомлює і переваги тієї чи іншої світоглядної культури, і її обмеженість, багато в чому залежить життя людини.

Дійсно, сьогодні людина добре розуміє, що без освоєння досягнень світоглядної культури, основ мистецтва, літератури, міфології, релігії, науки і філософії не може бути прогресу в реальному житті як окремої людини, так і того чи іншого типу суспільства. Більше того, хоч обставини часто сильніші за людину, потрібно пам'ятати, що врешті-решт творцем цих обставин є сама людина. Якщо обставини гальмують рух людини до щастя, їх потрібно змінити. Таке розуміння співвідношення світоглядного вибору і реального процесу життя людини приводить до загального висновку: ***завжди, в усі періоди історії людської цивілізації докорінних змін*** (у прогресивному чи регресивному аспекті) ***не відбувалось доти, поки докорінно не змінювався світогляд.***

Життя в Україні досягне вершин прогресивно-цивілізованого рівня, який відповідає гуманістичній природі людини, тільки тоді, коли високому рівню розвитку відповідатиме світогляд українського народу, коли український народ виявить високоефективну здатність і змогу втілити цей світоглядний вибір у реальному процесі життя.

Носієм цієї "здатиості" і "змоги" завжди була, є й буде Людина. Тому саме цьому феномену присвячений перший розділ підручника.

Розділ І

Феномен людського життя

Нині, коли ми вступили у третє тисячоліття, зростає інтерес до проблем людини. Ким є людина? Чи можна вважати її унікальним творінням на Землі? Чому на відміну від інших природних істот вона наділена всерозумінням? Яка природа людини? Що визначає її духовність? У чому драма людських відносин і людського існування? У чому сенс і цінність людського життя? Ці та інші питання, ми в цьому переконані, особливо турбують вас, тобто тих людей, які попрощалися з дитинством і прийшли до весни людського життя — юності.

§ 1. Феномен людини та основні тлумачення її походження

Пошук відповідей на ці та інші "вічні" питання відбито у численних міфах народів світу, в релігійних книгах, наукових працях та філософських текстах різних епох. Вивчаючи літературу, історію, біологію та інші предмети, ви знайомились із ними.

Людина — унікальне творіння у Всесвіті. Вона непояснéнна, незбагненна, загадкова. Ні сучасна наука, ні філософія, ні релігія не можуть повною мірою розкрити таємницю людини. Можливо, ви наблизитесь до її пізнання. Але перед тим слід звернутись до поглядів, які знаходяться у спадщині попередніх поколінь.

Називаючи ті чи інші якості людини, видатні мислителі доходять висновку, що з-поміж них є визначальні, принципово важливі. Упродовж тривалого розвитку світоглядної культури виділялись з них то одні, то інші: людина є політична (полісна) істота (Арістотель); людина — це мисляча річ (Р. Декарт); людина — це істота, яка виробляє знаряддя праці (Б. Франклін); людина — це тварина, яка має особливу зовнішню організацію і здатність користуватися знаряддями праці та зброєю (К.А. Гельвецій); людина розумна (гомо сапієнс) (К. Лінней); це єдина істота, яка знає, що вона є (К. Ясперс); людина, котра грає, або людина-актор (Й. Гейзінге); сутність людини становить сукупність усіх суспільних відносин і предметно-практична діяльність, що є поглибленим визначенням людини як такої, котра працює (гомо фабер) (К. Маркс); нарешті, людина як істота творча. З висоти нашого часу окремі з цих висловлювань, на перший погляд, дивні.

Однак вони, як і інші, тут не названі, складалися поступово, залежно від того, як розкривалися творчі можливості людини в процесі її еволюції. Як ми вважаємо, будь-яке визначення залишиться таким же незавершеним, як і історія людства.

І доки існує людство, триватимуть пошуки людиною відповіді на запитання — хто ж вона є?

Нам належить здійснити свій пошук.

Отже, хто є людина? На перший погляд, це питання зовсім просте. Дійсно, хто ж не знає, що таке людина? Кожен із

нас впевнено виділяє людину з навколишнього світу. Її відмінність від інших істот вважається цілком очевидною. Однак річ у тому, що те, що нам здається найближчим, найбільш знайомим, насправді є найбільш складним, як тільки ми робимо спробу збагнути його сутність.

Видатний німецький філософ І. Кант дійшов висновку, що у філософії є лише три запитання, на які вона має дати відповідь: *що я можу знати? Що я маю робити? На що я можу сподіватися?* Як не дивно, а зводяться вони до одного запитання: хто є людина?

Отже, філософську програму осягнення людини можна афористично визначити словами Сократа: "Пізнай самого себе". Спробуйте осмислити значення цих слів. Адже у цьому корінь і стрижень усіх світоглядних проблем. Історія розвитку людини і світу свідчить, що процес осмислення феномену людини далекий від завершення, і ця незавершеність породжена насамперед первинним і найскладнішим питанням про походження людини.

Вирішення проблеми походження людини у світоглядній історії має гіпотетичний характер.

У ***міфологічному світогляді*** походження людського життя пояснюється породженням людей тваринами або виникненням їх із якоїсь частини тіла тварин. Найтиповішим тут є *тотемізм* (тотем у перекладі з мови північноамериканських індіанців означає "його рід"). Тобто це рослина, птах чи найчастіше тварина, від якої походить рід, це реальний предок, від якого залежить життя і добробут роду в цілому і кожного його члена зокрема. Згадаймо хоча б твори Ф. Купера про індіанців, про назви родів чи племен — рід ведмедя, плем'я бізона тощо.

У такому розумінні походження людини знайшло відображення господарське життя первісних людей, основою якого було збиральництво, мисливство, рибальство, тобто "присвоююча економіка". З переходом до землеробства у міфології з'являється інший мотив: велика Праматір-Земля у її шлюбі з Батьком-Небом породжує все живе, у тому числі людину.

Подальший розвиток виробництва зумовлює зміну поглядів людини на своє походження, що має відображення у міфах: людина виникає, наприклад, з глини, змішаної з кров'ю бога Абзу (Вавилон), титан Прометей створює людину з

глини, змішаної зі сльозами, дарує їй вогонь, навчає мистецтва та ремесел (Стародавня Греція).

*У **релігійному світогляді*** походження людського життя ґрунтується на підкресленні акту божественного творіння. У Біблії, наприклад, так сказано про шостий день творіння: "І створив Господь Бог людину з пороху земного, і дихання життя вдихнув у ніздрі її, — і стала людина живою душею". Аналогічно вирішено питання про походження людини і у священній книзі мусульман — Корані, хоча там людина створюється не з "пороху земного", а з глини.

Космічні гіпотези походження людини виникають ще в давнину. Вони досить популярні й сьогодні, коли людина почала освоювати ближній Космос і проникати у далекий Космос. Їхню сутність можна коротко сформулювати так:

- у Всесвіті знаходиться "насіння життя", яке космічним пилом, метеоритами, кометами заноситься на планети. Витоки такого підходу належать ще до V ст. до н. е. — вчення давньогрецького мислителя Анаксагора з його ідеєю панспермії. Нині, коли в метеоритах знайдено практично всі амінокислоти, що складають живе, до цього припущення наука повертається на якісно нових засадах;
- космічні прибульці залишили на Землі своїх представників. Отже, з цього погляду життя людини є суто космічним явищем;
- життя на Землі є реалізацією особливої космічної енергії, тому воно унікальне за своєю природою.

У сучасній космології існує антропний, або антропологічний, принцип, за яким увесь осяжний Всесвіт, Метагалактика еволюціонували у напрямі створення думаючої істоти на Землі (і, очевидно, на інших планетах біля інших зірок), людини, через яку матерія усвідомлює сама себе і свідомо регулює свій подальший розвиток.

Еволюційна гіпотеза ґрунтується на тому, що людина має природну (земну) передісторію. Думки про це з'явилися ще в Стародавній Греції (Анаксімандр вважав, що люди, як і всі живі істоти, зародилися спочатку у воді, потім почали заселяти і землю; на думку Демокріта, всі речі і живі істоти складаються, як і душі, з атомів — різноманітних найдрібніших і неподільних частинок). Проте минуло понад дві тисячі років перш ніж наукою було доведено походження людини від тваринних предків.

Такі видатні вчені, як К. Лінней, Ж.-В. Ламарк, і особливо Ч. Дарвін, переконливо довели, що людина є останньою найдосконалішою ланкою в ланцюзі розвитку живих істот і має спільних предків з людиноподібними мавпами.

Ця спільність виявляється у тому, що ми спостерігаємо спільні риси будови тіла, подібність у розвитку зародків людини і тварини та ін., про що йшлося у шкільному курсі загальної біології. Тобто еволюція анатомо-фізіологічної будови тварин створює передумови для переходу до анатомо-фізіологічної будови людини з її вертикальним положенням тіла, спеціалізацією форм та функцій рук, які Гегель назвав "знаряддям знарядь", голосового апарату, органів чуття, головного мозку тощо.

Згідно з еволюційною гіпотезою головною у становленні людини, поряд із висловленим вище, є праця. Виготовлення людиною штучних знарядь праці зумовлює розвиток її свідомості, вдосконалення функцій органів чуття і мозку, що сприяло розвиткові пізнавальних можливостей, і вона почала принципово по-новому ставитися до навколишнього світу.

Останнім часом привертають до себе увагу припущення про ***штучне походження людини***. Вони пов'язані з сучасними науково-технічними досягненнями людства, зокрема з освоєнням космічного простору, створенням роботів, вирощуванням зародків людини у пробірках, клонуванням тощо. Основною тут є думка про створення людини високорозвиненими представниками неземних цивілізацій, про якогось великого експериментатора. І якими б неймовірними на перший погляд не здавалися ці припущення, ними не можна нехтувати, виходячи з уже відомого людству принципу: "Цього не може бути, тому що не може бути ніколи".

Загалом сучасна класична наука підтверджує тільки природне походження людського життя. Адже тіло людини, його склад, клітинна будова, як і всього живого на Землі, дуже подібні до тваринних, відмінність полягає лише в складності, високоорганізованості їх. У людини як живої істоти біохімічні, біофізичні процеси, обмін речовин, енергією, інформацією схожі з вищими тваринами.

Посилання на те, що людина — *єдина* розумна істота на Землі, чим вона і відрізняється від тварин, — непереконливі за своїм змістом. Зародки "розумності" є і в тварин, вони по-

роджені еволюцією форм відображення зовнішнього світу в живій природі. Йдеться, зокрема, про те, що психіка високоорганізованих тварин (тобто таких, що мають центральну нервову систему та розвинений головний мозок) є передумовою виникнення і розвитку людської розумності.

Таке розуміння походження людського життя дає підстави стверджувати сьогодні, що в системі "людина — світ" майже всі гіпотези пояснюють людське життя як земне явище.

Однак перш ніж розглядати сутність людського життя, потрібно зупинитися на ще одному важливому і невиріше-ному питанні сучасності — про ***місце людини у світі***, або чи одні ми у Всесвіті? На це запитання різні світогляди завжди давали два альтернативні варіанти відповідей.

Ще в ***міфологічних уявленнях*** уся природа була населена людиноподібними істотами. Це можна пояснити тим, що в давнину люди наділяли явища і сили природи людськими якостями, що робило їх зрозумілішими.

Надалі, з розрізненням людиною тіла і душі, виникають уявлення про існування безтілесних істот ("духів") не лише на Землі, а й у Всесвіті. Це пов'язано з виникненням релігійного світогляду, адже всі релігії визначають існування й інших, крім людей, істот (добрих чи злих), наприклад, ангелів, котрі можуть з'являтися між людьми, хоча живуть здебільшого "на небі".

Серед стародавніх ***філософів***, у мислителів періоду Відродження була також досить поширеною думка про існування безлічі інших світів, населених якимись істотами, подібними до людини чи несхожими на неї.

Що ж приховується за цими поглядами — прозріння, передбачення? Чи, може, достовірні знання, першоджерела яких були втрачені з розвитком людства, зокрема з переходом від язичництва до християнства чи інших світових релігій? Адже священні книги донесли до нас лише вторинну інформацію, первинна, очевидно, було безнадійно втрачена.

Чи, може, це лише витвір людської фантазії? Так вважає багато людей. Звідси і ставлення до НЛО, інших не пояснених сучасною наукою таємничих явищ.

Крім того, існує точка зору, що ми маємо справу з розумними посланцями космічних цивілізацій, тому ці явища треба ретельно вивчати і прагнути встановити контакт із "брата-

ми по розуму". На це спрямована міжнародна програма CETI, метою якої є на основі аналізу сигналів, що надходять з космосу, виділити ті з них, які можуть мати штучне походження і свідчити про існування високорозвинених істот. На жаль, про наслідки цих "прослуховувань космосу" нам відомо дуже мало. Отже, однозначні відповіді на це запитання можна знайти тільки у фантастів. Проте фантастика з часом стає реальністю.

Відсутність переконливих наукових висновків щодо існування інших, позаземних, форм життя призводить до переважання не оптимістичного, а песимістичного підходу до відповіді на це запитання, навіть серед астрофізиків.

Найпоширенішу з-поміж них точку зору можна сформулювати так: земне життя виникло цілком випадково, як збіг певних унікальних обставин, які більше ніде і ніколи у космічному просторі не склалися. Проте якщо розумне життя виникло випадково у неосяжних просторах Всесвіту, то хто почує голос людства? Хто допоможе йому в тій скрутній ситуації, в якій воно може опинитись?..

Інша точка зору полягає в тому, що життя і розумні істоти у космосі обов'язково існують, але ці "острівці" високоорганізованої матерії надзвичайно віддалені один від одного. Крім того, вони можуть бути "старшими" чи "молодшими" за нас, що практично зводить можливість розумного контакту до нуля.

Із загальносвітоглядної точки зору можна зробити такий узагальнюючий висновок: існування у космосі істот, подібних до людей, цілком імовірне і навіть закономірне, адже закони розвитку світу універсальні.

Ми неупереджено запропонували найбільш поширені погляди, а ви маєте можливість прийняти одну з цих версій або запропонувати свою.

§ 2. Роль природно-історичного середовища і спадковості у формуванні та розвитку людини

Розглядаючи проблему людини, потрібно завжди враховувати як фактор спадковості, так і роль середовища, під впливом якого формується людина як природно-соціальна істота.

Кожен з нас має батьків, від яких ми отримуємо у спадок не тільки особливості роду, а й загально-соціальні ознаки. Крім того, ми є частинкою природи і вчимося жити в гармонії як із власною природою, так і з довкіллям. Поруч із нами — наші рідні, друзі, знайомі й незнайомі люди, які складають суспільство.

Отже, людина, як і будь-яка інша жива істота, має своє середовище існування — природне та суспільне. У людинознавстві чимдалі усвідомлюється факт впливу природного середовища на стан організму, психіки людини. Наше життя значно більше, ніж ми думаємо, залежить від явищ природи. Адже ми живемо на планеті, у глибині якої постійно відбуваються ще не пізнані нами процеси, які впливають на нас, а сама Земля, як своєрідна порошинка, мчить у своєму русі в космічних безоднях. Нині залежність стану організму людини від природних процесів — перепадів температури, тиску, коливань геомагнітних полів, сонячної та космічної радіації — цілком очевидна.

Різні місця на Землі є більшою чи меншою мірою сприятливими для людини. Наприклад, вплив благодатного для організму підземного випромінювання може сприяти звільненню від нервових стресів або виліковуванню деяких захворювань організму. Більшість природних впливів на людський організм до цього часу залишаються ще невідомими, наука розпізнала лише незначну частину їх. Так, відомо, що людина, поміщена в безмагнітне середовище, одразу гине.

Поняття природного середовища не обмежується лише сферою Землі, воно включає у себе і космос у цілому. Ми вже говорили про гіпотезу, яка стверджує, що життя на Землі виникло під впливом космічних процесів. Тому цілком природно, що будь-який живий організм якимось чином взаємодіє з космосом. Сонячні бурі і пов'язані з ними електромагнітні збурення впливають на клітини, нервову і судинну системи організму, на самопочуття людини, її психіку. Ми живемо "в унісон" зі всім космічним середовищем і будь-які його зміни відбиваються на нашому стані.

Нині зростає увага до проблем не тільки космічних, а й мікросвіту. Очевидно, існує відносно синхронне "биття пульсу" в макро- та мікросвіті, в тому числі в енергосистемах людського організму.

Актуальними і прозорливими є ідеї К. Е. Ціолковського, В. І. Вернадського та О. Л. Чижевського, що набувають визнання в сучасній науці, про те, що ми з усіх боків оточені потоками космічної енергії, які йдуть до нас через величезні відстані від зірок, планет і Сонця.

Очевидно, ви вже відчули на собі, що людина існує в системі взаємодії усіх сил природи і відчуває її різноманітні впливи. Наша душевна рівновага можлива лише за умови фізіологічного та психічного пристосування до природного світу, а оскільки ми є передусім істотами соціальними, то адаптуватися до природи можемо через суспільство. Суспільний організм діє в межах природи, і якщо людина забуває про це, життя її жорстоко карає ("відчуження в межах природи" людини внаслідок непомірної урбанізації тощо). Людина як біологічна істота гине без спілкування з природою, так само і людина як істота соціальна гине без суспільства. І соціальні, і природні чинники діють у цьому розумінні нещадно. Запам'ятаймо це!

Становлення людини у всій її багатоякісності відбувається через засвоєння нею цінностей, вироблених людством упродовж своєї історії. Це і мова, і різні способи діяльності, і вміння користуватися різноманітними знаряддями тощо. Тому лише живучи у суспільстві, спілкуючись і взаємодіючи з іншими людьми, навчаючись у них, дитина може стати справжньою людиною. Ні Камала і Амала, які провели своє дитинство поміж вовків, ні чотирирічний Джон, знайдений серед мавп в Африці, так і не змогли навчитися розмовляти.

Відомий надзвичайно великий вплив на становлення людини, особливо у дитячі роки, родини, тих стосунків, що склалися в ній. Вам, як майбутнім батькам, радимо про це пам'ятати. Слід зазначити, що вплив на людину суспільного середовища може бути як стихійним, випадковим, так і свідомим, цілеспрямованим. Останній називають вихованням. Виховання — це певною мірою завжди і самовиховання, тобто власні зусилля людини, спрямовані на формування або вдосконалення самої себе.

Зі шкільного курсу загальної біології та власного досвіду ви вже знаєте, що таке ***спадковість*** і ***мінливість***: у процесі індивідуального розвитку людини, з одного боку, вона реалізує певну генетичну програму і відтворює певні ознаки, пе-

редані їй батьками, а з іншого — набуває нових ознак, що сприяє еволюції людини.

Спадковість надає дитині не лише власне біологічні властивості та інстинкти. Згадайте своїх молодших братиків і сестричок, інших малих дітей, за якими вам доводилося спостерігати. І ви переконаєтесь, що з самого початку свого життя дитина має здатність до наслідування усього, що роблять дорослі: звуків, рухів тощо. Їй притаманна допитливість. А це вже соціальні ознаки. Вона здатна засмучуватися, відчувати страх і радість, її посмішка має вроджений характер, а посмішка — це привілей людини. Отже, дитина з'являється на світ саме як людська істота. І все таки на момент народження вона лише кандидат у людину, хоч і наділена певними фізичними і психічними якостями від природи. Сукупність таких психофізіологічних якостей людини називають її ***задатками***. Це музичний слух, зорова пам'ять, міцний організм, вміння розрізняти кольори, почуття ритму та ін. Ці задатки є основою ***здібностей*** людини. Проте чи будуть реалізовані задатки і чи розвинуться вони у здібності, залежить як від умов, у яких розвивається людина, так і від наших власних зусиль. Головне — вірити у свої власні сили і наполегливо прагнути досягти своєї мети.

У розвитку людинознавства був період, коли перебільшувалась роль спадковості і вважалось, що основні риси розвитку та будови організму визначаються лише певними структурами зародкових клітин.

Як завжди, однобічне мислення призводило до інших, протилежних висновків — до заперечення ролі спадковості, до ідеї, що формування організму відбувається лише шляхом послідовних новоутворень, мутацій.

Питання про те, які чинники відіграють вирішальну роль у формуванні людини, має не тільки пізнавальне, а й життєве, практичне значення. Те чи інше ставлення людей до навколишнього світу і до самих себе залежить від відповіді на це запитання.

Перебільшення ролі спадковості приводить до висновку про те, що всі наші як гарні, так і погані риси залежать лише від наших батьків, яких ми, звичайно, не вибираємо. Подібний підхід зумовлений недооцінкою умов, середовища, в якому ми живемо, тож, мовляв, марні зусилля як суспільства, так і наші власні, спрямовані на вдосконалення людини.

Концепції філософської антропології, які ґрунтуються на такому розумінні, можна звести до трьох основних уявлень.

1. Людина — злісна мавпа, яка успадкувала від тваринних предків те найогидніше, що накопичилось у тваринному світі (типове висловлювання австрійського філософа Лоренца: "Людина — це горила з атомною бомбою в руках").

2. Людина від народження добра, альтруїстична, незлобива. Проте її природні задатки начебто суперечать розвитку цивілізації, саме суспільність відіграла фатальну роль у долі людини, змусивши її боротися за своє існування. Ось чому людина знищує собі подібних.

3. Людина сама по собі не добра і не зла, генетично вона, так би мовити, "нейтральна", "табула раса", на якій природа і суспільство пишуть свої письмена.

Протилежна точка зору, що абсолютизує роль середовища, у якому ми живемо, також не може бути сприйнятою як істинна хоча б тому, що не бере до уваги індивідуальні якості людини, які здебільшого є спадковими (задатки, здібності, обдарованість тощо). Такий підхід спрямовує наші зусилля лише на перетворення середовища, не враховує здатності людини до самовдосконалення; він притаманний марксистській філософії: у процесі революційних перетворень, зміни суспільного ладу має відбуватися і формування нової людини — "особистості нового типу". Від нього ми ще не звільнилися і сьогодні...

Своєрідною "золотою серединою" є позиція багатьох мислителів і письменників (Ф. Достоєвський, Л. Толстой, Г. Сковорода та ін.), які вважали, що тільки постійна праця кожної людини над собою, її моральне самовдосконалення можуть зробити її кращою.

Отже, і спадковість, і середовище, і наші власні зусилля спрямовані на самовдосконалення, істотно впливаючи на наш розвиток. Можливо, ви іншої думки? Адже це досить цікаво!

Розглядаючи людину як особливу істоту, ми ставимо не тільки запитання, хто ми і для чого живемо, а й звідки і завдяки чому ми з'явилися на цьому світі. Крім того, часто виникають запитання: що спрямовує наше існування? Чим визначається характер нашого життя? Відповіді на них можуть бути різні.

Вище ми говорили, що однією зі спроб пояснення походження людини є думка про її божественне творіння. У світлі ***релігійного тлумачення*** походження, життя і смерть людини пов'язані з існуванням надприродної істоти — Бога.

Щоправда, заради справедливості слід зауважити, що мова про Бога з'являється ще в міфології, а точніше — на її завершальному етапі. Однак у міфології Бог розглядається як та чи інша природна сила, що справляла вирішальний вплив на розвиток світу. З історії України вам відомо, що до прийняття християнства наші пращури поклонялися різним богам (Берегиня, Велес, Дажбог, Купало, Лада, Перун, Триглав та ін.).

Однак міфологія ще не протиставила людину і Вога такою мірою, як зробила це релігія. У міфології Бог не виступає творцем людини. У цьому світогляді він у тій чи іншій сфері існування світу є володарем, силою, яка здатна підкорити собі людину.

У релігії, і це підтверджують і Біблія, і Коран, Бог є творцем людини. Проте в релігії найважливішим у відношенні "людина — Бог" є не тільки питання творіння, а й сам зміст цього творіння. Бог творить людину як органічну єдність душі і тіла, тілесного і духовного, як поєднання, з одного боку, гріховного, а з іншого — здатності віри в Бога, потягу до вищих ідеалів, прагнення до самовдосконалення і розвитку.

Релігія розглядає Бога не тільки як творця, а також як певне світове уособлення, яке саме є органічною єдністю: а) "основи світу людини" (Бог-Отець); б) його вічного існування стосовно земного, людського (Бог-Син); та в) вічної здатності до творчості і визначення життя людини (Бог-Дух Святий). Цей приклад християнської версії єдності Божественної суті відіграє вирішальну роль у поясненні здатності людини як творця бути основою світу людських відносин, організатором як власного життя, так і життя суспільства, визначальника в освоєнні й перетворенні світу заради людини. Релігійна думка спонукала розвиток культури.

Зокрема, в науці ця ідея трансформувалась у явище обожнювання здатності пізнавати світ і шукати істину. В науці Бог і істина досить часто вживаються як тотожні поняття. Людина тягнеться до істини, яка визначає характер її існування і діяльності.

Упродовж століть релігія і наука ворогували. Ця ворожнеча, якщо уважно придивитись і проаналізувати, в кінцевому підсумку була боротьбою за Бога. Це своєрідна "битва", з якої ніхто не міг вийти переможцем, оскільки кожна сторона мала свою правду. Роль арбітра у боротьбі релігії і науки за Бога у всі часи бере на себе філософія. І найцікавішим тут є те, що при вирішенні цієї проблеми філософія використовує ідею Бога. Річ у тому, що самі філософи вважають, що всі версії щодо походження людини і характеру її існування, в тому числі ідея, за якою Бог є творцем людини і світу для людини, мають сенс. Жодну з них не можна відкинути.

Виходячи з цього трактування, філософи дійшли думки: Бог існує завдяки тому, що людина сама для себе його відкриває, отже, творить. Це не заперечує ідеї, згідно з якою Бог створив людину, оскільки Він створив таку людину, якій притаманна здатність до творчості, що є іскоркою Божою, проявом його духу. Отже, людина у будь-якому випадку не може жити без Бога, тому що сенс життя визначається потягом до ідеалу, а як свідчить історія людства, людина завжди здатна цей ідеал обожнювати, тобто надавати йому надприродної здатності керуючої сили.

Співвідношення "Бог — людина" спонукає до висновку: в системі відношень "людина — світ" без людини для людини Бога немає, а це означає, що вічність існування Бога, його творчий характер людина не може помітити поза своїм життям і діяльністю.

Бірити чи не вірити в Бога — справа самої людини. Ніхто не має права змусити робити одне або інше. Ви самі вирішуєте, приймати чи не приймати Бога. І цим ви відрізняєтесь від нас, тих, хто вчився в школі в часи боротьби з релігійними віруваннями. В цьому — ваша перевага і перевага життя в демократичному суспільстві.

§ 3. Природні, соціокультурні та духовні вимірі людського життя

Визначення людини як особливої істоти дає уявлення про неї як про суперечливу єдність природного, соціального та духовного (варто додати — і душевного). Спробуємо розглянути це питання більш ґрунтовно.

Природне у людині виявляється у морфологічних, генетичних явищах, а також у нервово-мозкових, електрохімічних та інших процесах, що властиві людському організму. Це фізіологічні процеси, що відбуваються у нашому організмі, основою яких є обмін речовинами, енергією та інформацією між організмом і навколишнім середовищем. У цьому розумінні між людиною і вищою твариною суттєвої різниці немає. Однак якщо абсолютизувати в людині тільки природне, біологічне, то ми не зможемо пояснити інші аспекти людського життя і будемо змушені пояснювати їх лише непоборними якостями.

Природне начало в людині (а до нього належать також особливості нейрофізіологічних процесів, що є основою людського мислення, тобто біопсихічне життя людини) вивчається природничими науками, серед яких сьогодні безсумнівним лідером є генетика, яка вивчає механізм передачі від покоління до покоління природних задатків.

Коли йдеться про ***соціальну сутність людини***, її соціокультурні виміри або про людину як особистість, слід виходити не з природного в людині взагалі, а лише з її антропологічних особливостей, тобто з вивчення її тілесної організації та деяких елементарних психічних властивостей і процесів (наприклад, від найпростіших інстинктів).

Таким чином, на певному рівні антропогенез у процесі "вдалих" мутацій, трудової діяльності, спілкування і формування духовності начебто "перевів стрілки" з біологічного розвитку на шлях історичного становлення власне соціальних істот, у результаті чого сформувалася людина як природно-соціальна істота. Саме тому ***людина є цілісною єдністю біологічного, психічного та соціального***. Однак людина не арифметична сума біологічного, психічного та соціального, вона інтегральна єдність, що приводить до виникнення нового якісного стану — людської особистості.

Виміри людини не можна зводити лише до природного та соціального в ній, хоча б тому, що соціальне породжує й духовність. Якщо у свідомості людини знаходять відображення лише найелементарніші потреби, задоволення яких необхідне тільки для підтримання фізичного існування, якщо почуття й емоції примітивні, а поняття не розвинені, то це свідчить про її бездуховність, внутрішню убогість. Саме про таких людей говорять, що вони злиденні духом.

Духовно розвиненою (або духовно багатою) людиною вважають таку, котра багато знає і ще більше розуміє, у своїй діяльності спирається на почуття й поняття істини, добра і краси, у якої переважають духовні потреби, якій притаманні безкорисливі почуття любові та милосердя, здатність відчувати свою причетність до людства, співчувати в біді кожній, навіть незнайомій, людині.

Духовність людини — це уміння мріяти, фантазувати, творчо удосконалювати світ, прагнучи зробити його кращим. Уміти створити свій внутрішній світ, не схожий на навколишню дійсність, — це один із найважливіших проявів духовності.

Отже, духовно розвинена людина — така, яка усвідомлює саму себе і може свідомо керувати своїми вчинками, підпорядковуючи їх нормам моралі та права, спрямовуючи їх на досягнення суспільно значущих цілей, це людина, внутрішнім регулятором поведінки якої є совість (за висловом класика німецької філософії XVIII ст. І. Канта — це закон, який живе у нас самих; на думку французького філософа XVIII ст. П. Гольбаха — це наш внутрішній суддя).

Перелік особистісних якостей духовно багатої людини, яка формується під впливом загальнолюдської культури, можна продовжити, проте це є змістом одного з наступних розділів — про духовність людини.

Усе викладене вище дає змогу дати загальне визначення: ***людина — душевновизначена природно-соціальна істота.*** Тобто до основних ознак людини можна віднести *особливий тип тілесної організації, наявність душі, свідомість, суспільність, діяльність.* Отже, поняття "людина" є родовим поняттям, що відображає загальні риси, притаманні людському роду: як загальносоціальні, так і природні, психічні, біологічні. Людина фактично є результатом п'яти біографій. По-перше, щоб бути людиною, вона повинна повторити ***філогенез*** (історію розвитку та існування виду гомо сапієнс, тобто — мати людську будову тіла). По-друге, їй потрібно здійснити свою власну фізіологічну біографію — ***вирости.*** По-третє, вона повинна вміти ***говорити,*** тобто спілкуватися з іншими людьми і не бути відірваною від культури людської цивілізації або хоча б свого племені, нації. По-четверте, їй потрібно здійснити свою ***соціальну біографію*** — чогось навчитися і брати участь у процесі суспільного жит-

тя. По-п'яте, людини не існує без ***душі*** — того, що "здатне самочинно починати певний стан".

В той же час цілісність людини нібито роздвоюється, що позначається поняттями "індивід" та особистість.

Індивід (пізньолатинський переклад грецького поняття *атом*) означає одиничне на відміну від сукупності, маси, тобто це окрема людина на відміну від колективу, соціальної групи, суспільства в цілому. З поняттям "індивід" нерозривно пов'язане поняття *індивідуальність*, що визначає зміст особистого, неповторного світу людини, її найвищі цінності та безумовні авторитети. Індивідуальність можна визначити як сукупність властивостей та здібностей, які відрізняють одного індивіда від інших. Отже індивідуальність є наслідком, з одного боку, біологічної своєрідності організму, а з іншого — специфічних особливостей розвитку певного індивіда.

Поняття ***особистість фіксує лише соціальне в людині.*** Воно охоплює сукупність усіх соціальних ролей людини, всіх суспільних відносин, найважливішими з яких є ставлення до суспільного обов'язку, моральних норм. Це не просто носій конкретних історичних суспільних відносин, а людина, яка активно впливає на них відповідно до своїх індивідуальних здібностей і нахилів, свідомості та організованості, трудової та суспільно-політичної активності. Це життєвий шлях, який завжди неповторний і оригінальний.

Формування особистості відбувається в процесі ***соціалізації***, який за своєю суттю діалогічний або навіть полілогічний. Цей діалог (поліалог) можна відобразити за допомогою такої системи:

- "Я — Я" — умова формування самосвідомості, внутрішнього світу людини;
- "Я — ТИ" — сфера формування морального почуття, почуттів любові, дружби, ненависті тощо;
- "Я — МИ" — родинні, групові, кастові, класові, національні, державницькі почуття, звичаї, традиції, переконання;
- "Я — УКРАЇНА" — громадянське, державницьке самоусвідомлення;
- "Я — ЛЮДСТВО" — родова самосвідомість. належність до гомо сапієнс;
- "Я — СУСПІЛЬСТВО" — ставлення до світу створених речей та інших людей;

- "Я — ПРИРОДА" — екологічна свідомість та ставлення до навколишнього середовища;
- "Я — УНІВЕРСУМ" — витоки світогляду, релігійних та філософських ідей, роздуми про сенс життя та смерть.

Отже, ***соціалізація є процесом засвоєння індивідом певної системи знань, норм та цінностей, які дають змогу функціонувати йому як повноправному члену суспільства.*** Вона охоплює як соціальноконтрольовані процеси цілеспрямованого впливу на людину, тобто виховання, так і стихійні, спонтанні процеси, які спричиняють вплив на її формування. Найважливішою формою соціалізації є ***звичаї та традиції***, у світі яких людина живе від народження до смерті. Адже ***суспільство — це світ звичаїв***, що регулюють мораль, форми спілкування, самовираження тощо. Іншою важливою формою соціалізації людини є ***державно-правові норми***. Ще однією універсальною формою соціалізації є ***мова*** як особлива інфраструктура суспільства.

§ 4. Сутність людини та сенс людського життя

Вудь-який феномен може бути осмислений неоднозначно — або через його порівняння з іншими сутностями чи явищами, або через розкриття його власної унікальної природи. Феномен людини не є винятком. Тому відсторонене вивчення людини передбачає осмислення її відносин з природою, суспільством, Богом і самою собою. Проникнення в таємницю людини "зсередини" передбачає осягнення її тілесного, емоційного, морального, соціального та духовного буття.

Релігія розглядає як вищу цінність Бога. Тому таємниця людини у цій системі мислення (типі світогляду) виявляється або принципово недосяжною, або віднесеною до сутності божественного. Людина є суперечливою єдністю духу (душі) і природи (тіла), якісно протилежних одне одному як величне і низьке (Августин Блаженний уявляв душу як незалежну від тіла і ототожнював її з людиною, Фома Аквінський розглядав людину як єдність тіла і душі. як істоту проміжну між твариною і ангелами).

Тут простежується прагнення людини не лише пізнати власну сутність, а передусім прилучитися до вищої сутності — Бога. Тобто сутність людини зводиться до пізнання

Бога і служіння йому, що афористично формулюється так: людина — раб Божий.

Мислителі натуралістичної орієнтації виходять з культу природи, космосу (адже *натура* в перекладі з латинської — природа). Тому людина вважається лише природною істотою, вона нічим особливо не відрізняється від тварин. Сутність людини представники натуралізму бачили лише в якихось незмінних біологічних чи психологічних властивостях (так, З. Фрейд, відомий австрійський психіатр і філософ, вважав, що сутність людини може бути зведена до її підсвідомих інстинктів — еросу і танатосу, тобто кохання і смерті, які визначають всю життєдіяльність людей і навіть їхню історію).

Подібні погляди на рівні буденної свідомості здаються доступними і простими. Адже вам доводилось часто чути: "Людину не переробиш", тобто її не зміниш, не перевиховаєш. Якщо це й можна зробити, то лише за допомогою "генної інженерії". Ця точка зору має під собою деякі підстави, оскільки кожна людина як природна істота зберігає в собі якісь властивості від своїх тваринних предків. Інколи навіть відомі вчені сучасності доходять висновку, що за своєю природою людина більше погана, ніж хороша. "Якщо вірити етологам, то людина — гірша за мавп, — пише М. Амосов. — Радикально переробити цю природу можна лише генетичною хірургією, можливості ж соціального виховання досить обмежені".

Проте людина — не Бог, не злочинець, не грішний ангел. Як продукт тривалого біологічного і соціального розвитку (антропосоціогенезу) людина містить у собі не лише надбання, а й тваринні начала (в цьому аспекті не можна, мабуть, не погодитися, що "найстрашніші дияволи — це грішні янголи", та з китайською мудрістю "не все людське є у звірові, але все звіряче є в людині...").

Виходячи з першого підходу до розуміння сутності людини, тобто вивчення людини "ззовні", потрібно зупинитися і на ***соціоцентризмі***, або антропологічному релятивізмі (від грецького *антропос* — людина, *релятивізм* з латинської — відносність), згідно з яким людська природа сприйнятлива до безкінечних змін, її внутрішнє стійке ядро може бути зруйноване, первинна природа перетворена відповідно до тієї чи іншої соціальної програми.

Соціоцентричний підхід ґрунтується на ідеї абсолютного пріоритету культури, суспільних форм життя над природними передумовами людського буття. Звідси зроблено висновок, що людина є вираженням культурних умов, і якщо треба проникнути у її таємницю, то слід вивчити ті чи інші структури культури.

Ще однією світоглядною позицією в оцінці сутності людини, підходом "зсередини" є ***ідеалізм***. Філософи-ідеалісти вважають, що головним у людині (її сутністю) є свідомість, розум, і саме цією властивістю людина відрізняється від інших живих істот. Оскільки свідомість людини не залишається незмінною, може вдосконалюватися в процесі освіти і виховання, то, впливаючи на свідомість, можна змінити і саму людину. У цьому суть ***просвітництва***, характерного для різних філософських напрямів, у тому числі і для української філософії.

Отже, якими є ідеї, найбільш поширені у суспільстві, у який спосіб і з якою ефективністю передаються вони людині, такими є й самі люди. За всієї привабливості такого розуміння сутності людини воно малопродуктивне: хоча свідомість і відіграє надзвичайно велику роль у її життєдіяльності, вона все-таки не є визначальною, оскільки сама залежить від певних умов людського життя.

Насправді сутність людини як об'єкта філософського та наукового аналізу не є чимось сталим, встановленим раз і назавжди. На кожному етапі розвитку людської історії вона набуває нових форм і міри глибини, що свідчить про рух пізнання від сутності першого порядку до сутності другого, третього та наступних порядків. Тому можливим є такий варіант розгляду феномену людини, її сутності:

- по-перше, людина є живою істотою, проте їй притаманний особливий тип тілесної організації (тобто ***природна сутність людини — сутність першого порядку***);
- по-друге, людина є там, де є її ***діяльність*** (це ***сутність другого порядку***; сутність людської діяльності буде розглянуто в розділі про суспільне життя людини);
- по-третє, людська діяльність здійснюється у системі ***суспільних відносин — це сутність третього порядку***, тобто йдеться про суспільність людини;

- по-четверте, ***людська діяльність (праця)*** є усвідомленим процесом перетворення природи, суспільства і самої людини (сутність ***четвертого порядку***);
- по-п'яте, людина є ***істотою духовною***, їй притаманна ***душа*** (про це докладніше йдеться при аналізі душевного життя і духовності людини). Отже, це сутність найглибшого порядку.

Зі зміною історичних уявлень про сутність людини відповідно змінюються і уявлення про сенс її життя.

Сенс (тобто смислове значення) ***людського життя*** має історичний характер. Однак питання про сенс життя є питанням про ***призначення людини***. Не чому, а для чого живе людина? Із давніх часів це питання стояло перед людиною. Відомий французький філософ А. Камю у своєму есе "Міф про Сізіфа" писав, що є лише одне фундаментальне питання філософії — це питання про те, варте чи не варте життя того, щоб його прожити. Інше все — чи має світ три виміри, керується чи ні наш розум дев'ятьма чи дванадцятьма категоріями, — другорядне. Вже виникнення цього питання свідчить про те, що воно народжується із сумніву в існуванні такого сенсу.

З-поміж багатьох підходів до вирішення цієї складної проблеми можна виділити три головні:

- сенс життя одвічно притаманний життю від самого його початку;
- сенс життя за межами життя;
- сенс життя створюється самою людиною.

Для ***першого підходу*** найбільш характерне ***релігійне тлумачення життя***, згідно з яким не перетворення світу на засадах добра, а дійова співучасть у Боголюдському житті має для людини абсолютний сенс. Бог створив людину за своєю подобою, і ми своїм життям повинні виявляти його подобу.

Основою ***другого підходу*** є ***наполовину релігійна ідея***: людина здатна перебудувати світ на засадах добра і справедливості. Рух до цього світлого майбутнього є прогресом. Прогрес передбачає мету, а мета надає сенсу людському життю. Тобто майбутнє тут обожнюється за рахунок сучасного і минулого. Прогрес, отже, перетворює кожне людське покоління, кожну людину, кожну епоху на засіб і знаряддя кінцевої мети — досконалості, могутності та блаженства майбутнього людства.

Відповідно до ***третього підходу життя не має сенсу***, який випливає з минулого чи майбутнього, тим більше з потойбічного світу. В самому житті взагалі немає раз і назавжди визначеного сенсу. Лише ми самі свідомо чи стихійно, навмисне чи мимоволі самим способом нашого буття надаємо йому сенсу і тим самим обираємо і створюємо свою людську сутність. Попри суб'єктивізм, цей підхід здається найбільш плодотворним.

Отже, перший висновок із вчень про сенс життя можна сформулювати так: ***говорити про це поняття безвідносно до конкретної людини безглуздо, оскільки завжди існує індивідуально усвідомлений сенс життя.*** Одні вбачають його у праці, другі — в коханні, треті — у самовдосконаленні, пізнанні, четверті — у боротьбі, п'яті — у служінні Богу тощо. Отже, це залежить від розуміння життя людиною, вона сама визначає сенс свого життя.

Другий висновок полягає в тому, що ***сенс життя усвідомлюється і формується на певних світоглядних*** (міфологічних, релігійних, філософських чи наукових) ***засадах***. Звідси нерозривний зв'язок сенсу життя з основами світогляду, особливо з філософією і релігією.

Виходячи з розуміння сутності людини як суспільної істоти, багато мислителів висловлювали думку про те, що сенс життя полягає у сприянні процвітанню і поступу людства. Адже ***жити лише для себе — безглуздо***, хоча турбуватися про власне існування потрібно завжди (варто згадати принцип "розумного егоїзму", сформульований ще в давнину: "Якщо не я за себе, то хто ж за мене? Якщо я лише за себе, то для чого я?"). Турбуючись про себе, своє здоров'я, людина так чи інакше турбується і про суспільство. Гадаємо, ви зможете правильно оцінити цю думку.

Сприяти розвитку суспільства, його вдосконаленню можна лише тоді, коли людина живе його болями та тривогами, коли вона відчуває їх і розуміє, сприймає, як свої власні. Це важливо ще й тому, що проблеми і потреби, тривоги і турботи людства не залишаються незмінними — на кожному етапі цивілізаційного поступу в кожної нації, кожного покоління вони свої (згадаймо основні проблеми України: незалежність, державотворення, духовність народу, його економічне становище, соціальні проблеми та ін.).

Проте визначення сенсу життя не можна обмежити лише потребами суспільства, в якому ми живемо. Воно залежить значною мірою і від наших особистих задатків, нахилів, здібностей, нашого покликання. Німецький філософ Г. Фіхте слушно вважав, що істинно людський сенс життя — в досягненні людиною певної згоди з самою собою, в розумі, у свободі, в діяльності, тобто у тому, щоб людина із простого продукту природи стала вільною, розумною істотою.

Отже, ***потреби суспільства, з одного боку, і наше власне покликання — з іншого, — те головне, чим зумовлений і в реалізації чого полягає сенс нашого життя***. Ось чому в історії людства сенс життя вбачали або у своїй єдності з родом, плем'ям, нацією, або у служінні Богу, або у споглядання світу чи його пізнанні, пізніше — в активному перетворенні світу, підкоренні його з метою задоволення людських потреб або, як сьогодні, у сприянні виживанню людства у зв'язку з тими глобальними проблемами, які виникли в результаті "панування над природою" як визначальної парадигми класичної науки.

Визначення сенсу життя, його чітке розуміння пов'язане з розумінням ***мети життя*** як уявного чи очікуваного результату нашої діяльності та з ***вибором життєвого шляху*** (легкого чи важкого, чесного чи безчесного життя або життя за принципом "як всі"...).

Останній нерозривно пов'язаний з життєвою позицією та способом життя (варто запам'ятати основне правило мудрого життя: не бажай і не чекай від життя неможливого, тобто надто багато).

Життєва позиція виявляється у практичних діях — оцінках, прагненнях тощо. Людина, яка має чітку життєву позицію, завжди є послідовною і цілеспрямованою, за будь-яких життєвих обставин залишається сама собою. Головною характеристикою життєвої позиції людини є ***рівень її активності***. Проте остання не повинна зводитися лише до активності на словах, вона передбачає єдність дій людини та її переконань.

Важливе значення має спрямованість життєвої позиції людини і на досягнення лише власного добробуту чи на прагнення добра для інших людей. Вона може бути оптимістичною чи песимістичною.

Найповніше життєва позиція людини реалізується у її ***способі життя***, в тому, заради чого (чи для чого) людина живе і як вона живе: як діє, які має стосунки з іншими людьми, з суспільством у цілому тощо. Однак спосіб життя людей визначається тим суспільством, в якому вони живуть, тобто рівнем його матеріального та духовного розвитку, існуючими в ньому традиціями та звичаями, місцем людини в суспільстві, її належністю до певної соціальної групи, життєвою позицією, статтю, віком, станом її здоров'я, характером, місцем проживання та ін. Чим розвинутіше суспільство — тим більше у ньому можливостей для існування різних способів життя, а відповідно тим більший вибір має людина.

Однак людина сама визначає спосіб свого життя. І це рішення не завжди залежить тільки від того, в якому суспільстві вона живе. Отже, вислів: "Людина — творець своєї долі" — очевидно, має право на існування.

§ 5. Ціннісні виміри людського життя. Смерть і безсмертя

Духовні прагнення, ідеали, принципи, норми моралі належать не стільки до сфери дії інтересів, скільки до сфери ***цінностей***. Стимули і причини людської діяльності набувають тут подальшого розвитку: ***потреби***, перетворені на інтереси, у свою чергу, "перетворюються" на цінності. Зміст цінностей зумовлений культурними досягненнями. Світ цінностей — це насамперед світ культури у широкому розумінні, це сфера духовної діяльності людей, їхньої моральної свідомості, уподобань — тих оцінок, якими виражається міра духовного багатства людини.

На перший план тут виступає вже не те, що безумовно необхідне, без чого не можна існувати (це вирішується на рівні потреб), не те, що вигідно з погляду матеріальних умов життя (це рівень дії інтересів), а те, що відповідає уявленням про призначення людини і її гідність, ті моменти в мотивації поведінки, в яких має прояв самоствердження людини і свобода особистості. Ціннісні стимули торкаються особистості, структури самосвідомості. особистих потреб. Без

них немає ні розуміння суспільних інтересів, ні подвигу, ні справжнього самоствердження людини.

Отже, *цінності* — **це поняття, яким широко послуговуються у філософії для акцентування на людському, соціальному та культурному значенні тих чи інших явищ дійсності.** Тобто ***цінності*** — *це рівень значущості одного стосовно іншого в певній системі.* Вся багатоманітність предметів людської діяльності, суспільних відносин і включених у них природних явищ може виступати як "предмет цінності", тобто оцінюватись у плані істини, добра, краси тощо. Йдеться про такі цінності, як ***гносеологічні*** (наприклад, істина), ***етичні*** (моральні норми, принципи), ***естетичні*** (краса) та ін.

Тому вищою цінністю пізнання, а отже, навчання, рушійною силою і результатом наукової діяльності є істинне знання, подолання заблудження. Прагнення до прекрасного має не менше значення для людської культури, ніж прагнення до знань. Проголошення ідеалів рівності, свободи особистості, справедливості як необхідних складових гідного існування людини — це цінності соціально-політичного характеру. Цінність людської праці — це ще один ряд цінностей. Моральні уявлення, мотиви, уподобання діють у всіх сферах діяльності людини.

Ставлення до діяльності формується у людини на рівні її самосвідомості, у якій особливе місце посідають ***ціннісні орієнтації*** — найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені її життєвим досвідом, всією сукупністю її переживань. Основним змістом цих орієнтацій можна вважати ***політичні, світоглядні, моральні переконання, глибокі та постійні уподобання, моральні принципи поведінки.*** Саме тому в будь-якому суспільстві цінність орієнтації як елемента саморегуляції поведінки людини є предметом виховання, цілеспрямованого впливу. Стійка структура цих орієнтацій зумовлює такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам (тому ми говоримо про принциповість людини), здатність до вольових зусиль (вольова людина) в ім'я цих ідеалів і цінностей, активність життєвої позиції, наполегливість у досягненні мети тощо.

Такі якості для вас знайомі і зрозумілі. І кожен має прагнути мати стійкі орієнтири.

У системі цінностей особливою, абсолютною цінністю є людина. З її інтересами як родової та соціальної істоти співвідносяться інші цінності — як матеріальні, так і духовні (хоча всі цінності в кінцевому підсумку є духовними утвореннями). Усі вони так чи інакше пов'язані з цінністю людини, виявляють різне ставлення до неї або, за словами І. Канта, до людства у собі і в іншій людині.

Людина, народжуючись, отримує безцінний дар — ***життя***, яке для неї є ***самоцінністю, для суспільства — найвищою цінністю.*** Тому вона має дорожити ним, ставитися до нього бережливо, навіть якщо їй здається, що воно не склалося, що у ньому багато негативних моментів, що воно важке.

Людина має бути сильною, здатною протистояти випробуванням долі, не піддаватися хвилинним слабкостям. Сподіваємось, що ви саме такі.

До ціннісних вимірів людського життя насамперед належить і те, що ми позначаємо поняттям "здоров'я".

Майже завжди, коли йдеться про здоров'я людини, мають на увазі фізіологічний стан організму, відсутність захворювань тощо. У широкому розумінні вживають поняття морального здоров'я людини, її душевного стану, що є гармонійною єдністю природних і соціальних складових. Отже, якщо у першому випадку ми характеризуємо стан організму з позиції чіткої взаємодії роботи всього людського організму, то в другому — йдеться про гармонію тіла і душі, певну збалансованість фізіологічних, психічних та духовних процесів людини, що досить влучно було висловлено ще в давнину: ***у здоровому тілі — здоровий дух.***

Порушення такої взаємодії призводить до захворювань. Проте будь-які патологічні зміни зумовлені соціальними причинами. Американський філософ У. Джеймс небезпідставно говорив, що "Бог може вибачити нам гріхи наші, але нервова система — ніколи". Причин таких "гріхів" немало. Багато з них коріниться у ставленні людини до свого життя: надто шанобливому чи презирливому, турботливому чи цілком байдужому. Не менше причин криється і в ***способі життя*** як системі типових форм повсякденної життєдіяльності людей, що формуються у певних умовах (тобто у певному суспільстві) і випливають з їхньої концепції життя, в якій найповніше реалізується життєва позиція людини.

Отже, ***спосіб життя характеризується не тільки тим, для чого або задля чого людина живе, а й тим, як вона живе.*** Тому спосіб життя може бути "здоровим", тобто відповідати потребам природного і соціального в людині, або "нездоровим", якщо людина (свідомо чи несвідомо) не здатна керувати своїми вчинками, своїми емоціями і настроями, порушує гармонію душі і тіла, руйнує свій організм як фізіологічно, так і психічно.

Кожна людина вибирає спосіб життя. Вибираєте його й ви. Здійснюючи свій вибір, потрібно керуватися насамперед тим, щоб обраний спосіб життя не шкодив суспільству та іншим людям, не виходив за межі існуючих у суспільстві законів та моральних норм і не був спрямований проти самого себе, тобто не підривав здоров'я, не був гальмом для фізичних і духовних сил.

Важливими ціннісними вимірами людського життя є почуття й усвідомлення смерті та безсмертя.

"Життя є опір смерті"... У цьому вислові міститься глибокий зміст: життя намагається подолати смерть уже на долюдському рівні, життя породжує нове життя, організм живе у своїх нащадках. Особливо гострою ця проблема є для людини. Адже це "єдина істота, яка знає, що вона є", — вважає видатний німецький мислитель XX ст. К. Ясперс. Кожна людина рано чи пізно помирає. Немає нікого з народжених, хто не підійшов би кожен свого часу до цього Рубікону, що відкриває шлях до невідомого. І не випадково у стародавній міфології людей на противагу безсмертним богам та стихіям так і називають — "смертні", тобто такі, що мають початок і кінець, що проходять обмежений шлях, невідомо ким відміряний.

Що нас чекає за тим таємничим горизонтом? Відповідь на це запитання допомогла б нам зрозуміти, хто ми є насправді: дивовижні напівтварини, що випадково зародилися на звичайній планеті? Біороботи, створені для експерименту високорозвиненою цивілізацією? Боже творіння, покаране плоттю за первородний гріх? Чи ми безсмертні душі, що отримали свої тимчасові тіла, аби пройти черговий моральний урок? Хто ми? Адже за життя так і не маємо достовірної відповіді...

Очевидно, що в цьому якраз і криється сенс життя.

Різними народами ця тема переживається по-різному, що відбито у їхніх культурах. В окремі епохи страху смерті вза-

галі не було: люди знаходили у собі сили протистояти загрозі фізичного зникнення. Античні греки, наприклад, виховували у собі презирство до смерті. Таке ставлення до смерті було і в наших далеких предків. Людей епохи Середньовіччя, навпаки, думки про майбутню смерть доводили до відчаю.

Численні і розмаїті уявлення про смерть, які складалися у різних народів світу, можна умовно розподілити на кілька типів. Передусім це дохристиянські і християнські погляди. Нагадаємо також, що східні культури на відміну від західних зберегли віру в оригінальну силу космологій, релігійні та філософські системи, в яких смерть не розглядається як абсолютне завершення життя. Притаманні їм концепції посмертного буття охоплюють широкий спектр уявлень — від високих станів свідомості до конкретних образів іншого світу, який нагадує земний. У всіх цих віруваннях смерть не ототожнюється з повним зникненням людини, в чому величезна притягальна сила їх і сьогодні, на відміну від європейського раціоналізму, де переважають висновки про конечність людського життя.

Яким уявляється посмертя у різних світоглядних системах?

Представники ***атеїзму*** вважають, що по смерті нас чекає ніщо, яке надзвичайно важко описати, адже це відсутність свідомості, почуттів, відчуттів. Вогник життя згасає, а з ним назавжди згасає наше "Я". Це схоже на глибокий сон без сновидінь, який ніколи не закінчується. Тобто нас немає. Ніде.

Представники ***християнства*** вважають, що після смерті нас чекає Божий суд і вічне блаженство або вічні муки нашої безсмертної душі разом із воскреслим вічним тілом. Зберігаються індивідуальність та зовнішність, той неповторний людський вигляд, у якому ми пройшли своє єдине земне життя і з яким "зріднилися", ототожнюючи його з власним "Я".

Буддизм обіцяє нові багаторазові народження з усіма земними муками та проблемами, що супроводжують життя. Втрата пам'яті не дає поєднати їх ниткою свідомості, ми отримуємо лише кармічний тягар і змушені знову й знову платити фактично за чужими рахунками. Тому треба думати лише про нірвану (вищий стан блаженства людської душі).

Але прямого досвіду смерті у більшості людей немає. Лише останнім часом, коли завдяки розвитку медичної тех-

ніки з'явилась можливість повернення людей майже "з того світу", ледь-ледь піднімається завіса, що ховала перший акт післясмертного буття. Люди, що повернулися до життя зі стану клінічної смерті, розповідають про свої враження, діляться незвичайними спогадами. Проте багато авторитетних вчених-природознавців-матеріалістів вбачають у видіннях "воскреслих" лише галюцинації помираючого мозку, солодкі ілюзії, які природа турботливо приготувала для нас, щоб пом'якшити біль та сум прощання з життям.

Стосовно теми ***безсмертя*** можна сказати, що вона надзвичайно суперечлива: люди завжди мріяли про нього, намагалися досягти, вдаючись до пошуку різноманітних еліксирів та магічних засобів. Це мрія, ідеал людини. Безсмертя, з цієї точки зору, є вищим благом. Згадаймо численні народні казки й легенди про пошуки чудодійного засобу, завдяки якому люди раз і назавжди подолали б смерть, позбулися б її і стали, "як боги", — вічно молодими, красивими, вічно сущими. Християнські ідеї також говорять про безсмертя тіла. Адам і Єва не знали смерті, але за гріх були позбавлені цього найбільшого блага. Саме первородний гріх привів їх у матеріальний, твердий світ, де їм довелося заглянути у вічі смерті, втратити найдорожче і найпрекрасніше — своє життя. Тобто смерть — це розплата за спокусу самовілля, самостійності, вільнодумства.

Отже, людство покаране смертю. Але чи є прекрасним вічне життя, особливо якщо це звичайне продовження літ нашого земного існування? І тут виникає друга думка, протилежна першій, за нею смерть вважається вищим благом. Досить згадати образ Агасфера, Вічного жида. Він, покараний Христом, став безсмертним. Йому немає спокою, як він не шукає смерті, вона йому недоступна. Агасфер блукає по світу, чекаючи другого пришестя Христа, який єдиний може звільнити його від прокляття...

З цього погляду, безсмертя робить людське життя безглуздим, таким, що не має мети, цінностей, радощів. Це нудота постійного повторення, де все відоме наперед і неможливе ніщо індивідуальне і ніщо нове. Усі людські поривання, пристрасті пов'язані з проблемами, породженими смертністю. Саме вона робить життя трагічним, важким, проте осмисленим, в якому є задля чого страждати, боротися, ризикувати.

Сучасна наука стоїть на порозі грандіозних відкриттів, пов'язаних з таємницями життя і смерті. Величезний етнографічний, філософський, природничо-науковий матеріал, накопичений вченими, дає змогу, про що частково вже йшлося, більш докладно висвітлити цю проблему. Особливої уваги заслуговує тема перевтілення душі. Ця тема, започаткована ще в давнину на Сході, була відтворена піфагорійцями. Можливо, в майбутньому наші уявлення про життя і смерть докорінно зміняться, адже сенс нашого життя незбагненно для нас пов'язаний зі спільною долею людства: зі зміною численних поколінь, їхньою долею.

Ваше покоління може наблизитися до відкриття таємниці життя і смерті або й розгадає її.

§ 6. Поняття творчості, свободи і відповідальності

Серед загальнолюдських цінностей одне з чільних місць посідає феномен творчості. Кожна людина здійснює пошук ідеального, прекрасного, оскільки кожна людина прагне (хоча й по-своєму) до абсолюту.

За своїми засадами ***творчість — соціальний феномен.*** Тварини не творять, вони пристосовуються до навколишнього середовища. Навіть якщо вони і привносять у нього зміни, то лише в результаті об'єктивного існування, взаємодії з іншими явищами, зумовленими власною природою тварин і природою цих явищ.

Творчість визначається як "продуктивна людська діяльність, яка породжує щось нове, якого раніше ніколи не було". У творчості людина виявляє себе в культурі, створюючи її як нову цінність, як продовження своєї природної сутності. Тому з-поміж різних тлумачень цього феномена переважає ***діяльнісний підхід:*** це ***діяльність, спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей.*** Тобто людська діяльність, активність, пізнання, психіка тощо — це внутрішнє підґрунтя творчості. Суб'єкт же — людина, суспільство. Найсуттєвішою ознакою творчості є ***новизна її продуктів.***

Однак цією ознакою творчість не обмежується. Людська діяльність багатогранна, продуктивна і репродуктивна, твор-

ча і нетворча. (Існує і псевдодіяльність, але про неї йтиметься нижче.) Тому творчість не є синонімом діяльності та новизни. Її витоки не тільки в праці, а й у цілепокладаючій здатності свідомості.

Отже, ***творчість — це притаманна людині здатність створювати нові цінності, що є засобом самовираження людини як прояву цілепокладаючої активності її свідомості та потреб суспільно-історичної практики.***

Ознаками творчості є: свідоме цілепокладання, створення принципово нових цінностей, орієнтація на досягнення соціально значущих результатів. У ній наявні розум і просте робленння або праця, гра, інші прояви якостей людини. Проте, на відміну від них, творчість містить у собі також інші елементи. Особливу роль у ній відіграє стихійне, несвідоме начало: ***творчий порив, натхнення, осяяння*** та ін., про що неодноразово говорили вчені, поети, художники, мислителі.

Пізнаючи безкінечну багатоманітність світу речей та явищ, їхніх взаємозв'язків, людина розширює межі своєї діяльності, яка набуває нині космічного характеру. Ці процеси визначають певною мірою різновиди творчої діяльності. До них належить передовсім ***історична творчість***, тобто уміння свідомо творити свою історію, забезпечувати нові, прогресивні умови та форми свого життя.

Наукова творчість спрямована на відкриття нових законів, вироблення оригінальних ідей, проведення складних експериментів тощо. Це соціально організоване виробництво відповідного різновиду знання.

Технічна творчість є вдосконаленням уже існуючих засобів або створенням нових машин, апаратів, механізмів, що є необхідною умовою технічного прогресу, без якого неможливий розвиток суспільства.

Особливий різновид творчості — ***художня творчість***, продуктом якої є кращі культурні цінності. Вона потребує образного мислення, тобто вміння думати образами та картинами, яке переважає у людей художньо обдарованих, так званих ліриків (на відміну від "фізиків", тобто вчених-теоретиків) — артистів, письменників, художників, композиторів тощо.

Ще одним важливим різновидом творчої діяльності є ***вміння бути творцем самого себе і свого життя***, тобто

розвивати свої здібності, реалізовувати свої потенції, знаходити свій шлях у житті, залишатися самим собою за будь-яких обставин тощо. Це особливо важливо усвідомити вам як молодим людям, що стають на власний шлях творчості.

І хоча не можна ділити людей на "творчих" і "нетворчих", все-таки спробуємо відокремити риси, притаманні творчій особистості, які радимо знайти і в собі. Насамперед це ***нестандартність діяльності людини, прагнення знайти щось нове, не зрадити істині або самому собі.*** Для цього потрібні мужність, воля, сила характеру. Слід зазначити, що нове, талановите, не говорячи про геніальне, визнається з великими труднощами. Як свого часу говорив німецький мислитель О. Гумбольдт, будь-яке нове проходить три стадії: спершу — "яка дурниця!"; потім — "у цьому щось є..."; і нарешті — "хто ж цього не знає!" Тому потрібні терпіння й мужність, уміння бути наполегливим, доводити свою справу до кінця.

Творчість потребує також ***багатої уяви, розвиненої фантазії, вміння*** у будь-якому явищі ***побачити щось нове, запропонувати оригінальну або навіть "божевільну" ідею.*** Вона неможлива без здатності ***критично мислити, критично ставитися до результатів своєї праці, визнавати свої помилки.*** Характерними рисами творчої особистості завжди були ***жадоба знань, допитливість, працелюбність.*** І ніколи цим людям не були притаманні самозаспокоєність, догматизм, байдужість.

Творчість — одна із "доріг", що веде до свободи.

Свобода — це поняття, що характеризує сутність людини і її існування, стан і можливість мислити і діяти відповідно до своїх уявлень та бажань, а не внаслідок внутрішнього чи зовнішнього примусу.

Поняття свободи нерозривно пов'язане із поняттям "свобода волі".

Свобода волі — це поняття, що означає можливість безперешкодного самовизначення людини у виконанні тих чи інших цілей і завдань особистості. Вона часто пов'язується з:

- відповідальністю людини за свою діяльність;
- виконанням свого обов'язку;
- усвідомленням свого призначення.

Проте в історії людської думки розуміння свободи волі було і є різним: це або наслідок природної чи надприродної обумов-

леності, детермінованості (Бог, Абсолют), або самовизначальна сила всіх життєвих процесів людини (наприклад, у А. Шопенгауера, Ф. Ніцше). Вольові якості людини визначаються частково генетично, частково виховуються навколишнім її середовищем, входячи до структури характеру особистості.

Для того щоб зрозуміти феномен свободи особистості, потрібно розібратися в суперечностях волюнтаризму та фаталізму, визначити межі необхідності, без якої неможлива реалізація свободи.

Волюнтаризм полягає у визначенні першості свободи волі з-поміж інших проявів духовного життя людини, включно з мисленням. У такому випадку воля вважається сліпим, нерозумним першоначалом світу, яке диктує свої закони людям. Волюнтаризм проявляється в основному в соціально-політичній практиці як спроба свавільно вирішувати проблеми життя, не рахуючись з об'єктивними законами суспільного розвитку. Отже, діяти в дусі волюнтаризму означає не враховувати об'єктивних умов буття, законів природи і суспільства, видаючи свою сваволю за вищу мудрість. Прикладів подібного немало у світовій історії — досить згадати волюнтаризм вождів "великих революцій" у цілому і Жовтневої в Росії зокрема.

Фаталізм, навпаки, визначає весь хід життя людини та її вчинки, пояснюючи це або ***долею*** (у міфології і язичництві), або ***волею Бога*** (у християнстві й ісламі), або ***детермінізмом*** — замкнутою системою, де кожна наступна подія жорстко зв'язана з попередньою. Тут, по суті, немає місця свободі вибору, оскільки немає альтернативи.

Це властиво також для астрології та інших окультних наук минулого й сьогодення, для різноманітних соціальних утопій і антиутопій, відображених у творах письменників А. Платонова, Дж. Оруелла, О. Хакслі та ін.

Водночас варто зазначити, що ігнорування природної, історичної та іншої необхідності може спричинити лише свавілля і вседозволеність, анархію та хаос, що взагалі виключає свободу.

Свобода — дійсно "солодке" слово. Воно походить із санскриту і означає "улюблений" (згадаймо: "Живи вільно або помри..."). Відомо кілька моделей взаємовідносин особи і суспільства щодо свободи та її атрибутів:

• найчастіше це прояв боротьби за свободу, коли людина вступає у відкритий, часто непримиренний конфлікт із суспільством, прагнучи досягти своєї мети за будь-яку ціну. Це шлях не лише важкий, а й небезпечний;

• це втеча від світу, коли людина, яка не може здобути свободу серед людей, утікає в монастир, у скит, у себе, у свій "світ", щоб там мати свободу самореалізації;

• здебільшого людина адаптується до світу, жертвуючи чимось у своєму прагненні отримати свободу, йдучи у добровільну підлеглість аби здобути новий рівень свободи у модифікованій формі;

• можливий також варіант певного збігу інтересів особистості й суспільства в набутті свободи, що має прояви в країнах з розвинутими формами демократії.

Отже, свобода — це найскладніший і глибоко суперечливий феномен життя людини та суспільства.

Відповідальність як протилежне свободі — це поняття, яке характеризує ставлення особистості до суспільства з погляду здійснення нею певних моральних та інших вимог з боку суспільства. Якщо ***обов'язок*** людини полягає в тому, щоб усвідомити, застосувати до того конкретного становища, в якому вона перебуває, та практично здійснити моральні вимоги, то питання про те, якою мірою це завдання виконується або якою мірою людина винна (провина) в його невиконанні, — це і є питання про особисту відповідальність.

Отже, ***відповідальність є відповідність моральної діяльності людини її обов'язку, що розглядається з погляду можливостей особистості.*** Вона охоплює такі питання:

• чи може людина виконувати висунуті до неї вимоги?

• якою мірою вона зрозуміла і тлумачить ці вимоги?

• якими є межі її діяльнісних здібностей?

• чи має людина відповідати за результати, досягнення яких від неї вимагається, та за наслідки своїх дій, які зазнали впливу зовнішніх обставин?

• чи може людина передбачити ці наслідки?

Проблема відповідальності в кінцевому підсумку є питанням про реальну моральну свободу людини, яка повною мірою може здійснюватися лише з гармонійним розвитком усіх її здібностей. Очевидно, у вас уже сформувалося своє ставлення до цих проблем, адже ви на порозі дорослості.

§ 7. Повнота життя і щастя

Від самооцінки людиною свого життя залежить розуміння нею його повноти, а саме розуміння — від уміння цінувати кожну мить, сповнюючи життя діяльністю, роздумами, враженнями.

Чим розвиненішою є людина, чим ширше коло її інтересів та вмінь, чим різноманітніша її діяльність, тим багатше й повнокровніше її життя. Воно буде наповненим, якщо людина має чимало друзів, знайомих, через яких вона пізнає себе. Повнота життя визначається вмінням людини цінувати кожний день, годину, мить, адже вони, як і життя в цілому, неповторні.

Нерідко ми оцінюємо життя людини, його якість згідно з тим, чим вона володіє у житті, що вона має. І при цьому виникає одвічне філософське питання — ***що головне в житті: мати чи вміти? Бути чи мати?*** Залежно від відповіді на нього перед нами або ***людина-споживач***, або ***людина-творець***. Більшість мислителів як минулого, так і сучасності вважають, що набагато важливіше вміти, ніж мати, оскільки вміння супроводжує людину завжди. Так, давньогрецький мислитель Сократ з цього приводу сказав, що у світі є багато речей, які мені не потрібні; Діоген так само афористично і мудро зауважив: усе своє ношу з собою. Німецький мислитель А. Шопенгауер також підкреслював, що люди в тисячу разів більше дбають про наживання собі багатства, ніж про освіту розуму і серця, хоча для нашого щастя те, що є в людині, набагато важливіше за те, що є в людини.

Ще одне одвічне питання, відповідь на яке людина прагне дати з моменту свого виникнення, питання про ***людське щастя***. Мабуть, скільки людей робили спробу визначити цей феномен, стільки було й можливих варіантів відповідей, бо кожна людина розуміє щастя по-своєму.

Так, одні роблять досить песимістичний (а це, згадаймо, світоглядний принцип) висновок, що щастя взагалі не існує, що це — ***міраж або казкова жар-птиця***, за якою женеться людина і яку ніколи не впіймає; інші, продовжуючи цю думку, вважають, що людина бачить своє щастя тільки в тому, чого в неї немає; треті, виходячи з альтернативи, що людина може бути щасливою або нещасливою, стверджують, що щас-

тя полягає ***в тому, що немає нещастя***. Часто можна почути ще й таку думку, що людське щастя не залежить від особистих якостей, що воно ***визначається фатумом, долею чи фортуною...*** Проте в будь-якому разі щастя не є задоволенням своїх потреб і бажань. Це, мабуть, ***найбільше задоволення самим життям, здійснення свого призначення, досягнення життєвої мети***. Люди по-різному розуміють свої життєві цілі, а звідси їхні ***уявлення про щастя мають індивідуальний характер***.

Виходячи з соціального досвіду поколінь, можна рекомендувати певні "рецепти" для досягнення щастя, як треба (чи не треба) дивитися на навколишній світ, щоб бути щасливим.

- Передусім "не пиляйте тирсу", "не жуйте погане", бо песимізм створює "нещасливий світ". Іншими словами, не шкодуйте за тим, чого немає, і радійте тому, що є.
- Не висувайте до життя надмірно ідеалізованих вимог. Нічого ідеального в житті немає. Якщо ви вимагаєте, щоб у житті "все було ідеальним", ви готуєте свою загибель. Лише сприймаючи світ таким, яким він є, тобто недосконалим, неідеальним, можна прагнути поліпшити його, знаходити радість у самому процесі його удосконалення.
- Якщо ви хочете бути щасливим, не хапайтесь істерично за скороминуще. Не можна жити днем учорашнім; минуле треба пам'ятати, а майбутнім — жити.
- Якщо ви зосереджуватиметеся тільки на своєму "Я", то всі дрібниці, що стосуються вас, перетворюватимуться у ваших очах на величезні проблеми і стануть "закриватн небо". Тому відволікайтесь від свого "Я", розширюйте коло своїх інтересів, охоплюючи найрізноманітніші сфери.
- Спокійно і з гідністю сприймайте самого себе. Кожна людина заслуговує на розуміння, співчуття, повагу. Тому варто прийняти себе як кожного іншого, виявити до себе повагу, відповідальність, турботу, адже сприйняття себе є умовою любові до інших.

Чи не так?

Що прочитати?

Андреев Ю.А. Три кита здоровья. — М., 1991.
Варді А.Ф. Загадковий світ людини. — К., 1988.
Жизнь после смерти. — М., 1991.
Новіков Б.В. Творчість як спосіб здійснення гуманізму. — К., 1998.
Пекеліс В. Як знайти себе. — К., 1991.
Франкл В. Человек в поисках смысла... — М., 1990.
Человек как философская проблема: Восток — Запад. — М., 1991.
Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии: Древний мир — эпоха Просвещения. — М., 1991.
Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии: XIX век. — М., 1995.

Запитання для самоконтролю

1. Як розуміти тезу, що людина є більше, ніж вона про себе знає?
2. Як можна довести або спростувати думку про те, що людина — космічний феномен?
3. Що таке соціальне середовище і яка його роль у формуванні людини?
4. Порівняйте за змістом поняття "людина", "індивід", "індивідуальність", "особистість".
5. У чому полягають сенс і мета людського життя? Чи є у вас мета життя?
6. Чи згодні ви, що людина є найвищою цінністю? Обґрунтуйте свою відповідь.
7. Які різновиди творчої діяльності вам відомі? Якому з них ви віддаєте перевагу?
8. У чому полягає та в чому проявляється багатовимірність людської свободи?
9. Що означає поняття "відповідальність"? Якою є роль відповідальності в осягненні й здійсненні людського життя?
10. У чому ви вбачаєте щастя власного життя?

Дискусійні питання

1. Французький художник Гоген одну зі своїх картин назвав так: "Звідкіля ми? Хто ми? Куди йдемо?" Які світоглядні питання містяться у цій назві?

2. Як ви розумієте народну мудрість: "Молода людина ще "буде", людина середніх років — "є", стара людина — вже "стала"?

3. Чи можна, на вашу думку, вимірювати життя людини тільки прожитими роками?

4. Якому з наведених нижче визначень людини ви надаєте перевагу:

"Людина — істота біологічна і соціальна";

"Людина — істота біосоціальна"?

5. Життя буває коротке, проте плідне, бурхливе, насичене справами, і довге, але сіре, одноманітне і безплідне. Якому з них ви надаєте перевагу?

6. До чого ви прагнете у житті і як уявляєте свій життєвий шлях?

7. Спробуйте дати собі відповідь на запитання: "Якою я уявляю собі ідеальну людину?"

8. Ще з давніх часів мислителі роздумували над питаннями, що є зовнішньою і внутрішньою красою людини. Чому ви надаєте перевагу — зовнішній чи внутрішній красі?

9. Чому як минуле, так і майбутнє людства мають гіпотетичний характер?

10. Як ви розумієте безсмертя людини? Чи ви будете прагнути досягти безсмертя?

Словник

Абсолют — вічна, незмінна, нескінченна першооснова Всесвіту. Відображає повну і завершену досконалість якоїсь речі, явища. Найчастіше властивості абсолюту приписуються Богу, духу, ідеї, розуму, обов'язку, волі тощо. Абсолютність якостей цих об'єктів не залежить від суб'єктивного сприйняття людиною.

Гіпотетичне — можливе, гадане, правдоподібне; сумнівне, домислене, припущене (від гіпотези — наукового поло-

ження, висновку, що пояснює ті чи інші явища дійсності на основі припущення).

Егоїзм — морально-етичний принцип, за яким людина віддає перевагу власним інтересам, нехтуючи інтересами інших людей.

Емпіризм — напрям у філософії, який єдиним джерелом пізнання вважає чуттєве сприймання (тобто свідчення органів чуття людини) і досвід, а значення теоретичних узагальнень і логічного мислення недооцінює або зовсім заперечує. Іншими словами, схильність до практичної діяльності на шкоду теоретичним узагальненням.

Індивід (або індивідуум) — окрема людина у єдності природних та соціальних особливостей, на відміну від групи, колективу, будь-якої людської спільноти та суспільства.

Індивідуальність — сукупність психічних властивостей, характерних рис і досвіду кожної людини, що відрізняють її від інших індивідів. Неповторне, унікальне, інтимне в людині.

Карма — закон моральної відплати, за яким сума здійснених людиною вчинків (включно з думками) визначає характер її нового народження та подальшого існування. Невидима і невблаганна сила, яка визначає в буддизмі благополуччя чи неблагополуччя умов існування, стать, строки життя, соціальний стан людини тощо.

Особистість — поняття, яке визначає людину в єдності її індивідуальних здібностей і соціальних функцій. Це людина зі своїми соціально зумовленими, індивідуально вираженими якостями: інтелектуальними, вольовими, емоційними. Конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки та ін.

Раціоналізм - напрям у теорії пізнання, який, на противагу *емпіризмові*, вважає розум єдиним джерелом і критерієм пізнання. У буденному розумінні — розсудливе ставлення до життя, розсудливість у вчинках.

Соціальне — пов'язане з життям і стосунками людей у суспільстві; суспільне, породжене умовами суспільного життя, певного середовища, ладу. Існує у тому чи іншому суспільстві.

Сутність — у філософії головне, визначальне у речі, явищі, що зумовлене глибинними зв'язками й законами розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення. Отже, це найголовніше, основне, істотне в речі, явищі — це її суть, зміст.

Феномен — унікальне, неповторне явище, подія тощо. У нашому випадку — унікальність людини, її неповторність, відмінність від інших живих істот.

Світ та особливості його існування

Усвідомлюючи та чуттєво відчуваючи себе як певну особистість, щось відмінне від усього іншого, як неповторне та унікальне існування, кожна окрема людина з необхідністю постає перед розв'язанням питання: "Від чого саме вона відмінна?". Досвід засвідчує, що найбільш поширений варіант відповіді буде: "Від світу!"

§ 1. Поняття світу

У разі здійснення спроби знайти просту та усім давно відому відповідь на запитання, що таке світ, ми зі здивуванням виявляємо, що це досить складна проблема. Кожна пересічна людина визначає себе за допомогою поняття "світ", проте здебільшого не завжди усвідомлює смисл та значення цього поняття.

У повсякденному спілкуванні ми досить часто вживаємо словосполучення: "увесь білий світ", "на чому тільки той світ стоїть", "неблизький (далекий) світ", "цей світ", "той світ", "світ неба", "перевернутий світ", "символічний світ" та ін. І хоча зміст наведених виразів може бути відмінним у різних випадках, люди розуміють, про що йдеться, це розуміння всього сущого як незалежного від людини, в якому розгортається людське життя. Вирази "той світ", "цей світ", "символічний світ" виявляють, що мова може йти про різні світи при обов'язковій наявності там людини.

Отже, визначення змісту поняття "світ" можливе і дійсне тільки у системі відношення "людина — світ". Це свідчить про те, що воно слугує людині для відображення існування того, на тлі чого виявляє, "висвічує" себе людина. Образно висловлюючись, щоб людина змогла уявити себе як певне існування, вона має бути здатною уявляти усе те, що від неї відмінне: "зверху, знизу, збоку, всередині, вчора, сьогодні та завтра, тут, зараз і тепер". Іншими словами, *світ є все те, що відмінне від людини і що, одночасно, органічно має людину в собі. Це те, від чого вона, людина, відрізняється.*

Однак людина як унікальна і неповторна істота виявляється і стосовно самої себе. Отже, на противагу об'єктивно існуючому світу є "внутрішній світ людини".

Тому найпростіше визначення поняття "світ" можна навести таке: ***Світ — це все суще, що є в людині та поза нею.***

Спираючись на таке визначення, можна сказати, що поняття "світ" насамперед використовується через протиставлення "людина в світі — світ у людині". Людина завжди перебуває у стані внутрішнього роздвоєння на свідомо визначені "Я" і "не-Я". При цьому під "Я" прийнято розуміти саме внутрішній світ людини, а під "не-Я" — довкілля, яке безпосередньо чи опосередковано "обіймає" людину, є водночас основою і простором життєдіяльності людини.

Наше сприйняття світу, його розуміння і пізнання, ставлення до нього виявляються у слові світогляд. Детальний аналіз поняття "світогляд" буде зроблено нами у заключному розділі. Однак підійти до узагальненого поняття світогляду ми зможемо, тільки конкретизувавши поняття "світ".

В історичному поступі культури людського мислення уявлення світу набувало різного змісту і значень не тільки у формі буденного та загальносвітоглядного, про які йшлося вище. Існує ряд обґрунтованих різними вченнями системно-теоретичних понять, через які історично відбувалася конкретизація визначення світу. Зокрема, це такі поняття, як "Космос", "Всесвіт", "Галактика", "Земля", "Природа", "Атмосфера", "Гідросфера", "Літосфера", "Душа" та ін. Проте який би вимір світу ми не обирали, незмінним залишається визнання, що світ — це все те, що "висвічується" людині (чи протистоїть), і водночас усе те. у чому "висвічується" людина, тобто самореалізується.

Отже, тільки порівнюючи себе як окрему особу зі світом, людина здобуває досвід та усвідомлення власної індивідуальності. Лише побудувавши світ у собі, ми отримуємо можливість знайти його за межами себе. Може трапитися так, що наші уявлення помилкові. У такому разі реальний світ заперечить наші сподівання. Індивідуально сформована свідомість може здійснити пізнання об'єктивного, чужого й цілком відмінного від себе за допомогою саме відтворення — будівництва світу в собі. Фактично кожна людина, яка діє свідомо, має великий дар бути творцем світу. Тобто світ з'являється людині як творіння її (людського) розуму та рук, в якому ще так багато нового і невідомого. А що ж існувало до виникнення людини? Той світ ми позначаємо поняттям "природа". Він існував і існуватиме об'єктивно, тобто незалежно від людини.

§ 2. Людина і Космос, Всесвіт і Земля

Говорячи про об'єктивний характер відношення "людина — світ", потрібно підкреслити, що у цьому відношенні є свій, неповторний порядок, який визначають за допомогою окремого поняття ***космос***.

Вперше поняття "космос" у значенні виміру порядку і спрямованості світових подій, взаємопов'язаності їх на різних рівнях, було вжито в античній Греції. Своє оригінальне вчення про співвідношення "людина — космос" створив видатний український мислитель Г.С. Сковорода.

Згідно з уявленнями Г.С. Сковороди весь світ складається з "макрокосму" (природа), "мікрокосму" (людина) і "світу символів" (Біблія, тобто "Книга"). Кожен з цих світів має "дві натури" — зовнішню (тілесну) та внутрішню (духовну). Світ можна пізнати, вважав український мислитель, проте, щоб пізнати макрокосм, потрібно спочатку пізнати самого себе, оскільки закономірності макро- і мікрокосму єдині.

Сучасні тлумачення відношення "людина — космос" дещо відрізняються від уявлень наших попередників.

По-перше, це — порядок внутрішнього світу людини, ***космос душі***, який тепер обмежують лише системою відношення "дух — душа — духовність". Про це відношення докладно йтиметься далі, а тут зазначимо таке. Поняття "космос внутрішнього світу людини" означає, що душевний порядок виявляється у здатності людини діяти самочинно, тобто починати існування певного стану речей не тільки у своїй душі, а й у "фізичному" світі. Саме за допомогою самочинного діяння людської душі люди отримали світ техносфери, який не існує в природі сам по собі. Літаки, підводні човни, космічні кораблі та багато іншого не можуть виникати та існувати без попереднього існування ідеї конструкції такого технічного знаряддя. А такі ідеї — це саме здобуток творчих поривань душі людини.

Душа людини постає як порядок, який, з одного боку, нам близький, а з іншого — далекий, незрозумілий і таємничий. Людина, і це трапляється часто, сама не відає, чому чинить саме так, а не інакше. Тобто люди часто не усвідомлюють сутності своїх вчинків, глибоко переживаючи за скоєне або за те, що вони повинні зробити, не маючи змоги відмовитися від небажаної дії. Ці факти наочно засвідчують, що космос внутрішнього світу має неусвідомлену впорядкованість. Тобто це "космос" (порядок), який ніхто не встановлював, але він може визначати певні послідовності.

По-друге, наступний рівень космічного існування — ***це світ Землі***. Система відношення "людина — космос" вияв-

ляє, що під світом Землі, як правило, розуміються не тільки планетарні явища. У космічному порядку Земля виокремлюється тому, що вона пов'язується з існуванням на ній живих істот, серед яких чільне місце належить людям. Підкреслимо, що світовим порядком (космосом) існування людей є суспільство. Саме космос Землі виявляє, що суспільство є основним способом самореалізації людини, який полягає в конкретно-історичному порядку (читай — космічній організації), де головним законом є свідоме здійснення тих чи інших вчинків, тобто діяльність та спілкування людей у природно-культурному вимірі.

По-третє, космос — це організація порядку існування людини і Землі в уявно неоднозначному вимірі, який охоплюється поняттям ***Всесвіт***. (Докладно про це поняття йтиметься далі.)

Отже, маємо всі підстави для висновку, що поняття "космос" дає можливість свідомості людини змінювати уявлення про відношення "людина — світ"; світ постає як упорядковане, системно організоване явище, а людина — центральна складова цієї впорядкованості, приклад самоорганізації.

Осягнення світу думкою людини з необхідністю спирається на визначення у космосі не тільки порядку, а й реальних масштабів людського існування, зокрема світу в цілому. Спроби такого визначення безпосередньо пов'язані з усвідомленням відмінностей розуміння варіантів співвідношення понять "Всесвіт" і "Земля", розкриттям особливостей змісту того, що ці поняття відображають.

Цілком імовірно, що поняття ***Всесвіт*** своїм походженням сягає міфологічних та релігійних уявлень. Річ у тім, що ідея Бога як творця світу передусім спирається на невисловлену констатацію наявності відмінності між місцями існування людини і Бога. Місце існування людини — світ Землі, а Бог існує в іншому, позаземному світі. І, можливо, існуючи там, Бог створив не тільки світ Землі, а й багато інших світів. Саме тому творець світу охоплюється терміном "Все-Світ".

Отже, ***Всесвіт — це поняття для означення існування світу, в якому все, що було, є і буде, перебуває у певному відношенні до людини.*** Це існування не обмежується ні простором, ні часом, ні різноманітністю форм, які світ здатен приймати. Єдине обмеження, з яким вимагає рахуватися це

поняття, — реальність існування, оскільки тільки до певного існування людина може мати те чи інше відношення.

У релігійних, наукових, філософських вченнях дано різні тлумачення Всесвіту.

Історично перші відомі нам уявлення про Всесвіт обмежувалися знанням найближчих до житла рік, озер, гір, лісів і найбільш помітних небесних тіл. Найімовірніше, саме від Піфагора набуло поширення уявлення про Землю як кулясте тіло. Арістотель першим висловив ідею про наявність над Землею "кришталевого купола", на якому тримаються зірки, та поставив Землю у центр Всесвіту. Приблизно через 500 років грецький астроном Птолемей створив першу математично обчислену модель Всесвіту, згідно з якою Земля є нерухомим центром, а планети і Сонце рухаються навколо нього. Модель Всесвіту Птолемея тривалий час вважалась абсолютною істиною. Докази її спростування навів *М. Коперник* (1473—1543), який довів, що Земля рухається навколо Сонця (і навколо своєї осі), а не навпаки. Виникло поняття *Сонячна система*. Коперникова "революція" XVI ст. поклала початок бурхливому розвитку нових уявлень про будову Всесвіту на засадах визнання того, що сонячна система є не всім Всесвітом, а лише його частиною. Стало зрозумілим, що зірки знаходяться від нас на відстанях, які у багато разів перевищують відстані між планетами Сонячної системи. Проте технічні засоби для здійснення наукових спостережень у ті історичні часи не давали змоги визначити відстань навіть до найближчої зірки. У XVII—XVIII ст. вчення про Всесвіт було переважно зведене до астрономії планетної системи, тобто обмежене "околицею" тільки однієї зірки — Сонця.

Визначення відстані до найближчих від нас зірок та статистичні дослідження, спрямовані на пізнання будови різних зоряних систем, які нас оточують, відкрили нову сторінку в історії вивчення Всесвіту. Межі тієї частини Всесвіту, яка стала докладно вивчатися, "розкинулися" на відстані, які світло проходить за десятки і навіть сотні, тисячі років. Астрономи провели величезну роботу щодо вивчення нашої Галактики (народна назва Чумацький Шлях), тобто тієї зоряної системи, до якої як одна з її частинок входить Сонце. Тільки в 30-х роках XX ст. вчені встановили її розміри та основні особливості будови.

З вивченням у 20-х роках XX ст. позагалактичної природи спіральних та еліптичних "туманностей", які виявилися іншими галактиками, з'явилося окреме поняття ***метагалактика*** — система галактик. До Метагалактики наша Галактика та її сусіди входять як окремі структурні одиниці. Сучасна астрономічна техніка дає змогу отримувати інформацію про галактики, відстань до яких сягає мільярди світлових років (радіогалактики та квазари). Ці та інші відомості стосовно Всесвіту відомі вам з курсу "Астрономія".

Для людини головним предметом осмислення у вченні про Всесвіт була і залишається планета Земля, яка належить до сонячної системи і є третьою за відстанню до Сонця. За часовими вимірами вік материкових порід Землі становить у середньому 4,6 млрд років.

За своєю загальною масою Земля — п'ята серед дев'яти великих планет Сонячної системи, за розмірами — найбільша з планет так званої земної групи. Більшість астрономів вважають, що вона утворилася завдяки гравітаційній конденсації речовини з протопланетної хмари.

Планета Земля має складну форму, що виникла під впливом спільної дії гравітації, відцентрових сил, а також сукупності рельєфоформуючих факторів. Наближено Землю порівнюють з кулею. Більш строго за форму Землі беруть рівневу поверхню гравітаційного потенціалу (геоїд), що майже збігається з поверхнею води в спокійному океані. Об'єм, обмежений цією поверхнею, вважають об'ємом Землі. Для розв'язання ряду задач з геофізики, геодезії тощо форму Землі ототожнюють з еліпсоїдом.

Земля, як і всі інші тіла, має власне гравітаційне поле. Силою тяжіння Землі визначається величина швидкості, якої треба надати тілам, щоб перетворити їх на штучні супутники. Земля має один великий природний супутник — Місяць.

Земля складається з концентричних оболонок, або геосфер, які змінюють одна одну по вертикалі і відрізняються між собою будовою, фізичними та хімічними властивостями. Розрізняють зовнішні оболонки — газову, або атмосферу, та водну, або гідросферу, і внутрішні — земну кору, мантію і ядро Землі.

Газова оболонка вкриває Землю суцільним шаром (на зразок "кришталевого купола" Арістотеля). Чітко виявленої

верхньої межі вона не має. Ознаки наявності атмосферних газів виявлено на висоті понад 1000 км.

Водна оболонка Землі, що складається переважно з океанів та морів (близько 94 % загального об'єму гідросфери), включає також ріки, озера, болота, льодовики, сніговий покрив, підземні води, хмари. У земних водах розчинені майже всі хімічні елементи. Води Світового океану відіграють визначальну роль у житті на Землі, зокрема, впливають на формування кліматичних зон, погоди, кругообіг хімічних елементів, беруть участь у геологічних процесах тощо.

З атмосферою і гідросферою межує верхня тверда оболонка Землі — земна кора. У земній корі зосереджена переважна частина родовищ корисних копалин.

Мантія Землі починається на глибині 2900 км. За сучасними даними, склад мантії подібний до складу кам'яних метеоритів — у ній переважають кисень, кремній, магній, залізо.

Ядро Землі має радіус близько 3500 км. Вирізняють зовнішнє ядро і внутрішнє ядро, або суб'ядро, радіусом 1300 км. Вважається, що речовина, з якої складається ядро, має переважно рідинний стан, тільки внутрішнє ядро має твердий стан речовини.

Надра Землі мають більшу температуру, ніж її поверхневі шари. Кліматичні (річні) коливання температури на поверхні Землі "відчутні" до глибини близько 20 м, а глибше температура підвищується винятково під впливом підземних процесів на 1° кожні 33 метри углиб. На території України геотермічний ступінь становить на Заході 34,5—37,5 м, а на Сході — 50—59 м. Головним джерелом внутрішнього тепла Землі є розпад радіоактивних елементів у її надрах.

Отже, Землю ми бачимо як мізерну частинку Всесвіту, велич якої окреслюється наявністю Людини.

§ 3. Поняття матеріального та ідеального

Людина сучасного суспільства досить часто і, як правило, не замислюючись, вживає такі словосполучення: "матеріальне життя", "матеріальні умови", "матеріальний стан", "ідеальний світ", "ідеальний характер", "ідеальні відноси-

ни", "ідеальне подружжя" тощо. У нашому суспільстві, мабуть, уже виникла культурно-історична звичка, згідно з якою під ***матеріальним*** розуміють те, що можна відчути, а під ***ідеальним*** — те, що можна собі лише уявити. Матеріальне найчастіше ототожнюють з природою, економічним життям суспільства, процесом виробництва, а ідеальне — з тим, що має бути. Такі уявлення про матеріальне й ідеальне містять ряд малоусвідомлених суперечностей, на які світоглядна культура вже давно звернула увагу. Зазначимо, що цей брак теоретичної культури у нашого народу можна визнати за одну із вагомих причин кризового стану суспільного розвитку і світоглядної культури 80—90-х років XX ст.

Проблема визначення поняття "матеріальне" має тривалу історію, яка пов'язана переважно з історичним поступом природознавства і філософії. Усвідомлення наявності цієї проблеми відбулося тому, що люди, аналізуючи своє життя, дійшли висновку про його залежність від навколишнього світу, тобто про свою залежність від першооснов світу в цілому.

Визначаючи ці основи та їхні властивості, люди з необхідністю поставили перед собою завдання виявити, що є первинним у властивості людини мати свідомість. Слід зазначити, що поняттям "первинне" позначають те, що є основою іншого, без чого це інше не може існувати і нині. Визначаючи це первинне, його почали називати субстанцією, а конкретно чуттєвий прояв субстанції — матерією.

Найяскравіше історія розвитку поняття матерії виявляється в історико-філософському аспекті.

У стародавній філософії, яка спиралася на зародковий розвиток природознавства, матерія розглядалася як основа світу, яка ніким не створена і ніким не може бути знищена, яка не має ні початку, ні кінця у просторі й часі. Давньогрецький філософ *Фалес* (625—547 до н. е.) є одним із перших, хто вважав началом усіх речей, тобто матерією, конкретно-чуттєве, безпосередньо дане. Цим началом у нього є ***вода***. Учень і послідовник Фалеса *Анаксімандр* першим в античній філософії дійшов до категоріального визначення матерії, назвавши її "апейроном". ***Апейрон***, за Анаксімандром, — ***це щось безкінечне, всеохоплююче і безмежне, незнищуване і таке, що перебуває у вічній активності і русі***. Античний філософ *Геракліт* пов'язує понят-

тя матерії з поняттям ***логос***, що у нього означає загальний закон буття, основу світу. Розуміння логосу як об'єктивного закону світобудови, як принципу порядку і міри приводить Геракліта до бачення начала всього існуючого у ***вогні***. Все існуюче, зазначає Геракліт, завжди було, є і буде вічно живим вогнем, який з часом то спалахує яскравіше, сильніше, то згасає.

Значним етапом у розвитку вчення про матерію була антична атомістична філософія, яку започаткували такі мислителі, як *Левкіп* (бл. 500—440 до н. е.) і *Демокріт* (460—370 до н. е.). Під матерією вони розуміли ***атоми***. Левкіп і Демокріт стверджують, що атоми — це неподільна, граничнo тверда, непроникна, без будь-якої пустоти, не здатна сприйматися відчуттям (через малу величину) самостійна частинка речовини. Атом вічний, незмінний, тотожний самому собі; всередині його не відбувається ніяких змін; він не має частин тощо. Та це тільки внутрішня суть атома, а він має й зовнішні властивості. Це передусім форма: атоми бувають кулькоподібні, косинисті, гачкоподібні, якореподібні, увігнуті, випуклі тощо. Атомісти вважали, що число форм атомів нескінченне. Окрім форм, атоми розрізняються також за порядком і положенням. Кожен атом оточений порожнечею.

Арістотель (384—322 до н. е.) розуміє під матерією, по-перше, неозначену і безформну величину; по-друге, це те, з чого річ складається, і те, з чого річ виникає. Арістотелівська матерія пасивна, нежива, нездатна сама по собі з себе нічого народити. Матерія у Арістотеля вічна, має сенс існування тільки у зв'язку з формою. Матерія і форма — два співвічні начала. Все, що існує в природі, складається з матерії і форми. Матерія є чистою можливістю або потенціалом речі, а форма — реалізацією цього потенціалу. Форма робить матерію дійсністю, тобто втіленням у конкретну річ.

Значний крок у розумінні матерії був зроблений у філософії XVII—XVIII ст., що була тісно пов'язана з науковим дослідженням природи, яке прогресувало відповідно до потреб тодішнього виробництва. Саме в цей період на основі даних механіки, астрономії та математики було розвинуто атомістичні уявлення античних філософів. Французький філософ *П. Гасенді*, відроджуючи атомістичні погляди *Епі-*

кура, вважав, що матерія — це множинність атомів, які мають внутрішній потяг до руху; англійський вчений *І. Ньютон* розумів матерію як сукупність атомів, наділених силами. На відміну від П. Гасенді, І. Ньютона, Р. Бойля, які висували на перше місце в розумінні матерії момент дискретності, перервності будови, французький філософ і вчений *Р. Декарт* у своїй фізиці самостійно висунув момент неперервності. Декарт ототожнював матерію з протяжністю і заперечував існування неподільних атомів і пустоти. Поза фізикою Декарт як дуаліст визнавав існування духовної субстанції. Переборюючи дуалізм Декарта, нідерландський філософ *Б. Спіноза* (1632—1677) розглядав протяжність і мислення як невід'ємні властивості (атрибути) єдиної матеріальної субстанції — природи, яка є причиною самої себе. Поняття матерії і природи у Спінози тотожні.

Французькі філософи-енциклопедисти XVIII ст. намагались пов'язати воєдино концепції "матерія — природа" і "матерія — сукупність механічних властивостей". *П. Гольбах* і *Д. Дідро* знаходять розуміння найважливішого недоліку всіх попередніх визначень матерії. Матерія — це те, що відображається нашими відчуттями, а також те, що викликає ці відчуття, — стверджують вони. Для них стає очевидним, що оскільки всі властивості матерії неможливо звести до механічних, то це означає, що поняття "матерія" — це абстрактна категорія, яка відмежовує від усіх матеріальних предметів їхні найбільш загальні властивості і якості або найбільш загальні особливості законів їхнього розвитку. Але тоді самочинно виникає питання: що первинне — єдність у думці чи матеріальна єдність предметів?

Визнання матерії як найбільш загального початку речей, як чогось субстанційно-спільного у речах — це тільки один бік визначення матерії. Абсолютизувати це визначення — означає ототожнити абстрактне поняття матерії із самою матеріальною дійсністю. Усі ці проблеми неможливо було розв'язати, не поєднавши об'єктивно-діалектичного і теоретико-пізнавального визначення поняття матерії. Іншими словами, філософське поняття матерії може бути визначене тільки в межах відношення "людина — світ". Саме в цих межах ***матерія визначається як філософська категорія, яка позначає світ як об'єктивну дійсність, що подається***

людині суб'єктивно, існуючи незалежно від її свідомості. (Це визначення, у вимірі сьогодення, найпрацездатніше.)

Таке визначення ні в якому разі не можна розглядати як абсолютно завершену систему. Ця система відкрита, здатна довершуватись відповідно до нових досягнень світоглядної культури.

Проте слід зауважити, що таке визначення матерії справедливе тільки відносно чогось протилежного, якісно відмінного від неї. Єдиною якістю, яка відмінна від матерії, є свідомість. Адже, відображаючись у свідомості, матерія існує подвійно: як природний процес мислення і предмет, завдяки якому це мислення виникає.

Отже, об'єктивним змістом філософського поняття матерії є не "загальна ознака" існування поза свідомістю, а складний, суперечливий процес позначення свідомості буттям на шляху практичної діяльності людини. Свідомість є протилежністю матерії тільки як такої, що існує поза нами, діє на нас і є образом відображуваного.

Таким чином, у поняття матерії включається все те в картині світу, що перебуває в процесі постійної зміни і розвитку стосовно людини. А це конкретизує також і поняття об'єктивної реальності як існування того, що здатне відображатися завдяки свідомості.

Філософське поняття матерії виявляє насамперед таку властивість матеріальних предметів, як реальність. Матеріальне буття речей — це реальне існування, на відміну від ідеального, відображеного існування цих предметів у нашій свідомості, у відчуттях, уявленнях і поняттях.

Іншим моментом, який характеризує об'єктивний зміст філософського поняття матерії, є тілесність. Адже в основі процесу відображення, пізнання є матеріальна взаємодія зовнішніх предметів з матерією нашого тіла і суспільно-історична діяльність людини стосовно перетворення світу.

Філософське визначення матерії вказує на можливість пізнання, корені якої сягають глибин об'єктивного характеру існування речей. Ця можливість виявляється у всезагальній якості матеріального світу — якості відображення.

Всезагальна якість відображення в людині виявляється як її особлива здатність — відтворення матеріального світу в ідеальних образах. В основі цієї здатності лежить специ-

фічність діяльності людини. Людина свідомо, творчо випрацьовує свій пізнавальний образ, перетворивши дані відчуттів. Пізнавальний образ є відображенням усвідомленим. Саме тому в процесі науково-теоретичного мислення людина завжди усвідомлює, що об'єктивний зміст знань (матеріальне) — явище нескінченно глибше і багатше, ніж усвідомлений зміст цих знань (ідеальне).

Такий аналіз розуміння матерії дає змогу зробити висновок: матерія — це все те, що здатне існувати об'єктивно, як протилежність свідомості, яка й відображає її (матерію) в ідеальних образах. Але для того, щоб ***відбувався процес відображення, має існувати історично конкретно визначений прояв матерії, який і визначається поняттям матеріального.*** Якщо поняття матерії вказує на об'єктивний характер здатності відображення, то поняття матеріального — на те, що це відображення має суб'єктивну форму, що ***результатом відображення матеріального*** є суб'єктивно існуючий його образ — ***ідеальне.***

Матеріальне протилежне ідеальному, а ідеальне — похідне від матеріального. Матеріальне фіксує фундаментальну ознаку світу, вказуючи на основу його єдності, на єдине джерело походження й існування різноманітних явищ дійсності. Матеріальне є те, що не спричинене дією будь-яких інших, надматеріальних факторів і тому виступає абсолютно первинним, зберігаючись у всіляких перетвореннях речей.

Специфіка ідеального полягає в тому, що, відображаючи властивості матеріального, саме воно цих властивостей не має і що воно безпосередньо існує лише як необхідний момент, активна форма свідомої діяльності людини. ***Ідеальне, отже, є по суті тим же матеріальним, але в образному творенні людиною.***

Такий розгляд матеріального й ідеального показує, що самі по собі матеріальне чи ідеальне не існують. Найголовніше — поняття матеріального й ідеального потрібні людині для того, щоб вона змогла у реально існуючому світі чітко зорієнтуватися: де конкретно існуючий предмет, де прообраз, а де образ цього предмета.

Поняття матеріального й ідеального відіграють важливу роль в організації життя людини і суспільства. Річ у тім, що

людина завжди прогнозує своє життя, перебуваючи у стані пошуку майбутнього.

Виходячи з позиції єдності матеріального й ідеального, очевидним є те, що прогноз людини буде більш успішним тільки тоді, коли вона відштовхуватиметься від об'єктивної природи існування світу — від матеріального, водночас керуючись ідеальним як досконалим, довершеним образом, який відповідає обраному ідеалові.

Очевидно, що кожен має право на власне тлумачення матеріального й ідеального. Ми ж пропонуємо вам погляди, що переважають у науковців нашої країни.

§ 4. Рух як загальний спосіб існування світу

Формування поняття "матерія" завжди супроводжувалося усвідомленням проблеми визначення загальних способів і форм існування світу. Людина, намагаючись пояснити його характерні особливості, усвідомлювала, що у світі все постійно змінюється, перетворюється.

Міріади зірок, якими ми захоплюємося, споглядаючи їх у ясну ніч, тільки здаються нам нерухомими; насправді вони рухаються з величезними швидкостями. Сьогодні поширена гіпотеза, що кожна зірка — це сонце із власними "хороводом" планет. Разом зі своїми супутниками планети обертаються навколо зірок, а зірки обертаються навколо своєї осі й обертаються разом з усією Галактикою навколо її осі. Водночас наша Галактика рухається щодо інших галактик. Згідно з останніми науковими космогонічними уявленнями, Всесвіт не є механізмом, у якому по чітко визначених орбітах рухаються його складові. Всесвіт перебуває у безперервному русі до все нових і нових станів власного існування. У постійному русі перебуває усе живе: їсть, росте, розмножується, видозмінюється, гине. У кожному живому організмі відбуваються численні внутрішні зміни: пульсація енергій, інформації, переробка речовини, засвоєння продуктів харчування, виділення шлаків тощо. Усе перебуває у вічній зміні станів існування, що може відбуватися як відповідно до певної природи речі, так і всупереч їй. Властивість світу бути у постійних змінах визначається поняттям "рух".

Наші органи чуття не здатні спостерігати безперервність змін, а часто можуть навіть не помічати важливі для людини зміни там, де вони є. Тому знання про безперервність змін не можна визнати наслідком чуттєвого спостереження. Накопичуючи досвід пізнання, людина додала до своїх чуттєвих уявлень абстрактне поняття "рух", яке дає змогу усвідомлювати, передбачати, обчислювати наявність безперервних змін навіть там, де вони чуттєво не спостерігаються або ще навіть не відбулися. Отже, ***рух — це поняття про існування безперервних змін***. Цим поняттям охоплюються будь-які зміни, починаючи від простої зміни місця розташування і закінчуючи мисленням.

Отже, всі зміни, які відбуваються у Всесвіті, у природі, в суспільстві, у мисленні тощо, постають як рух. Зрозуміло також, що рух не потрібно вважати тільки якимось однорідним процесом, однотипною зміною. Можливі різні форми та типи руху. По-перше, рух може бути прогресивним, що йде від простого до складного, по висхідній лінії. Таким є, наприклад, загальний хід процесу пізнання. По-друге, він може бути регресивним, тобто таким, що йде по низхідній лінії. Прикладом цього служить, підкреслимо, процес старіння окремого живого організму. Існує й третій тип руху, коли немає ні висхідного, ні низхідного переходів. Так, обертання ротора, безсумнівно, є рухом, але цей рух неможливо назвати ні прогресивним, ні регресивним. Разом із тим для кожного окремого предмета рух третього типу можливий тільки у порівняно коротких проміжках часу, після яких настають періоди прогресивного і регресивного переходів. Ротор, про який ішлося вище, рано чи пізно вийде з ладу і перестане виконувати свої функції.

Винятком, здається, є тільки процес зміни світу як цілісності. Розуміючи це, підкреслимо, що для світу характерний круговорот, у якому кожна конечна форма існування матерії, байдуже, сонце чи туманність, окрема тварина чи тваринний вид, хімічне з'єднання чи розклад — однаково минущі. Ніщо не вічне. В окремих частинах світу можуть відбуватися прогресивні процеси, а в інших — регресивні. В цілому, найімовірніше, не можна говорити про його прогресивну чи регресивну зміну. Думається, що світу притаманні незворотні зміни, відносно яких поняття прогресу і регресу не можуть

бути застосовані. Щоправда, такий висновок є тільки простим передбаченням.

Рух матеріальних об'єктів розрізняють за формами руху, що перебувають у певному взаємозв'язку, який може бути описано за допомогою співвідношення їх. Форми руху можна класифікувати за певними істотними ознаками.

Слід зазначити, що будь-яка класифікація — це певний наслідок і метод наукового дослідження. На кожному конкретному етапі пізнання класифікація узагальнює осягнуті наслідки вивчення закономірностей об'єктів і процесів, що дає змогу, спираючись на них, "іти далі".

Упродовж розвитку пізнання були спроби дати класифікацію форм руху. Однак такі класифікації визнавалися поверховими. Для прикладу можна згадати невдалу спробу Арістотеля, який, поділивши рух на шість видів, не побачив, що збільшення та зменшення — не різноякісні рухи, а лише кількісна зміна. Першу найбільш повну класифікацію розробив німецький мислитель *Ф. Енгельс* (1820—1895), який, спираючись на ідеї своїх попередників — німецьких філософів *Ф. Шеллінга* (1775—1854) та *Г. Гегеля*, котрі запровадили поняття "форми руху", запропонував класифікувати рух відповідно до основних формам його існування.

У розмаїтті форм руху людина здатна визначити певні загальні риси, знайти реально існуючі спільності між різноманітними змінами. Тому класифікація форм руху на "основні" як певне обмеження їх за кількістю не була принциповою помилкою. Ф. Енгельс вважав, що до основних "загальних форм руху" потрібно віднести механічну, фізичну, хімічну, біологічну і соціальну форми руху матерії. При цьому він звертав увагу на те, що як основні, так і неосновні форми руху перебувають у постійному взаємозв'язку.

Серед основних форм руху виділяють "нижчі" й "вищі" форми, які взаємодіють між собою. Зокрема, елементи "нижчих" входять до "вищих", але не навпаки. Тому часто фізику називають "механікою молекул", а хімію — "фізикою атомів", біологію — "хімією білків". Незважаючи на наявність безпосереднього взаємозв'язку, основні форми руху дуже відрізняються між собою.

Процеси "вищої форми руху" матерії відрізняються від "нижчих" тим, що вони постають як складніші, оскільки

"нижчі" являють собою одну зі складових поряд з іншими. Між формами руху існує якісна відмінність. Тому хоча форми руху не можна відривати одну від одної, їх не можна й зводити між собою, втрачаючи відмінності. "Нижчі" форми є основою і фундаментом, на якому формуються "вищі". Не існує, наприклад, жодної хімічної реакції, в основі якої не відбувається механічний та фізичний процес. Хімічний процес завжди супроводжується змінами місця розташування хімічних елементів та енергетичних станів. Основою біологічного процесу є механіко-фізико-хімічні закономірності. Останні "супроводжують" перші. Соціальна форма руху постає як найвища серед інших, але це не означає, що життя людей не залежить від біологічних, хімічних та інших процесів.

Проте водночас зрозуміло, що біологічний процес не відбувається на основі соціального і може протікати без нього. Для хімічної реакції зовсім не обов'язкове існування біологічних процесів тощо. Тобто "нижчі" форми руху матерії не спираються на "вищі", процеси в "нижчих" не супроводжуються "вищими". Тому *класифікація найзагальніших форм руху матерії має ієрархічну будову.*

У XX ст. було запропоновано кілька нових варіантів класифікації форм руху.

Наприклад, дослідження процесів, що мають місце у "світі" елементарних частинок, дали змогу зробити висновок про наявність трьох різних типів взаємодій, які отримали назву: "сильна взаємодія" (або ядерна), "електромагнітна взаємодія", "слабка взаємодія". Відповідно можна вести розмову про наявність різних форм руху у світі елементарних частинок.

Розглядаючи процеси атомарного рівня — утворення атомів та молекул, сучасна наука показує, що на цьому рівні провідну роль відіграють хімічні перетворення, оскільки, як виявлено у межах квантової хімії, взаємодія атомів, що приводить до утворення молекул, переважно має квантово-механічний характер.

Рівень макрооб'єктів характеризує вихід на перший план, крім електромагнітних і хімічних, нових форм руху. Однією з них є гравітаційна взаємодія.

В останній чверті XX ст. особливе зацікавлення викликала проблема існування особливої, геологічної, або планетарної, форми руху. Наукові дані свідчать, що геологічний

рух, тобто процеси, які відбуваються в ядрі, мантії, літосфері, гідросфері, атмосфері Землі, має свої специфічні закони. Геологічні процеси мають свого матеріального носія. Є підстави вважати, що закони геологічного руху мають значення не тільки для опису процесів, які протікають на Землі.

Геологічна форма руху має таку важливу особливість. Вищі форми руху матерії не охоплюють її як "підлеглу" форму. Отже, геологічні зміни або не належать до однієї з "основних форм", або становлять "вищу форму". Можливо, що на межі переходу від неживої матерії до живої у природі виникло щось подібне до "трансформуючого устрою", який, з одного боку, немовби об'єднує і змінює процеси, притаманні неживій матерії, а з іншого — є умовою і безпосередньою причиною виникнення життя.

Жива природа, тим більше суспільство, суттєво відрізняються від неживої, а тому їх можна розглядати як два нові рівні реальності. На рівні живої природи визначальною стає біологічна форма руху матерії. Біологічні процеси властиві тваринному і рослинному світу. Соціальні процеси пов'язані здебільшого з двома формами руху: по-перше, зв'язок з біологічною формою руху матерії — вищою формою у природі; по-друге, цілеспрямоване перетворення природи (механічних, фізичних, хімічних, біологічних процесів) у суспільному виробництві матеріальних благ.

Є всі підстави, щоб визнати, що в міру ускладнення основних форм руху сфера поширення їх звужується. Ускладнення форм руху означає, що до попередніх додаються якісно нові взаємодії. Так, у хімічних процесах виникає здатність перетворення речовин при взаємодії з іншими речовинами. У біологічних процесах — здатність до обміну речовин шляхом асиміляції та дисиміляції, самовідновлення і саморегуляції у межах оболонки тіла. Це свідчить, що при "зменшенні" просторової сфери поширення вищих форм руху матерії відбувається "збільшення" кількості законів руху, які діють у ній. Таке "збільшення" виявляє наявність нової якісної специфіки процесів матеріальних змін. Отже, кожна з форм руху має свої якісні особливості. При цьому у вищих формах руху здійснюються якісно більш складні процеси. Така позиція повністю підтверджується сучасними науковими даними.

Вважаючи доведеним, що всезагальність руху виявляє себе у різноманітних формах, необхідно звернути увагу й на те, що рух з необхідністю передбачає свою протилежність — спокій як специфічну форму руху або відсутність зміни форми руху. Рух і спокій є двома взаємопов'язаними і взаємодоповнюючими протилежностями, якими характеризуються принципово відмінні між собою типи форм руху. Всезагальність і абсолютність руху передбачають існування спокою, що виявляє себе в такому.

По-перше, термінологічно вживання двох різних понять замість одного (поняття "рух" як усвідомлення безперервності змін поряд із поняттям "зміни") має сенс тільки тому, що наші органи чуття не спроможні виявляти безперервність змін. Тому навіть у випадках, коли зміни не спостерігаються, а спостерігається відсутність їх (спокій), за допомогою поняття "рух" людина здатна створювати уявлення про можливість появи нових подій через певний час. Наприклад, тільки в результаті розвитку астрономією поняття про "закони руху космічних тіл" сучасне людство дійшло висновку, що наявний стан Сонячної системи не може бути вічним, що вираз "Сонце вічно сходить і заходить" має суто поетичне, а не фактичне значення.

По-друге, поняття "рух" завжди передбачає певну систему відліку, оскільки, якщо її немає, вживання цього поняття втрачає будь-який сенс для людини. Будь-яка система відліку має вважатися незмінною відносно об'єктів, які змінюються, що дає змогу порівнювати і робити висновок про наявність певних змін стосовно попередніх станів. Якщо система відліку змінюється, тоді встановити це можна тільки стосовно іншої системи відліку, яку визнають незмінною, нерухомою. У разі, якщо такої системи не можуть знайти як існуючої в об'єктивно даному світі, тоді її вигадують, будуючи поняття про ідеальний стан речей. Наприклад, І. Ньютон запропонував для механіки поняття, що "тіло, на яке діє одна постійна сила, рухатиметься прямолінійно з однаковою швидкістю". Хоча добре відомо, що такого тіла не існує в природі, поняття про нього виконує функцію зручної системи відліку для обчислення механічних процесів.

По-третє, єдність руху і спокою об'єктивно зумовлена наявністю двох принципово різних типів руху. Одні форми

руху становлять процес послідовної та стійкої зміни явищ, а інші — процес зміни форми перебігу змін. Оскільки різні форми руху можуть переходити одна в іншу (наприклад, механічне тертя викликає зміну температури), то існує окремий рух, що полягає у русі однієї форми руху до іншої. Порівнюючи ці два типи руху, можна зробити висновок, що їхнє співвідношення слід класифікувати як відношення руху і спокою. Отже, спокій являє собою об'єктивно існуючу відсутність одного з типів форм руху.

Спокій — це такий рух, коли у тій чи іншій системі відліку він (рух) не спостерігається.

Спокій не відносне, а необхідне доповнення до абсолютності руху. Рух, мінливість найчастіше співвідносяться зі світом одиничних об'єктів і процесів, що є демонстрацією спокою. Наприклад, час життя окремих істот менший, ніж час життя виду, роду, родини або царства. Вічність і граничний високий рівень спокою є характерною властивістю тільки матерії — об'єктивної реальності, що існує незалежно від різноманітності форм буття. Змінюються конкретні, одиничні, видові та родові форми існування, але властивість бути об'єктивною реальністю залишається абсолютною і незмінною.

Розглядаючи основні форми руху матерії та їхній взаємозв'язок, цілком слушним буде залучення поряд із поняттям "рух" поняття "спокій" — механічний, фізичний, хімічний, біологічний, соціальний. Аналогічно має сенс використання поняття "спокій" у мікро- чи макросвіті. Існують підстави для виокремлення спокою у неживій та живій природі і суспільстві. Феномен суспільно-соціального спокою цікавий передусім тим, що в тих чи інших галузях відносин між людьми, у той чи інший історичний період соціальних змін може не бути. У суспільстві постійно відбувається безліч різноманітних змін, але соціальні не відбуваються, оскільки далеко не всі зміни, наявні в суспільстві, є соціальними. Для людини, людства в цілому природним є потяг до соціального спокою. Люди прагнуть, щоб не було таких явищ соціальної зміни, як війна, екологічна криза чи катастрофа, національний розбрат, політичний конфлікт. Відповідно поширений соціальний ідеал — безконфліктне, забезпечене матеріальними благами суспільство.

У безперервних змінах об'єктивної дійсності постійно присутні стани спокою, рівноваги і сталості, які виступають як момент абсолютного руху. Наявність спокою — істотна умова становлення та існування якісної визначеності предметів, умова диференціації матерії на окремі форми руху. Разом із тим, сталість предмета, явища, процесу, матеріальних формоутворень має місце лише в конкретному зв'язку, конкретній взаємодії, у межах певної якості та кількості. Окремий рух має форму самовідновлюваного явища, тобто стабільності, а сукупність рухів її знищує. Оскільки окремого руху існувати не може, спокій завжди відносний, а рух — абсолютний.

Ігнорування факту існування спокою спричиняє ототожнення усіх подій з мінливістю. І, навпаки, абсолютизація спокою призводить до заперечення мінливості, існування якісної відмінності між подіями та речами.

Коли відбувся окремий рух, що полягає в русі однієї форми руху до іншої, при порівнянні їх маємо зробити висновок, що між першою і другою обов'язково існують якісні відмінності. Якщо ці відмінності виникли в результаті перебігу процесу зміни форми змін, тоді його особливість полягає в тому, що він є процесом розвитку (набуття якісно нових властивостей). Отже, абсолютність руху реалізується як через функціонування, так і через розвиток.

Вживаючи слова "зміни", "рух", "розвиток", "еволюція", "регрес", не важко помітити, що усі вони мають відношення до змін, процесів. Однак у різних контекстах вони мають неоднакове значення. Це розрізнення безпосередньо стикається з розв'язанням проблеми розвитку.

"Рух" і "розвиток" часто вживають як синонімічні поняття. Таке використання їх — своєрідний підхід до розв'язання проблеми. В інших випадках поняття "розвиток" і "рух" використовуються як такі, що перехрещуються. Інколи термін "розвиток" ототожнюють з терміном "еволюція". Відповідно, поняття "еволюція" може вживатися у подвійному значенні: як зміна взагалі і як визначення кількісно-якісних змін.

Отже, розвиток слід розглядати як окремий тип форм руху. Тому мова може йти про наявність розвитку у фізичних, хімічних, біологічних чи соціальних процесах. Уваж-

ний читач помітив, що механічні процеси поставлені нами осторонь розвитку. Це пов'язано з тим, що процес зміни форми зміи і набуття якісно нових властивостей може відбуватися лише як перехід від однієї форми руху матерії до іншої. Уявний розгляд механічних процесів самих по собі, наприклад, зміни місця перебування, не дає змоги виявити розвиток. Це відбувається тому, що механічна форма руху матерії не є наслідком переходу однієї форми руху до іншої. Порівнюючи, наприклад, механічні процеси з фізичними, слід звернути увагу на те, що фізичні процеси мають механічні за одну з умов свого існування, не зводяться до механічних, маючи якісно нові властивості, які не притаманні механічним. Саме з цієї причини кажуть, що "фізична форма руху матерії "вища" порівняно з механічною". Оскільки відносно механічної форми руху матерії не виділяють більш "низької", елементарної форми руху, визнається, що на рівні механічних процесів розвитку немає, його існування починається у переході від механічного до фізичного і далі.

Характеристика розвитку як процесу народження нового недостатньо конкретна і не дає змоги чітко відрізняти прості зміни від змін, внаслідок яких виникають нові якості. Проблема ускладнюється ще й тим, що перехід від простого до складного не завжди може являти собою саме процес розвитку, оскільки розвиток (процес зміни форми змін) може бути пов'язаний як з ускладненням, так і зі спрощенням. Так, наприклад, у технічних системах введення нового елемента системи — комутатора — в наявну складну систему може стати причиною спрощення, а не ускладнення усієї системи. Таке спрощення у технічному відношенні означатиме технічний прогрес.

У світі живої природи морфологічне спрощення також може бути пов'язане не з регресом, а з прогресом. У біології досить часто регрес може супроводжувати саме ускладнення організму чи біосистеми. Наприклад, поява наземних хребетних, вищих видів, була пов'язана з глибинною редукцією хвоста, плавників, зябер, шкіряного покриву, що значно спрощувало скелетну організацію організму.

Отже, не кожне ускладнення структури й організації пов'язане з переходом до більш високого рівня складності. Ускладнення часто може бути ознакою регресу. Тому спрощення й ускладнення, нижче і вище, старе і нове при проти-

ставленні їх одне одному не можуть слугувати остаточними критеріями розвитку.

Як критерії розвитку іноді пропонують незворотність, односпрямованість, а функціональний рух у такому випадку пов'язується зі зворотністю. Як критерій розвитку інколи також пропонується накопичення інформації. Однак факти свідчать, що розвиток може бути пов'язаний як із накопиченням, так і зі зменшенням обсягу інформації.

При всій складності бачення розвитку беззаперечним залишається одне: ***розвиток — це впорядкований рух.***

За своєю спрямованістю розвиток може мати два взаємозаперечуючі напрями, які уточнюються за допомогою понять "прогрес" і "регрес" — прогресивний і регресивний розвиток.

Яскравим прикладом цього є соціальний розвиток.

Соціальний розвиток — такий тип змін у суспільстві, який характеризується переходом усіх суспільних відносин до якісно нового стану. Але про це мова йтиме у шостому розділі підручника.

§ 5. Простір і час

Розглядаючи навколишній світ як свою протилежність, ви цілком природно намагаєтеся визначити своє особливе місце і період перебування. Таке визначення здійснюється за допомогою використання понять "простір" і "час".

Поняттям "простір" визначають співіснування і відокремленість речей одна від одної, їхню протяжність, порядок розташування однієї стосовно іншої. Поняттям "час" характеризують послідовність існування явищ, що змінюють одне одного, відокремленість різних етапів, тривалість, темп, ритм процесів. Визначаючи ці поняття як форми відображення реальних властивостей об'єктивної дійсності, треба пам'ятати, що вони сформувалися на основі суспільно-історичної практики та пізнання і змінюють свій зміст відповідно до змін у способах людського буття.

На відміну від історично попередніх уявлень простір розглядається не як "вмістилище", в якому знаходяться ті чи інші речі. Зазначене уявлення було поширеним до XVIII ст. Позитивним в ототожненні простору з порожнечею (вмістилищем)

є можливість ефективного використання такого розуміння для здійснення різноманітних вимірювань. Сьогодні вважається, що поняттям ***простір*** визначається реально існуюче співвідношення між речами в процесі їхнього буття у світі. Оскільки цим поняттям користується саме людина, простір зображує речі, предмети, явища стосовно людини, вказуючи на взаємозалежність речей між собою, на залежність людини від їхнього взаєморозташування, на залежність речей від людини.

Визначення простору лише як поняття не знімає проблеми доведення об'єктивності простору, тобто того, що він є неуявною формою існування матеріальних речей. За таке доведення слугує реально існуюча взаємозалежність різних речей від їхнього взаєморозташування. Наприклад, якщо між Землею і Сонцем розташовується Місяць (сонячне затемнення), тоді промені Сонця потрапляють до Землі у значно меншій кількості. Отже, простір — це не тільки поняття, а й форма існування взаємозв'язків між матеріальними об'єктами, яка поняттям "простір" відображається. У разі ототожнення простору з порожнечею ми маємо лише абстрактне поняття, що не відображає форми існування світу.

Практичне визначення простору здійснюється за допомогою процедури вимірювання. Наприклад, вимірювання простору як певної довжини відбувається через порівнювання речей. Так, якщо стопа ноги може вміститися десять разів між двома деревами, тоді цілком слушно кажуть: "Відстань між деревами дорівнює десяти стопам".

Загальновідомо, що простір має ряд властивостей. До них належить *тривимірність*, яка полягає в тому, що предмети та явища мають висоту, ширину і глибину. Тобто фіксовані за допомогою поняття "простір" речі можуть мати об'ємний характер існування. Сучасна наука пропонує нові просторові виміри, на зразок "*n*-вимірності", з якими людина практично не стикається у межах Землі. Різними дослідженнями було доведено, що взаємозв'язки між речами, які мають властивості "*n*-вимірності", дійсно існують. Однак внявити просторові багатовимірності як властивості реальних об'єктів за умови дотримання принципу ототожнення простору з порожнечею неможливо.

Суттєвою особливістю простору можна визнати *наявність структурної організованості світу*. Реальний світ скла-

дається з предметів, явищ, які займають певне місце один стосовно одного. Уявлення про безмежність простору дає підстави людині вести розмову про нескінченність світу як структурно організованого існування. Тому поняття "просторова безмежність" не треба ототожнювати з уявленням про протяжність. Вживаючи поняття "безмежність", слід пам'ятати, що: а) вона існує в обмеженому Всесвіті (безмежність обмежена); б) обмеженість Всесвіту відносна, оскільки це лише частка, що на сьогодні виявилася людині, у якій людина постійно виявляє себе, змінюючи світ.

Уявлення про простір як про властивість речей і явищ бути взаємопов'язаними між собою дає змогу говорити про існування принципово різних просторів залежно від якісних особливостей цих речей і явищ. На основі такого розуміння застосовують поняття "механічний простір", "фізичний простір", "хімічний простір", "біологічний простір", "соціальний простір". Іноді навіть виділяють економічний, життєвий, літературний, художній, правовий, моральний та інші простори.

Поряд із простором завжди розглядається час, бо вони разом є умовою існування головної властивості світу — *бути у безперервному русі*. Розвиток, незворотність, перехід речей з одного стану в інший — основні ознаки часу.

Поняття ***час***, так само як і "простір", є формою відображення існуючих об'єктивно взаємодій та взаємозв'язків у світі. Тільки вони відображають різні зв'язки. Якщо просторові зв'язки між речами визначаються відношеннями однієї речі до другої через третю, то часові зв'язки — відношенням послідовності змін однієї речі до послідовності змін другої через зміни третьої.

Аналогічно, як і з поняттям "простір", адекватне вживання поняття "час" потребує вирішення проблеми вирізнення ***часу*** як форми існування світу та ***часу*** як форми відображення світу (поняття).

Цілком слушний поширений вислів: "Час — загальна форма існування світу". Він вказує, що світ існує у формі послідовних змін, які взаємопов'язано відбуваються одна після іншої. Наприклад, людина не може стати старою, якщо перед цим вона не була народженою та юною. Аналогічно: глиняну вазу створюють з глини, а не глину з вази.

Поняття "абсолютний час", яким позначали, що час може існувати сам по собі, на сьогодні поступилося місцем розумінню часу як властивості світу, що перебуває у процесі безперервних змін. Згідно з таким розумінням час — це поняття про властивість перебігу змін бути у взаємозв'язку певного слідування.

Фундаментальне значення поняття "час" полягає в тому, що без нього ніяке впорядковане міркування неможливе. Так, натуральний ряд цілих чисел складається у послідовності: 1, 2, 3...*n*. Будь-яке міркування (уявлення) спирається на певне слідування, тобто час. Однак не тільки міркування має властивість бути послідовним, повсякденна практика, як відомо кожному, також здійснюється у вигляді послідовних дій.

Практичне визначення часу також здійснюється за допомогою процедури вимірювання. Наприклад, вимірювання часу як певного періоду відбувається через порівняння процесів. Так, якщо відстань між двома населеними пунктами турист починає долати одночасно з появою Сонця на горизонті, а завершує одночасно з його заходом, тоді цілком слушно кажуть: "Турист пройшов світловий день". Для зручності здебільшого користуються окремими стандартними процесами та явищами, які називають еталонами виміру — хвилина, година, доба, тиждень, місяць, рік та ін. Особливість еталонів виміру часу порівняно з вимірами простору полягає в тому, що як еталони для порівняння процесів обираються завершені зміни, які мають циклічну форму (початок і кінець). Тому, рахуючи хвилини за допомогою механічного годинника, ми визначаємо, скільки разів стрілка поверталася до одного й того самого місця. Наведені приклади застосування поняття "час" через практичне його визначення дають змогу побачити, що часові зв'язки між процесами визначаються відношенням одного процесу до другого через третій. Роль цього третього виконує певний еталон виміру, за допомогою якого ми виявляємо об'єктивно існуючі зв'язки у світі.

Взаємопов'язаність різних процесів може виявляти себе якісно відмінною у різних сферах буття світу. Тому може йтися про особливості астрономічного, фізичного, хімічного, біологічного і соціального часу.

Просторово-часові особливості існування соціального світу мають ряд властивостей, не притаманних фізичним, хімічним та іншим процесам.

Так, свою особливість має *соціальний простір*. За допомогою даного поняття позначають сферу існування суспільного буття і час життєдіяльності людства. Соціальний простір має притаманні будь-якому простору властивості: протяжність, упорядкованість, структурність, вимірність.

Свою особливість має також *соціальний час*, що являє собою форму існування суспільного буття. Він має властивості, які характеризують суспільство як якісно особливе утворення. Серед них виділяють тривалість, послідовність, ритмічність, темпоральність, відносну зворотність суспільно-історичних подій, фактів, процесів. Сутність соціального часу виявляється у діяльності людини, спрямованій на освоєння природи і суспільства.

Розгляд простору і часу дає підстави зробити такі висновки. По-перше, простір і час — це загальні форми існування світу, адже вони характеризують те, що властиве будь-якому існуванню у світі, включаючи і саму людину. По-друге, існування цих понять забезпечує здатність людини осмислено та впорядковано відображати зміни, що відбуваються у світі незалежно від свідомості та органів чуття. По-третє, поняття "простір" і "час" взаємопов'язані між собою, вони є засобом, за допомогою якого людина відображає різноманітні властивості руху, змін взагалі, що відбуваються у світі. Без використання цих понять у людини неможливе ставлення до минулого та майбутнього.

§ 6. Проблема єдності світу

Одним із центральних питань самовизначення людського існування є проблема єдності світу. За своєю сутністю і змістом вона фактично поділяється на дві підпроблеми: ***по-перше*** — це питання про те, чим є для людського життя світ у цілому як існування; ***по-друге***, ким є людина для цього світу з погляду найбільш загального бачення відношень "людина — світ".

По суті проблема єдності світу є питанням стосовно існування такої цілісності, в якій, як уже зазначалось, основним

елементом світу є людина. Розкриваючи цю проблему, ми повинні визначити, що є найбільш загальним у взаємозв'язку, взаємовідношенні "людина — світ", що робить цю систему, це відношення органічно нерозривним, тобто єдиним.

У найбільш загальному вигляді історія світоглядної культури дає на це такі відповіді:

- людина є причиною, джерелом, основою цієї цілісності;
- сам світ має об'єктивний, природний характер існування;
- те, що стоїть над світом та "править" ним.

Історія усвідомлення людиною світу починається з міфології. Міфологія, вирішуючи питання про взаємозв'язок "людина — світ", дійшла висновку, що основою єдності світу є світ як природа. "Світ — природа" у даному випадку може тлумачитись як здатність народжуватися, перебувати у процесі народження. При цьому в міфології розуміння відношення "людина — світ" фактично ототожнюється з уявленням про абсолютну залежність людини від природи. Світ єдиний тому, що він як природа і породжує людське існування, і забирає його. Більше того, міфологія не визначає відмінності між живими і неживими істотами, людиною. Людськими якостями в класичній міфології наділено всі предмети: душу мають каміння, вітер, дорога, Сонце, Місяць тощо. Світло, темрява, повітря, вогонь, вода, земля здатні переживати, думати, мріяти, бажати. Отже, у міфології єдність світу пояснюється природним станом існування усіх явищ, де людина є пересічним явищем. Поряд із повною залежністю від світу, взаємозв'язком зі світом людина здатна самостійно мислити, діяти, як і всі інші об'єкти світу. Загальний висновок міфології щодо єдності світу такий: єдність світу полягає в природному характері його існування згідно із "головним законом виникнення та існування". У міфології це дозволялося робити, оскільки поняття "природа" і "світ" для неї не тотожні, а лише взаємопов'язані.

Якісно новим кроком в історичному поступі цієї проблеми є релігійна позиція. Релігійне бачення єдності світу пов'язане передусім з ідеєю "дії" надприродної сили. Бог у релігіях є насамперед творцем умов для існування людини, а вже потім людського життя, тобто він — творець світу людини. І в кінцевому підсумку, як доводить релігія, навіть далекі планети, на

яких людина може ніколи не побувати, існують як акт божественного творіння світу буття людини. Якщо Бог їх створив, то їхнє існування, їхня досконалість і вади мають значення для людини, з'являються людині тільки через божественний дар бачення їх. Світло далекої зірки, створеної Богом, стає світом людини тільки завдяки здатності людини побачити у ній велич Бога.

Отже, релігія, абсолютизуючи роль і значення Бога, формує думку — світ єдиний завдяки єдиному Богу. Оскільки на Землі наявне як досконале, так і недосконале, то й людина має у собі ці крайнощі. Вона грішна, а тому Бог спонукає її до сповіді, каяття, спокути гріхів. Тому єдність світу і виявлення місця людини в ньому полягає в тому, що досконалому характеру божественної діяльності протистоїть недосконалість людського життя. Душа людини пройнята святістю, є іскра божественного духу, а тіло грішне, недосконале. Цим поділом світу на довершений і недовершений релігійний розум зробив видатне відкриття, що стосується проблеми єдності світу. Релігія проголошує: єдність полягає в протилежності досконалості Творця і недосконалості існування у світі Землі Богом створеного. Тому релігія спрямовує людину на самовдосконалення та вдосконалення навколишнього середовища: досконала людина (святий) єдина з досконалим світом (праведні діяння). Тобто єдність у постійному процесі (світ у процесі, людина у процесі).

Наукове бачення проблеми єдності світу ґрунтується на ідеї, яка звеличує людський розум. Наукові уявлення пропонують розглядати як зразок єдності світу людський організм. Існування організму людини вважається яскравою демонстрацією нерозривного зв'язку механічних, фізичних, хімічних, біологічних, розумових процесів. Сукупність названих процесів вважається якісно вичерпною щодо можливих форм існування у світі. Тобто людина — жива система, яка нерозривно пов'язана зі змінами, що відбуваються як у космосі, так і на землі та в її надрах. Єдність світу можна вбачати і в тому, що діяльністю людей керують передусім явища, пов'язані з тим, що називають природними інстинктами. Отже, людина і людство забезпечують своє існування завдяки єдності з природним світом. Оскільки поряд із наявною природою визнається існування створеної людиною "другої природи",

здатність людини перетворювати світ згідно зі своїми потребами, визнається вищою формою існування єдності світу. Наука підкреслює, що тільки людині властива здатність визначати ці потреби й інтереси, давати теоретичне обґрунтування і оформлення цього перетворення світу (утворення якісно нових єдностей). Глибинність єдності світу і людини, яка діє цілеспрямовано, полягає також у тому, що людина здатна прогнозувати наслідки своєї діяльності, а також відмовитися від неї, усвідомивши її згубний вплив на довкілля.

Найбільш загальною формою вирішення проблеми єдності світу є філософська, в якій можна виділити дві позиції. Перша — єдність світу полягає в тому, що він (світ) об'єктивно існує. Друга — єдність світу визначена свідомою діяльністю людини.

Стосовно першої позиції зазначимо, що з поняття "світ" фактично вилучається поняття "людина". У цьому випадку пропонується думка: світ є цілісним явищем тому, що він сам по собі виник (є причиною самого себе). Чому це саме так, цього людина не знає і не може знати. Стосовно другої позиції зазначимо, що вона фактично не бере до уваги об'єктивне існування світу природи, абсолютизуючи суб'єктивний світ людини.

Безперечним, з погляду сучасних наукових даних, вважається, що спочатку виникла сама Земля як явище природного світу, а вже потім виникло людське життя. Однак для людини поза її свідомістю світ не існує. Свідомість не тільки відображає світ, а й творить його. Тим більше, що відношення "людина — світ" своє остаточне оформлення отримує саме у процесі мислення.

Отже, можна зробити висновок, що єдність світу полягає насамперед у *реальному існуванні відношення "людина — світ"*. Це відношення у найбільш загальному вигляді може бути визначено так: без людини для людини світу немає. Слід зазначити, що це положення не означає неможливості існування у світі ніяких відношень поза людиною. Вони можливі, але принципово невідомі нам, оскільки відоме людині дане їй тільки через відношення "людина — світ" і ніяк інакше. При цьому людина усвідомлює, що власну досконалість вона обирає сама, абсолютизуючи її з метою організації найбільш сприятливих умов для власного існування, для досягнення власного щастя. При цьому людина не заперечує на-

явності певної досконалості у інших живих істот, які самі мають своє відношення до світу. Людина навіть здатна уявити можливість існування таких істот, які близькі їй за розумом або значно досконаліші в перетворенні світу відповідно до своїх мрій та бажань. Тому людина завжди у світі шукає щось подібне до себе, десь у глибині душі плекаючи надію, що вона нічого такого ніколи не знайде.

Що прочитати?

Бердяев Н.А. Человек. Микрокосм //Феномен человека. Антология. — М., 1993.

Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. — М., 1988.

Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. — М., 1984.

Тейяр де Шарден П. Феномен человека. — М., 1987.

Завдання для самоконтролю

1. Як виникло поняття "світ"?
2. Які особливості релігійного бачення світу?
3. У чому полягає наукове розуміння світу?
4. У чому унікальність філософського тлумачення світу?
5. Як розуміє Всесвіт наука?
6. Що таке космос?
7. Як ви розумієте унікальність Землі?
8. Яка відмінність між науковим і філософським визначеннями матерії?
9. Різноманітність руху — що це?
10. Що таке соціальний простір і час?
11. Що дає розв'язання проблеми єдності світу?

Дискусійні питання

1. Чи існує альтернатива поняттю "світ"?
2. Релігійне тлумачення походження світу: досконалість чи обмеженість?

3. Чи є частково справедливим твердження: "Наука бездушно змальовує світ"?

4. Межі Всесвіту — які вони?

5. "Космонавт" чи "астронавт": яка назва пріоритетніша?

6. Чи може людина ефективно пояснити існування світу поза поняттями "матеріальне" та "ідеальне"?

7. Чи правда, що "спокій нам тільки сниться"?

8. Навіщо людині поняття "соціальний простір"?

9. Хто зацікавлений у "сповільненні" чи "прискоренні" часового виміру світу?

10. Чи дійсно людське у світі є унікальним?

Словник

Гармонія — поняття, що окреслює органічне поєднання, злагодженість, взаємну відповідність в існуванні предметів, речей, явищ світу.

Геоїд — фігура, якою характеризують форму Землі. Поверхня геоїда збігається з вільною незбудженою поверхнею води у Світовому океані.

Гравітація — те саме, що й тяжіння. Тяжіння — взаємодія (притягання) між всіма фізичними об'єктами, пов'язана з наявністю в них маси.

Дуалізм — принцип пояснення сутності світу, який виходить із визнання наявності в ньому двох рівнозначних його начал.

Егоцентризм — риса характеру, що виявляється в крайньому індивідуалізмі, егоїзмі.

Еліпсоїд — замкнена поверхня. лінія перетину якої площиною є еліпс або коло.

Зміст — сукупність елементів і процесів, що утворюють даний предмет чи явище.

Категорії — універсальні форми мислення, які відображають загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності та пізнання.

Константа — стала величина.

Мазохізм — вид статевого збочення; у переносному значенні — одержання задоволення від моральних страждань.

Містифікація — вигадка з метою ввести когось в оману.

Нарцисичність — самозакоханість.

Паранойя — психічний розлад, що характеризується маренням переслідування.

Первинне — те, що лежить в основі існування іншого (***вторинного***). Первинне і вторинне взаємопов'язані — одне без другого не існує.

Плазма — повністю або частково іонізований газ, який містить практично однакову кількість позитивних і негативних зарядів.

Планети — великі кулясті тіла, які обертаються навколо Сонця і світяться завдяки відбитим сонячним променям.

Протилежності — сторони, елементи певної цілісності, які одночасно зумовлюють і взаємно виключають одне одного.

Субстанція — філософська категорія, якою позначається загальна основа всього існуючого та всіх змін у ньому.

Суще — те, що існує реально або в нашій (людській) уяві.

Форма — спосіб існування змісту, його внутрішня організація та зовнішнє вираження.

Розділ ІІІ

Душевне життя і духовність людини

Проблема духовності була, є й буде однією з центральних у світоглядній культурі людства. Вічним джерелом цієї проблеми є нестримне прагнення кожної людини визначитися з основами своєї діяльності, показати те, чому завдячує людина, роблячи той чи інший крок у своєму житті. Це визначення органічно пов'язане з аналізом сутності та співвідношення таких понять, як "дух", "душа", "духовність".

§ 1. Поняття "дух", "душа", "духовність". Співвідношення духовного і тілесного

Загальноприйнятим вважається те, що своєрідна інтерпретація поняття "дух" започаткувалася ще у міфології.

Дійсно, численні міфи стародавніх суспільств розповідають про існування "духів", фантастичних істот, які органічно пов'язані з людиною, її тілом, зовнішнім виглядом та довкіллям. "Духи" перебувають у процесі постійної взаємодії з людиною, визначаючи особливості її життя. "Духи" згідно з міфологією існують незалежно (у сучасному контексті — об'єктивно) від поділу їх на шкідливих і корисних для людини. Цю незалежність порушує сама людина, спонукаючи їхнє існування в образах добрих і злих "духів".

Отже, поняття "дух" ("духи") у міфології виникає як необхідність означення питання про те, ***що*** чи ***хто*** скеровує діяльність людини, як це скеровування впливає на характер, спосіб життя людини.

Порівняно завершеного вигляду поняття "дух" набуває у релігії. Зокрема, Дух Святий, або Дух Вожий (*Параклет* чи *Паракліт*, що у перекладі з давньогрецької означає "помічник", "розрадник"), у релігійних уявленнях постає як сила божественного натхнення. З погляду християнства, завдяки пришестю Ісуса Христа Дух Святий з'являється як те, що "послане" Христом і "свідчить" про нього. "Дух" постає як сфера натхнення, сфера потенційної здатності, що існує об'єктивно, незалежно від життя людини. Визнання об'єктивного характеру існування духу дає змогу навіть різноманітним сектантам говорити про творчий потенціал духу щодо людини.

Зримий образ духу в християнській традиції — це голуб (власне голубка), який існує як образ певного світового птаха, своїм теплом зігріваючи "яйце світове". Поширені у народів ісламу уявлення про гігантського чудесного птаха Рух (арабське *ruch* — дух) постають як фольклорно-казкове опредметнене бачення духу.

Отже, в релігії дух розглядається як об'єктивно існуюче явище, основною здатністю якого є можливість творити людину, її життя, характер і спосіб діяльності. Дух у релігії

ототожнюється з особливим проявом сутності Бога (об'єктивне начало), однак релігія цікава і знаменна насамперед тим, що "заземлює", суб'єктивує явище духу, показує можливість існування його як індивідуального явища. Іншими словами, об'єктивний характер існування духу релігія пов'язує з людиною, суб'єктом суспільно-історичного процесу.

Цей зв'язок приводить до виникнення поняття душі як "іскорки" Божественного Духа, яка й "запалює" життям кожну людину. За образним висловлюванням Арістотеля, релігія розуміє під душею те, "що робить тіло живим". Тобто релігія підкреслює, що душа — це окреслений індивідуальним людським існуванням дух. Це те у внутрішньому світі людини, що створене Божественним Духом. Душа — це життєдайне джерело, що є сутністю внутрішнього світу людини.

Однак релігія розглядає людину не як просте Боже створіння, а як істоту, яка зуміла прийняти від Бога і розвинути у собі величезний божественний дар — творити, жити у процесі діяльності. Душа як внутрішнє джерело людського існування з необхідністю, як і все людське, потребує свободи, суверенності, незалежності. І тоді вона реалізується у прагненні вийти за межі внутрішнього світу людини, "вихлюпуючись" у вигляді сили, яка реально скеровує життя людини і суспільства. Ця сила окреслюється поняттям "духовності". Духовність у релігії розглядається як існування таких явищ, які потенційність духу перетворюють у реальність духотворчості. Прикладами релігійного уособлення явища духовності є віра у Бога, любов до Бога, надія на Вога. Це також божественна освяченість людини і всього людського честю, совістю, гідністю, відповідальністю, свободою тощо. Все, чим конкретно у своєму житті керується людина і що освячене Богом, у релігії називається духовністю.

Новий злет (і одночасно падіння) у розумінні духу, душі, духовності дає наука. Вона знаменна тим, що стосовно людського життя і людської діяльності (у системі відношення "людина — світ") намагається не тільки пояснити, задля чого людина діє, а й знайти бачення оптимального характеру людської діяльності, пізнати те, що називається істиною. Отже, знайти те одкровення, яке лежить в основі єдності людини і світу. Істина в науці розглядається як дух, який спроможний докорінно змінити життя людини, здатний спрямувати її

діяльність на шляху досягнення певної цілі, реалізації процесу наближення до заповітної мети.

Наука, подібно до релігії, займається обожнюванням. Проте Богом-Духом для неї виступає Істина. І ця істина-дух своєю здатність сили, яка скеровує діяльність людини, реалізує через психічний стан та мислення конкретного людського індивіда, тобто через внутрішній стан кожної людини.

Тому конкретизацію істини в людській індивідуальності наука називає душею. При цьому душу наука розглядає як органічну єдність психічного стану людини (вивченням цього стану займається психологія) зі способом і характером раціонального пізнання дійсності тією чи іншою мірою. Така душа з необхідністю пов'язується з породженням духовності як історично і логічно визначеного явища, яке й здійснює безпосередній вплив на людину, її життя зокрема та життя суспільства в цілому. У цьому аспекті ідеї, ідеали, а також освячені Істиною (а не Богом, як у релігії) поняття віри, надії, любові, честі, совісті, гідності, порядності, правди, добра, зла, щастя та ін. постають як конкретний прояв духовності.

Суспільне окреслення цих понять робить духовність строго визначеною, історично конкретною. Саме така позиція науки у поясненні явища духовності.

Однак, намагаючись бачити духовність як цілковито завершену систему, наука стає на шлях заперечення душі, веде до втрати людиною своєї індивідуальності. Наука штовхає духовність у "лабети" істини, прийнятної для всіх, тобто знання, яке відривається від конкретного змісту діяльності свого творця (людини) — науковця.

Обмеженість міфології, релігії і науки у поглядах на дух, душу і духовність намагається подолати філософія. У філософії передусім підкреслюється єдність духу, душі, духовності. За форму цієї єдності філософи визнають своєрідне "кільце" (Г. Скоровода — "світ — кільце"), яке складається з духу, душі, духовності. Це "кільце" не має ні початку, ні кінця. Тому ми, використовуючи як основоположне те чи інше поняття, здатні виявити, що, наприклад, поза духом немає сенсу говорити про душу й духовність. Бачення душі неможливе без окреслення сфери реалізації духу і духовності. Про духовність — основний чинник людської діяльності — є сенс вести мову тільки як про явище, що веде до нових вершин духу та душі.

У філософії сформувалося переконання, що єдність духу, душі, духовності виявляє унікальні можливості людини у світі, котрий існує незалежно від неї і частиною якого є сама людина. У кінцевому підсумку поняття "дух" вказує нам на існування об'єктивного начала, яке може визначально впливати на життєдіяльність окремої людини. Поняття "душа" вказує на неповторність кожної людини, її феноменальність у відношенні до соціального і природного начала. Поняття "духовність" показує, що в об'єктивному плині світових подій людина та людство мають унікальну можливість керуватись як об'єктивно існуючими чинниками, так і своїми власними почуттями та думками, поєднувати чуттєве і раціональне в організації свого власного життя. Тому коли йдеться про необхідність злету духовності, треба мати на увазі невблаганний потяг людини до прогресу і щастя. Цей потяг буде спонукальним у життєдіяльності доти, доки існуватиме єдність духу (об'єктивно існуюче джерело людського життя), душі (суб'єктивний прояв духу, індивідуалізований дух) і духовності (реально існуюча, душею пережита сила духу, що безпосередньо спрямовує діяльність людини).

Усе викладене вище дає змогу дати такі визначення понять "дух", "душа", "духовність".

Дух — це об'єктивно існуюче, наднидивідуальне начало, здатне спрямовувати діяльність людини і суспільства.

Душа — індивідуалізований дух, суб'єктивно існуюче начало.

Духовність — це почуття й усвідомлення реальності, яка безпосередньо чи опосередковано спрямовує життєдіяльність людини.

Духовність — це все те у світі, що є реальним керманичем життя людини і суспільства.

При цьому слід мати на увазі, що ***духовність — єдність об'єктивного і суб'єктивного стосовно визначеності людського життя.*** А тому, залежно від історичних реалій, обставин життя певної особи, духовність має розмаїті форми. Але найчастіше виявлення духовності спостерігається у творчій діяльності людини. Звернемося до поширених прикладів.

Розглядаючи сучасну театральну прем'єру (наприклад, балет "Спартак") можемо констатувати, що на сцені немає жодного фізичного атома останнього століття до нашої ери.

Уся наявна матеріальність безпосередньо належить до XX ст. Сцена, реквізит, актори, повітря, пил, електромагнітне поле тощо — безсумнівно сучасні. Лише за певного рівня розвитку духовності (театральної культури) глядач стає у певне відношення до подій, що відбувалися дві тисячі років тому. У таких випадках вважають, що спрацювала "духовність", адже артистам вдалося створити певний образ подій, які фізично не відбуваються тут і тепер.

Також виявлення духовності можемо спостерігати у творчості окремого вченого, інженера-конструктора. Математик взаємодіє з ідеальним трикутником, квадратом, хордою, гіпотенузою та ін., які нікому ніколи не траплялися, які визнаються неіснуючими реально, які принципово неможливо побудувати матеріально. Фізики вживають поняття "тіло, на яке діє лише одна сила або не діє жодної"; "абсолютно чорне тіло", "ідеальний газ" тощо, які визнають суто абстрактними об'єктами, що не можуть існувати у дійсності. Конструктор проектує двигун, який більше, ніж існуючі двигуни, має бути наближеним до двигуна з ідеальним коефіцієнтом корисної дії, що існує в уяві та ніколи не буде створений реально.

У наведених прикладах дії людей спонукає духовність.

Творча, сповнена духовності людина спроможна перетворити камінь на витвір мистецтва, дерево — на історичну пам'ятку, залізну руду — на залізничну колію, тобто зробити так, щоб природа існувала згідно з ідеями, які люди визнають як силу духу і як такі, до яких прагне душа.

Оскільки духовність визначають як здатність людської душі керуватися не тільки тілесним, а й духовним, духовність треба розуміти як таку властивість душі, що дає змогу людині ставити матеріальне в залежність від ідеального.

У різні епохи по-різному тлумачилося походження духу, душі та духовності. Залежно від способів теоретичного вирішення цієї проблеми мислителі поділялися на табори, школи, що дотримувалися протилежних поглядів. Однак, якщо увага мислителя зосереджується не на абсолютизації проблеми походження їх, а на дослідженні їхнього місця в суспільстві, житті окремої людини, виявленні специфіки їхнього формування та функціонування, здебільшого зникає підстава для протистояння науковців і богословів, матеріалістів і ідеалістів. Виникають засади для поєднання теоретичних

зусиль людей доброї волі для формування та утвердження нового злету духовності в суспільстві.

Теоретичне вирішення проблеми відповідності думки дійсності визначив свого часу видатний мислитель Б. Спіноза, який обґрунтував тезу, що такий збіг можливий лише тоді, коли існує єдність душі і тіла, протиставлення духовного і тілесного.

Факти засвідчують, що душа спроможна спричиняти такі зміни, які в матеріальній дійсності самі по собі без свідомо діючих людей не відбуваються (машини, витвори мистецтва, держава, політичні системи та ін.). Вона здатна впливати на формування, творення нової дійсності, виявляти себе реальною силою змін у світі. Конкретним проявом цієї реальної сили є взаємодія духовного і тілесного.

Перші протиставлення духовного і тілесного бачимо у світових релігіях. Саме релігія дає змогу усвідомити принципи їхньої єдності і відмінності, взаємозв'язку. Тілесне і духовне — дві протилежності, які своїм існуванням вносять у світ те, що виявилось як людське. Ця протилежність виявляється у здатності людини, протиставляючи духовне тілесному, вносити у своє ставлення до світу певне обмеження своєї тілесності, змінювати її через власне воління. Тому людське в людині демонструється передусім волею, а прикладом такого духовного звільнення можуть слугувати і релігійний аскетизм, і тілесні страждання як шлях до ідеалу.

Приклади ще повнішого протиставлення духовного і тілесного можна знайти, розглядаючи християнське тлумачення відношення тіла і душі. Наприклад, заперечення церквою самогубства обґрунтовується вченням про духовне начало тіла та боротьбу в ньому двох начал — добра і зла. У релігіях тіло взагалі виконує роль маріонетки сил зла.

Потрібно зазначити, що суть християнського віровчення визначають три ідеї: ***гріховності*** всього людського роду, що закладена первородним гріхом Адама і Єви; ***спасіння***, яке необхідне кожній людині для продовження свого вічного, душевного життя; ***спокутування*** гріхів перед Богом, на шлях якого людство стало завдяки стражданням і добровільній жертві Ісуса Христа, що поєднав у собі божественну і людську природу.

Особливість християнства як світової релігії порівняно з іншими системами визначається двома головними догматами: догматом Трійці (троїстості) та догматом боговтілення. Згідно з першим із них єдина божественна сутність є особистісним відношенням трьох іпостасей — Отця (безпочаткового першоначала), Сина (Логосу, тобто сенсу) і Святого Духа (животворного начала). Ці іпостасі не є максимами однієї безособової стихії (що, до речі, спостерігається в інших світових релігіях); вони зберігають особистісне існування, існують як такі, що не зливаються, саме як "неподільні особистості".

Другий догмат — про боговтілення — проводить ідею про те, що Ісус Христос поєднує в собі всю повноту як божественної, так і людської природи. При цьому він не є "посередником між земним і небесним планами буття", а виступає як абсолют, рівний двом іншим "ликам": "У ньому втілюється вся повнота Вожества тілесно" (Послання апостола Павла до Колосян 2, 9).

Тіло людини, за християнським тлумаченням, постійно "тягне" людину "донизу", підштовхує до гріховності. Людина, що прожила хоча б один день, уже не є чистою. Звідси проповідь покаяння, духовного очищення від пристрастей, аскетичного заперечення світу. У християнському віровченні людська тілесність, яка є гріховною суттю, розуміється як брак божественності, який кожна людина повинна особисто здолати, йдучи до Бога. Шлях до цього лише один — плекати свою душу.

Саме теологічний поділ світу на тілесний і духовний, де духовне розглядається як остання причина тілесного, змін, які спостерігаються, створює світоглядне звільнення від повного рабства людини перед тілесністю.

Поширене в Європі уявлення про людину "як образ і подобу Бога", починаючи з XIX ст. змінюється на антропологізоване розуміння людини як тварини, що відрізняється від решти живих істот лише здатністю усвідомлювати. Людину передусім починають визначати як істоту, сутність діяльності якої виявляється саме в процесі свідомого суспільного буття. Визначеність поведінки людини виявляється за умови, що суспільні ідеали, норми, ідеї, мета, мрії виконують функцію спрямування дій окремої людини, тобто нематеріальне і надприродне є засадами її духовного світу. Там, де дії індивіда не

становлять суспільного сенсу, їх розглядають як вияв природного в людині.

Таким чином, ми можемо сформулювати такі два визначення, що характеризують відношення душі і тіла.

Тілесне — це природно організоване в людині.

Духовне — душевно організована соціальна визначеність людини.

При цьому підкреслимо доцільність такого тлумачення тільки при такому визначенні поняття "тіло": ***тіло — це форма існування тілесного.***

Аналізуючи факти, що дають змогу виявити особливі ознаки людського способу буття, слід сказати про те, що, на відміну від тварини, дії тіла якої спричиняються власними потребами та зумовлюються інстинктами, конкретні форми дій тіла однієї людини можуть визначатися потребами інших людей, суспільства. Так, реальне живе (біологічне) тіло не може мати природної потреби цілу ніч розв'язувати математичні задачі, готуючись до майбутніх іспитів. Однак відомо, що школярі, студенти у період підготовки до іспитів часто присвячують ніч не сну чи дискотеці, а вивченню питань, які можуть бути в екзаменаційних білетах.

Тому, розглядаючи різновиди людської життєдіяльності, можна виділити факти існування таких видів діяльності, коли окрема людина виконує суспільно корисні, а не біологічно важливі дії, навіть якщо вони заперечують одна одну. Така неприродна властивість людини заперечувати "суспільним — біологічне", "духовним — тілесне" здається парадоксальною, якщо не брати до уваги, що людина — соціальна істота. За цим парадоксом приховується фундаментальна особливість соціальних відносин. У суспільстві окрема людина діє всупереч своїм бажанням, задовольняючи передусім "потреби" суспільства, а не свого тіла. Тобто людина діє духовно, через ідеї, плани, мрії. Суспільство, у свою чергу, характеризується реальним тілесним існуванням окремої людини.

Для того щоб розглядати духовне і тілесне без містифікації, необхідно послідовно звертатися саме до тієї сфери реальної дійсності, яка з необхідністю виявляє факт існування душі, тіла і духу. Згідно з традицією, започаткованою видатним німецьким філософом *Георгом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем* (1770—1831), для цього послуговуються поняттям "діяльність".

Людську діяльність треба розглядати як форму активного ставлення людини до навколишньої дійсності з метою її перетворення. ***Описуючи діяльність людини, виділяють такі загальні складові***, без яких діяльність як реальний процес зміни форм навколишньої дійсності не може відбуватися: ***мета, предмет і засіб дій***, певна форма процесу зміни предмета діяльності відповідними засобами.

Існують різні форми діяльності. Найзагальнішим виразненням їх є поділ на тілесну і духовну діяльність.

Тілесна діяльність безпосередньо наочна як зміна навколишньої дійсності. Порівняння фактів, які можна спостерігати, дає підстави зробити висновок, що в тілесній діяльності людина реалізує своєрідне відношення до світу. Воно виявляється в тому, що людина, маючи якусь потребу, бажання, створює певну взаємодію між предметами, отримуючи в підсумку бажаний продукт. Отже, тілесне відношення до світу полягає у здатності людини предметно змінювати об'єктивно існуючу дійсність.

Своєрідність ***духовної діяльності*** полягає і в тому, що людина, критично ставлячись до власного досвіду, власних знань, змінює насамперед себе відповідно до власних мрій, ідеалів, цілей і мети.

Тому доцільним є такий висновок: ***діяльність душі полягає у самозміні людиною себе, а діяльність тіла — у зміні довкілля.***

§ 2. Почуття, інтелект, воля. Ідеали в житті людини

Здатність людини реалізовуватися духовно зумовлює зміни уявлень людини, до яких насамперед належать плани майбутньої діяльності. Саме ці уявні плани майбутніх дій цілеспрямовують життя людини. Цілеспрямована діяльність людини являє собою таку специфічну силу природи, яка спроможна змінювати саму себе, ставати якісно новою обставиною дійсності, що спричиняє нові зміни у світі.

Оскільки здатність ставати новою обставиною дійсності повинна мати матеріалізоване існування, самозміна людини відбувається насамперед у формі чуттєвої діяльності. ***Чуттєвою діяльністю називають подразнення (зміни), що***

відбуваються в органах чуття. До основних чуттєвих властивостей людини належать зір, слух, смак, нюх, дотик. Саме на основі чуттєвої діяльності виникають почуття людини.

Часто плутають поняття "почуття" й "емоція". Вони не тотожні між собою, оскільки основою емоцій є рефлекси, пов'язані з потребами організму, що мають біологічну природу. На відміну від емоцій, основою почуттів є суспільно сформоване ставлення людини до дійсності.

Емоціями називають реакції живого організму на вплив зовнішнього середовища, що спричиняються рефлексами.

Емоції можуть виникати як наслідок усіх видів чуттєвої діяльності. Емоції спостерігаються і у тварин. Інша справа — почуття. Вони з'являються тільки у людини.

Почуттями називають індивідуально-суспільно створену форму безпосереднього переживання людиною дійсності.

Почуття людини цілеспрямовано формуються в процесі виховання та історично змінюються навіть на принципово протилежні. Так, здатність бачити красу (естетичні почуття) є результатом естетичного виховання людини, яке здійснюється відповідно до певних історично даних уявлень суспільства про прекрасне. Тому одне коло людей красивим може визнавати такі форми тіла, які іншим людям здаються огидними. Вам, очевидно, знайомі почуття любові й ненависті, поваги і зневаги. У своєму ставленні до інших людей і природи ми й виявляємо свої почуття.

Однак людина починає самозмінюватися не тільки завдяки почуттям. Самозміна відбувається і завдяки інтелектуальній діяльності. Для розкриття сутності інтелектуальної діяльності потрібно визначитися з поняттям "інтелект".

Інтелектом називають рівень здатності людини до мислення. При цьому мислення розуміється як процес цілеспрямованої зміни уявлень, який відбувається згідно з правилами і законами логіки.

Отже, поняття "інтелект" вживають для означення активного процесу мислення, який здатний перебудовувати, змінювати людину на якісно нову силу дійсності. Так, людина, володіючи знаннями законів хімічних перетворень, може виготовити матеріали, які не існують у природі.

Вживаючи поняття інтелект, передусім розрізняють здатність душі відчувати і мислити. Інтелект розглядають як ***здатність душі створювати абстрактні поняття***, яким у повному обсязі не відповідають ніякі предмети дійсності. Поняття "коло", "закон", "добро", "ідеал", "одиниця", "трикутник", "нуль" не мають матеріальних аналогів, але використовуються для пізнання властивостей реальних предметів. Так, одиниці міри дають змогу визначати реальні співвідношення розмірів, маси предметів; ідеальні геометричні фігури допомагають знаходити схожість між різними просторовими об'єктами; закони держави допомагають визначити правомірність суспільного покарання конкретних людей тощо. При цьому абстрактні поняття можуть порівнюватися, співвідноситися та поєднуватися між собою незалежно від чуттєво даної об'єктивної дійсності на підставі законів логіки. Тому людський інтелект здатен будувати образ неіснуючого, але можливого та бажаного світу.

Однак побудова людиною (за допомогою почуттів та інтелекту) образу майбутнього і шляхів його досягнення є насамперед духовним процесом. Це означає, що почуття й інтелект керовані. Те, що виявляє себе як здатність керувати почуттями й інтелектом, отримало назву "воля".

Воля (волевиявлення) — ***це властивість людської душі цілеспрямовувати діяльність тіла незалежно від безпосередніх фізіологічних потреб власного організму.***

Здатність мати волю принципово змінює дані природою можливості організму, дає змогу людині виявляти саме людські якості, що, як зазначено вище, можуть заперечувати природні потреби, бажання тіла.

Людина з розвиненою волею, здатна до самоконтролю і свідомого спрямування своїх вчинків, "володіє собою". Імпульсивна, слабодуха, слабовольна людина, навпаки, часто-густо постає як свавільна, егоцентрична особа, що перетворюється на раба своїх тілесних бажань, конформіста, який легко впадає в залежність від людей, котрі вміють пов'язувати свої егоїстичні цілі з образами безпосереднього задоволення тілесних потреб. Мобілізацію, прояв, напруження волі розглядають як визначальну властивість людини цілеспрямовувати свою діяльність. Воля при цьому стає надприродним чинником внутрішнього спонукання людини до актив-

ної дії згідно з ідеалом, що може не мати відповідника в існуючому світі. Це дає змогу людині змінювати цей світ на такий, що стає відповідним до бажаного ідеалу.

Ідеал — це зразок (норма, прояв ідеального), згідно з яким людина (людність) визначає свою поведінку та способи життя за конкретних обставин.

Коли ми саме так визначаємо ідеал, то стає очевидним, що ідеали суттєво впливають на людське життя, стаючи його орієнтирами. За відсутності таких орієнтирів у людини виникає відчуття, що діяльність цілеспрямована неповністю, а тому залежить не від її волі.

Ідеал у своєму абсолютному формулюванні є уявленням про мету людського роду в цілому. Історично таке поняття ідеалу змінюється. Ідеал може бути суспільно-політичний — уявлення про досконалий суспільний лад; етичний — про досконалі моральні якості людини та досконалі взаємини між людьми; естетичний — про естетичну досконалість. Також існують інші ідеали, наприклад, індивідуальний, особистий, колективний тощо.

Найбільш поширеним є поняття соціального ідеалу.

Соціальний ідеал — це уявлення про досконале суспільне життя. Соціальний ідеал виникає в результаті невдоволення певних верств населення існуючим суспільним життям. Найбільш поширеною його формою є образ утопічного суспільства, що живе в абсолютній гармонії з природою, оскільки бере від неї тільки мінімум потрібного. Це суспільство існує реально у певному місці або існувало колись. У перших соціальних утопіях (Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли) дія відбувалася на загиблому материку чи невідомому острові. Значного поширення набули утопічні поняття "золотий вік", "рай", "комуністичне майбутнє".

Переорієнтація соціального ідеалу тільки на майбутнє відбулася в епоху Нового часу у зв'язку з розвитком наук про суспільство (історії, соціології, філософії, психології), поширенням еволюціоністського світогляду (під впливом дарвінізму). За ідеальний визнають такий стан суспільства, у якому немає негативних рис реальних суспільств, суперечностей між людьми, які виникають з поділу людей на гнобителів і пригноблених, ситих і голодних, можновладних і безправних, багатих і бідних та ін.

Соціальні ідеали виконують позитивну функцію, яка полягає в тому, що, формуючи поняття ідеального суспільства, люди усвідомлюють реальні хиби існуючого людства, зосереджують свою увагу на подоланні їх, об'єднують творчі зусилля з метою розвитку суспільства. Слід усвідомлювати, що соціальний ідеал ніколи не реалізують у повному обсязі. Адже, хоча людина є носієм і добра, і зла, позитивного і негативного, морального і аморального, духовного і бездуховного, в ідеалі присутні лише позитивні риси. Саме тому реалізація ідеалу по суті неможлива, бо він завжди є абстрактною утопією.

Визначальний вплив на суспільство, людину мають етичні ідеали.

Етика — наука про систему норм і принципів, якою обґрунтовується ідеальна ієрархія соціальних цінностей (громадська відповідальність, патріотизм, співучасть тощо).

Етика — це діючий механізм забезпечення суспільної злагоди, узгодження суспільних і особистих інтересів, подолання крайнього індивідуалізму. Існують релігійні та світські системи етичних нормативів. Релігійні етичні вчення протиставляють світську мораль уявленням про існування ідеального "божественного закону". Такі вчення розглядають світську мораль або як недосконале втілення людьми божественного, або взагалі як антипод вищим моральним заповідям Бога. Світський ідеал етики обґрунтовується потребою людей до взаємодії, досягнення злагоди, а не протистояння. Взаєморозуміння, сприйняття поглядів інших, терпимість до інакомислення — ідеали, що стали основними принципами соціального буття, які протистоять хаосу тваринних потреб окремого індивіда. Визнаючи цінність ідеалу суспільного життя, спільної діяльності, етика проголошує право на автономність кожної людини, на захист її гідності, на її власну життєву позицію. Заперечується формальна одностайність, примусовий колективізм поряд із орієнтацією на поєднання зусиль різних індивідів задля досягнення спільної мети.

У процесі втілення ідеалу в життя виявляється його відносність. Вона полягає в тому, що в міру досягнення ідеалу вдосконалюються і конкретизуються уявлення людей про досконалість. Отже, змінюється зміст уявлення про певний ідеал, а мета його втілення стає новою проекцією майбутнього (відсувається на майбутнє).

§ 3. Честь, совість, гідність людини. Інтелігентність і порядність

Основою відношення людини до світу є визнана суспільством значущість ряду предметів та подій, що слугують певними суспільними взірцями, мірами, вимогами, ідеалами. До цього ряду належать честь, совість, гідність та ін.

Уявлення про гідність, честь, добро, совість, красу змістовно змінюються залежно від історичного часу, епохи, рівня розвитку культури, соціальності. При цьому слід пам'ятати, що честь, гідність, совість притаманні людині не тільки як певне чуттєво-емоційне переживання, яке супроводжує усвідомлення конкретних проявів їх. Їхнє емоційне наповнення зумовлюється тим, що вони є формами самоусвідомлення, тобто уявлення про конкретне ставлення оточення до особи. Істотна особливість таких уявлень полягає в тому, що вони впливають на самопочування людини у світі людей, зворушують почуття. Очевидно, що вам доводилося це відчувати.

Поняттям "гідність" визначається ставлення людини до самої себе і суспільства до неї як до визнаної цінності. Цим поняттям позначається сукупність уявлень про самоцінність особи, її соціальну рівність з іншими людьми, за допомогою яких визначають конкретну міру суспільної цінності людини. Уявлення про гідність виконують функцію регулятора людської поведінки: за будь-якої ситуації людина мусить поводитися так, щоб не втратити свого "обличчя".

Як невід'ємна риса свідомості і регулятивний принцип діяльності, гідність сприяє усвідомленню людиною свого місця в суспільстві, ідеалів, допомагає збагнути сенс власного існування. Гідність безпосередньо виявляється через усвідомлення свого суспільного значення, яке переживається відповідними почуттями, на противагу переживанню соціальної пригніченості.

Отже, ***гідність — це високе почуття і глибоке усвідомлення людиною (людністю) власної самоповаги.***

Поняттям "честь" визначається ставлення людини до самої себе, а також ставлення до неї суспільства як до представника певної людності, групи.

Поняття "честь" вказує на визнання належності особи до певної верстви, спільноти, риси якої притаманні окремій людині як представникові окремого кола людей. Така належність зумовлює дотримання особою певних зразків поведінки для підтримання своєї репутації та поваги до неї тієї спільноти, до якої вона себе відносить. Отже, усвідомлення честі виконує функцію самозбереження певної спільноти як певного якісного утворення.

Невідповідність дій людини певним зразкам групової поведінки усвідомлюється як втрата нею честі, що часто призводить до відмежовування, відторгнення групою такої особи.

Отже, ***честь — це почуття і усвідомлення людиною (людністю) чистоти своєї репутації, авторитету, доброго імені.***

Поняттям "совість" визначається почуття й усвідомлення людиною (людністю) відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством.

Ця риса допомагає людині контролювати виконання своїх обов'язків перед суспільством і самою собою, що суспільством визнається як показник досконалості та самодостатності. Самооцінний характер совісті виявляється у почутті морального задоволення своїми вчинками або почутті сорому за них. Наявність феномену совісті засвідчує певний рівень інтелектуальної досконалості особи, бо здатність переймthemся думками та почуттями інших людей — це те, що існує лише як духовне, а не матеріальне.

Наявність совісті безпосередньо виявляється через усвідомлення почуття свободи і відповідальності людини щодо вчиненого нею перед суспільством (самою собою як суспільною істотою), яке обумовлюється суспільними нормами і правилами, що стали власними переконаннями.

Як взірець виявлення честі, совісті та гідності народна уява створила образ героя (окрема особистість, група людей, певна спільнота), неодмінно сильного, мужнього, красивого, який перебирає на себе більшу, ніж інші, міру відповідальності, володіє гострим відчуттям нагальних потреб свого часу, здатен завдяки своїм інтелектуальним, фізичним, морально-психологічним якостям істотно впливати на перебіг подій. Героїчне буття людини є системою взаємозумовлених духовних, вольових і діяльно-практичних засад, єдністю

ідеалів, переконань, моральних особливостей (переконаність, упевненість, почуття обов'язку, хоробрість, відвага, вміння у вирішальний момент мобілізувати вольові зусилля), єдністю замислу, намірів, мотивів і діяльності. Такі взірці розвивають уяву окремих індивідів, створюють образ певного ставлення суспільства до конкретних вчинків.

Суспільний простір прояву честі, совісті та гідності надзвичайно широкий: сфера політики, науки (експериментально-дослідницька діяльність), виробництво тощо. Кожна історична епоха створила своїх героїв — носіїв честі, совісті та гідності, образи яких відбилися в народній (фольклорній) культурі.

Гідність, честь і совість як поняття, через які люди усвідомлюють свою суспільну сутність, спираються на загальне поняття "порядність", яким визначається ставлення до інших людей в цілому.

Порядність — це почуття і усвідомлення людиною (людністю) причетності та відповідальності стосовно долі інших людей.

У кожному конкретному випадку це поняття визначає зміст певних вчинків через протиставлення порядності і непорядності. При цьому критеріями слугують суспільні норми оцінки людських дій. Порядна людина є безпосереднім носієм та суб'єктом загальних суспільних цінностей — добра, краси, правди, виявляє себе гідною, достойною, чесною. Як правило, людську порядність вбачають у конкретних позитивних вчинках: відповідальності за долю інших людей, особистій причетності до суспільного життя.

Основою порядності людини є її здатність усвідомлювати суспільство як непересічну умову свого існування, тобто найвищу цінність життя. Тому людська порядність обов'язково відбиває життєву, творчу позицію особи — безпосереднього суб'єкта суспільного життя. І навпаки, непорядна людина являє собою руйнівну силу і для суспільства, і для самої себе.

Зрозуміло, далеко не кожна людина досягла такого інтелектуального розвитку, що спроможна розуміти та відчувати суспільство як головну умову свого буття. Порядність здебільшого пов'язана з певним рівнем розвитку розумових здібностей, бо потребує уявлення про таку причину власного буття, яку можна усвідомити лише за допомогою мислення. Достат-

ній рівень розвитку мислення та розумових здібностей для осягнення властивостей буття визначають як інтелігентність.

Інтелігентність — це рівень інтелектуальності людини (спільноти), що виявляється у її поведінці.

Інтелігентність є однією з невід'ємних складових умов духовності людини, її повноцінного духовного життя.

Слід зазначити, що інтелігентністю позначають не лише поведінку окремих людей, а й діяльність колективів, партій, народів, націй, держав. Завдяки свідомому використанню у своїй поведінці інтелігентності людина виступає не лише як об'єкт суспільного впливу, а і як його творець, тобто самодіяльна особа, якій притаманні самосвідомість, людські почуття і переконання.

Найвищі духовні вимоги суспільства людина засвоює в процесі взаємодії з іншими людьми, що формує не тільки уявлення про належну суспільну поведінку, а й олюднені (інтелігентні) почуття обов'язку, совісті, відповідальності, честі та гідності. За допомогою уявлень про норми, цінності, ідеали людина регулює не тільки свою поведінку, а й, даючи їм оцінку, виявляє своє ставлення до вчинків інших, чим реально творить суспільні взаємозв'язки.

В історії філософії, етиці, літературі відбито притаманні різним епохам феномени порядності, честі, совісті, гідності, їхні сутність і прояви, спонукальні мотиви і наслідки, генезис і еволюцію. Це й було яскравим відображенням інтелігентності людини. Наприклад, міфологічна культура зображає носія цих якостей як людську істоту, що наділена незвичайними здібностями і силою, перебуває під егідою богів і з їхньою допомогою здійснює подвиги. Це дійсно інтелігентна, непересічна людина, бо пересічна людина не здатна поєднати у собі всі ці риси. Багато героїв стародавніх міфів є напівбогами (Геракл, Ахілл, Гільгамеш). В античній Греції носіями честі, совісті, гідності вважали не тільки легендарних царів, воєначальників, міфічних героїв, а всіх, хто навіть після смерті продовжував впливати на суспільну свідомість. Виникає образ героя-інтелігента. Саме тому героями називали засновників міст, митців, філософів, видатних законодавців (наприклад Солон) і політиків, визначних благодійників, прародителів племен і общин (наприклад, Ромул і Рем).

Слід зазначити, що герої по-різному впливають на події: одні позитивно, інші негативно. Негативний герой втілює в собі образ без честі, совісті та гідності, несе на собі відповідне суспільне ставлення до його вчинків.

Однак, незалежно від зміни епох, зберігається наступність образів порядності й інтелігентності. Це елементарні правила людського співжиття: повага до праці, творіння людських рук, повага до батьків, старших, піклування про дітей, взаємодопомога тощо. Саме вони породжують те, що називають інтелігентністю.

§ 4. Правда, хиба, істина – їхня єдність та відмінність між ними. Прихильність як прояв духовності

Існування людини як свідомо діючої істоти неможливе без двох різних світів, що визначають її життєдіяльність. За безпосередню умову людського буття слугує не тільки матеріальний світ, а й світ духу, наявного знання, культури в цілому. Для людини важливе значення має усвідомлення взаємозв'язку і взаємозумовленості цих світів, оскільки часом виникають різні світоглядні проблеми, в яких загострюється питання існування людини. Яскравим образом цього "загострення" є те, що окреслюється поняттями "істина", "правда", "хиба".

Поняття "правда", "хиба", "істина" виявляють і визначають особливі взаємозв'язки та відношення між людськими уявленнями й дійсністю. Ці особливості окреслені духовним сприйняттям знання.

Знання як відображення дійсності, зміст яких (добутий людиною) не залежить від людини, називають об'єктивними. Для визначення таких знань користуються поняттям "істина". ***Істиною називають відповідність уявлень, висловлювань об'єктивній дійсності. Істина — це знання, що відповідає дійсності і має підтвердження цієї відповідності.***

Саме наука, орієнтуючись на відкриття об'єктивних (незалежних від уявлень) властивостей дійсності, ставить за мету осягнення істини.

Однак здатність людини свідомо спрямовувати свою діяльність спочатку реалізується через створення в уяві двох

образів світу: об'єктивно існуючого (недосконалого) і бажаного (омріяного). Перший не збігається з уявленнями про ідеали добра, краси, істини. Другий відповідає цим ідеалам. Визначення відмінностей між першим і другим, тотожності між ними здійснюється через поняття "правда". Отже, ***правда — поняття, яким визначається відношення об'єктивної дійсності до людських ідеалів буття.***

Правда — це почуття і усвідомлення людиною будь якого знання (істини чи хиби) ***як істини.***

Щодо уявлень про об'єктивну дійсність згідно з людськими ідеалами, то саме людина є ніби критерієм оцінок притаманного об'єктивній дійсності. Тому такі оцінки не можуть бути визнані об'єктивною істиною, вони суб'єктивні. Слід пам'ятати, що саме віра, надія, любов є засадами творчої діяльності людини, яка цілеспрямовано змінює світ, відповідно до існуючих ідеалів, уявлень про можливе поліпшення дійсності. Чим більша відмінність між світом і людськими ідеалами, тим гостріше відчувається потреба у наближенні до них життя, усвідомлюється сенс існування задля правди як життя згідно з ідеалом.

Незважаючи на суб'єктивне джерело формування, ***правда — це знання про стан речей, до якого небайдужа людина і з огляду на який вона будує образ мети діяльності, бажаного буття, світу.***

Зазначимо, що поряд із процесом перетворення істини на правду (виникнення небайдужого ставлення до відомих властивостей дійсності) відбувається процес протилежний — рух від правди до істини.

Рух від правди до втілення бажаного у дійсності може супроводжуватися втратою гостроти протистояння бажаного і дійсного. Бажане стає фактом буття: сконструйована машина, збудований будинок тощо. Трансформування бажаного у факт істинного буття веде до втрати людиною сенсу буття в цьому бажаному. Отже, перетворення правди на істину приводить до набуття бажаним позалюдського існування. Тепер сенс існування людини переміщується з уже здоланого у щось інше. Тому правда — ніби "жива" істина, а істина — "застигла" (здобута) правда. За правду людина стоїть, до істини рухається. Згідно з правдою людина живе, істину — захищає.

Усвідомлення людиною своєї правди свідчить, що настав момент, коли своє життя людина перетворила на об'єкт самопізнання та волі, що вона відрізняє себе дійсну від бажаної. Таке усвідомлення стає основою для самозміни, саморозвитку особистості. Тому правду ми можемо назвати і принципом формування світу реального відповідно до образу світу належного. Розглядаючи правду як принцип, її іноді називають "крилами" можливого, перетворюючою світ силою, яка виявляє істинний сенс людського життя.

Якщо людина не відрізняє об'єктивно існуючу дійсність від ідеалу, вона помиляється. Іноді цю відмінність приховують свідомо — це неправда. Якщо окремі люди свідомо створюють перешкоди на шляху до досягнення омріяного, яке відповідає суспільним ідеалам, — це кривда.

Усе це окреслюється поняттям "хиба".

Хиба — це знання про дійсність, які цією дійсністю заперечуються.

Джерелом хибних уявлень слугують як особисті якості окремої людини (суб'єктивна причина), так і тимчасова обмеженість ряду людських понять, що використовуються протягом тривалого часу як абсолютизація окремих відомих властивостей дійсності (об'єктивно-історична причина).

Як конкретне поняття ***хибою*** називають невідповідність уявлень сутності речей чи ідей. Це поняття використовують для фіксації відсутності істини або протилежного істині.

Суб'єктивні причини хибних думок долаються освітою, розвитком інтелекту особи, об'єктивні — історичним розвитком пізнання (філософією, наукою) та практики (практичним застосуванням певних знань). У процесі цілеспрямованого пізнання об'єктивної дійсності практичним перетворенням довкілля людина відкриває межу істинності (обмеженість) своїх окремих уявлень про світ. Знання обмеженості знань, визначення межі істинності уявлень (наприклад, за яких умов певний процес протікає, а за яких припиняється) допомагає об'єктивно долати причини існування тих чи інших хибних думок.

Пізнання дійсності людиною (людством) відбувається як процес подолання конкретних об'єктивно-історичних причин хибних уявлень, що дає змогу безперервно рухатися "від хиби до істини".

Під час навчання ви якраз і намагалися подолати хибні уявлення та рухались до істини.

Здатність людини керуватися ідеями, які визнані в суспільстві важливими, вміння підпорядковувати матеріальні інтереси суспільним і особистим ідеалам, як правило, не обов'язково реалізується нею кожної миті. Окрема людина іноді може діяти під впливом неусвідомлених психічних актів своєї душі. Прикладом можуть слугувати стани жаху та переляку, невгамовний голод чи спрага, відчуття болю і страждання, відчуття холоду та спекоти, дія у несвідомому стані тощо.

Оскільки вчинки, зумовлені неусвідомленим, можуть мати катастрофічні наслідки для суспільства, завжди усвідомлювалася проблема виявлення та стимулювання духовноспрямованої діяльності як протилежного бездуховному. Духовність постійно підкреслює важливість усвідомлення та почуття людиною того, що вона має керуватися у своїй діяльності ідеалами, ідеями, принципами, а не одноквилинними бажаннями.

Вчинки людей, що визначені духовним, як правило, називають доброчинними. Людину, здатну до доброчинності, називають доброчесною, тобто такою, що завжди дотримується загальновизнаних моральних норм поведінки. У свою чергу, людину, котра порушує суспільні норми, називають злочинною.

Оскільки в суспільстві кожен індивід є представником певної верстви населення (групи, народу, людності), тлумачення чеснот особистості може бути різним. Так, наприклад, поняття доброчинності з позицій раба має одне значення, а з позицій рабовласника — інше. Відмінність у розумінні сенсу цього поняття може мати принципово протилежний, суперечливий характер. Те, що вважається доброчинним з погляду рабовласника, вважається злочинним з погляду раба. Аналогічне спостерігається при порівнюванні доброчинного представниками двох ворогуючих народів, які перебувають між собою у стані війни. Хоча історія засвідчує, що така суперечність має тимчасовий характер, не можна заперечити, що стосовно певного періоду взаємозаперечні тлумачення доброчинного існують та визначають поведінку окремих людей чи груп.

Мінливість тимчасових тлумачень доброчинності свідчить, що існує об'єктивна, далеко не тимчасова підстава для визначення здатності індивіда керуватися загальними духовними нормами поведінки. Усвідомлення того, що окрема

людина не може існувати незалежно від суспільства, не може мати сенсу свого життя, якщо вона не впливає на суспільні події, керуючись своїми ідеалами та уявленнями про його майбутнє, дане особистості у вигляді прихильності.

Прихильність — це переживання людиною доброзичливого ставлення до інших людей та форма усвідомлення потреби злагоди між людьми.

Прояви духовності людини у вигляді прихильності завжди тісно пов'язані з такими якостями, як цнотливість, мужність, працелюбність, великодушність, доброзичливість, вірність та відданість суспільним справам тощо. Ці якості особи безпосередньо визначають розуміння нею ідеалу, дотримання якого є визначальною рисою прихильності до доброчинності.

Оскільки прихильність має відношення до повсякденних взаємин людей, вона є невід'ємною частиною культури поведінки, без наявності якої скоординовані суспільні дії повсякденного співжиття стають неможливими. Прихильність як якість духовної культури стимулює людину до здійснення певних вчинків і тим самим підвищує її соціальну активність, є умовою її самореалізації. Якщо діяльність індивіда характеризується антиприхильністю (вважай, бездуховністю), її не можна віднести до самореалізації особи, оскільки наслідки такої діяльності не мають суспільного сенсу, а тому будуть нейтралізовані (рано чи пізно) суспільством. Процес нейтралізації суспільством антисуспільних явищ полягає у спрямуванні зусиль громадськості на перетворення в "ніщо" та в небуття певних подій, обставин. Якщо суспільству не вдається здолати антисуспільне, тоді воно саме стає "нічим", тобто руйнується та зникає, а разом з ним зникає й антисуспільне. Творення небуття не може бути охарактеризоване як самореалізація чогось чи когось, оскільки єдина реальність небуття — це порожнеча, "ніщо". Ця закономірність виявляється в тому, що будь-яка війна колись закінчується; злочинність — не всеосяжна; люди не можуть бажати одне одному зла постійно; ідеї гуманізму стають принципами сучасних міжнародних відносин та законодавчих актів держав та ін.

Але найважливішим є прояв прихильності у вашому повсякденному житті. Як ви ставитеся до своїх рідних, друзів, чужих людей, так вони будуть ставитись і до вас.

§ 5. Віра, надія, любов як духовно-практичні виміри людини

Загальноприйнятим і простим є твердження, що людина не може жити без віри. Насамперед віру тлумачать як ***упевненість людини в існуванні якого-небудь явища, визнання його реальності.***

Віра — це почуття і усвідомлення певного ідеалу як вищої сутності, до якої у вічному потязі перебуває людина. Тому віра — це беззастережне прийняття людиною обраного нею ідеалу.

Залежно від обставин розрізняють такі види віри. *Наївна, буденна віра* — впевненість в існуванні навколишнього світу, інших людей, свого тіла і духу. Вона формується всім життєвим досвідом людини, починаючи від її народження. Наївність цієї віри полягає в тому, що її носії не усвідомлюють своєї протилежності дійсності. Вся повсякденна діяльність, а також перші спроби філософствування, наукового пізнання ґрунтуються на засадах цієї віри. Не є винятком і релігія.

Релігійна віра — впевненість в існуванні властивостей, подій, що відбуваються згідно з волевиявленням надприродних і надісторичних сил — богів, духів, які керують життям людини. Ця віра є визначальною ознакою релігійної свідомості, посідаючи головне місце в її структурі. Вона існує як елемент психіки, що охоплює емоційно-вольову та інтелектуальну сфери душі віруючого. Тому таку віру вже неможливо звести до чуттєво обмеженої сфери.

Оскільки релігійне роздвоєння світу орієнтоване на визнання потойбічних сил як могутніх і таємничих, що мають зовсім інші властивості, ніж безпосередньо відомі нам у побутовому чуттєво даному житті, ставлення до потойбічного можливе лише у формі віри.

Обґрунтування цього релігійного положення цілком логічне. Воно полягає у таких міркуваннях: потойбічне знати неможливо, але, оскільки ми маємо факти, що все наявне не можна пояснити відомим, слід визнати існування невідомого; однак невідоме — це те, чого не знаєш, тому його існування нам дане лише у формі віри.

Поняття *філософська віра* означає впевненість в існуванні буття, з яким ми стикаємося щодня, до якого ми належимо,

але яке "насправді" завжди залишається не таким, яким ми собі його уявляємо. Тому філософія спрямована на розкриття потаємної суті відомих явищ, керується вірою в її існування.

На відміну від релігійного уявлення про таємниче, філософське уявлення здійснюється шляхом переконання в можливості перетворювати невідоме на відоме. За допомогою понятєвого поділу на "форму" і "зміст", "явище" і "сутність" філософи створюють образ процесу, пізнання раніше невідомого. Формування таких образів відбувається шляхом узагальнення і систематизації уявлень про істотне, суттєве, яке розкриває зміст різних явищ. Зразком таких образів філософи визнають загальні закони природи, історії, мислення.

Для всіх означених різновидів віри характерні визнання та впевненість у реалізації ідеалів майбутнього, в можливості реалізувати мету в практичній діяльності. в існуванні сенсу людського буття.

Незважаючи на те, що віра може суперечити набутому досвіду, вона визнається непересічною духовною цінністю. Віруюча людина часто вступає у суперечність із аргументами розуму, свідомо стає на шлях, протилежний знанню і науці, покладаючись лише на свої сподівання. Усвідомлюючи, що набуті людством знання про властивості дійсності принципово не вичерпують неосяжність світу, люди можуть цілеспрямувати свою діяльність, керуючись витворами своєї уяви, які не можна вважати знанням (у буденному спілкуванні ці витвори людської фантазії називають "інтуїцією").

Віра — основа творчих потенцій людини, вона забезпечує здатність особистості долати самообмеженість, адже складові внутрішнього світу людини — досвід, знання, чуттєві образи у пам'яті, душа — часто виявляються як чинники, що обмежують творчість. Позитивність віри як основи творчого ставлення до світу полягає у врахуванні (яке може мати усвідомлений і неусвідомлений характер) тієї обставини, що кожний відомий, досліджений і вивчений процес відбувається завдяки дії безлічі невідомих сил і властивостей, які принципово неможливо пізнати у повному обсязі. Людський досвід завжди обмежений часом існування людини, людства. Якщо визнавати єдиним визначальним чинником цілеспрямованої діяльності лише знання, щось відоме, то людина має бути істотою, яка тільки повторює набутий досвід, не створює нічого нового.

Новий досвід при такому розумінні може бути лише наслідком випадкового збігу обставин. Тоді наука, пізнання стають фікціями та байками хитрунів, оскільки реально діє тільки "влада" випадку або воля надприродних істот, що керує людиною як маріонеткою. Однак у реальному, а не в уявному житті людина активно діє, випробовуючи свої версії можливих наслідків, сподіваючись на щасливий кінець своїх нерозсудливих вчинків. Винагорода за ризик, за сміливі активні дії не завжди супроводжує сміливців. Проте без надії, без сподівання та віри в краще взагалі неможливе позитивне вирішення жодної проблеми, що постає перед людьми, бо у кожній з проблем міститься щось остаточно невизначене, невідоме. Цю невизначеність, невідомість, неосяжність для розуму людина практично долає своєю вірою, надією, сподіванням на краще.

По суті, саме віра як властивість душі надихає людину на конкретне волевиявлення, на самочинну дію стосовно навколишніх обставин, що перетворює ці обставини із чинника випадковості на чинник необхідності духовної самореалізації. Тому новий досвід, нове знання не є суто результатом випадкового збігу обставин, вони — результат активності людини, її активної науково-пізнавальної діяльності. Завдяки вірі людина робить новий крок у безмежно-невідоме, долає власну обмеженість, що притаманна їй у зв'язку з обмеженістю досвіду, розсудливості.

Виявлення діяльної сили віри найчастіше спостерігається у молоді, яка, усвідомлюючи обмеженість свого життєвого досвіду, формулює ідеали безрозсудливої сміливості, живе духом першовідкривача, безапеляційного бажання нових почуттів, вражень, прагне до невідомих світів.

Будь-яке наукове та технічне відкриття пройняте вірою. Якщо певна діяльність здійснюється вченим чи інженером уперше, то вона в тому чи іншому моменті не може бути цілком тотожною попередньому набутому досвіду. Отже, діями цих людей керували не тільки знання, а й віра та надія. Так, конструктор першого літального апарата спирався на певний досвід, знання, але не на знання літальних апаратів, оскільки їх ще не було. Тому він у багатьох моментах лише вірив, що його апарат полетить. Якщо перший винахідник вважав, що він "точно" знає, яким має бути літальний апа-

рат, то його самовпевненість руйнувалася численними невдачами, які часто супроводжують першовідкривачів.

Віра є умовою вічного оновлення душі, її омолодження та відродження. Стомлена життєвими невдачами людина, яка зазнала дошкульного краху своїх надій, планів, може перетворитися на душевного старця, що свідомо самообмежив себе розсудливістю, гірким досвідом, лякається нового, планів, фантазій. Така людина втратила віру, живе умовними та безумовними інстинктами, набутими протягом життя, лише пристосовуючи свою поведінку до потреб дійсності.

У повсякденній життєдіяльності людини її впевненість в існуванні сил, на які можна розраховувати, спирається на особливий стан чуттєвих переживань і свідомості — надію. Поняттям "надія" позначають ***почуття і усвідомлення людиною сподівання на позитивні наслідки змін, що відбуваються у світі***. Змістовно це почуття і усвідомлення сповіщають людині її наближення до обраного нею ідеалу чи "віддаленість" від нього.

Надія — це почуття й усвідомлення людиною необхідності змін.

Надія на об'єктивну дійсність — цілком природний наслідок найпершого, найпримітивнішого усвідомлення людиною себе, належності до світу. Найперша надія спирається на осмислення неспростовного факту, що існування світу є головною умовою існування людини взагалі.

Здатність людини мати надію на позитивний вплив часто невідомих сил та властивостей дійсності, тобто на саму дійсність, викликає у неї чуттєво визначене захоплення невідомим, бажання єднатися з неосяжним, неприступним, принципово відмінним від відомого, повсякденного. У людини з'являється любов.

Любов — це потреба душі відчувати свою гармонійну єдність із невідомими властивостями та силами світу, бо інакше вона постійно перебуватиме під паралізуючим впливом відчуття жаху перед неосяжністю та ворожістю світу. Любов — це те, що формує здатність до почуттєвого виявлення окремих предметів і явищ як невід'ємної умови свого існування. Такі предмети та явища мають уявлятися настільки необхідними людині, що одна лише думка про можливість втратити їх може спричинити почуття самознищення. Зміс-

товно ***любов є ставленням людини до когось або чогось як такого, без чого не можна жити.***

Любов — це почуття й усвідомлення людиною предмета чи явища як невід'ємної умови свого існування.

Слід зауважити, що однозначного визначення поняття "любов" немає. І кожен із вас може спробувати подати своє розуміння цього слова.

Слід розрізняти любов як поняття про те, що притаманне людській душі, і сам процес переживання стану, що визначається як любов. Наприклад, християнське вчення про любов Бога до свого творіння (світу, людини) виконує цілком понятєву, а не почуттєву функцію. Уявлення про любов Всесильного Творця до свого творіння дає віруючій людині душевну рівновагу, почуття надії на Божу допомогу. Це відбито у поширених серед християн висловлюваннях: "на все воля Божа"; "Бог — це добро"; "Бог на поміч" тощо. Однак заповідь "люби ближнього свого" покликана пробудити в людині не понятєві (тобто логічні) переживання, а почуття емоційної єдності з іншими людьми як непересічними спонуками життя.

Залежно від обставин та досвіду певне коло людей, предметів сприймається невід'ємною умовою власного гармонійного буття людини, без яких воно сповнене душевних мук і страждань. Тому любов — це передусім почуття, притаманне людині, яке полягає у здатності сприймати світ, природу, життя, конкретних людей, певні предмети як умову свого існування. Відсутність цих неодмінних умов спричиняє непевність, почуття втрати життєдайної опори, звичних підстав для надії.

Особливим проявом любові є кохання. Мабуть, не випадково, що таке слово є в українській мові — мові народу, який здатний по-особливому виявляти свої почуття. ***Кохання — це інтимне почуття любові, що виникає та існує між людьми (як правило) протилежної статі (жінкою і чоловіком).***

Згадайте, скільки літературних творів, художніх полотен тощо ставали шедеврами, насамперед тому, що в них домінує високе почуття кохання.

§ 6. Прекрасне і потворне

Наші уявлення про прекрасне і потворне зумовлюються передусім світоглядними принципами. Це уявлення еволюціонує в контексті соціально-культурних обставин, у духовній атмосфері певного історичного часу. І хоча релігійні, натуралістичні, ідеалістичні, матеріалістичні вчення істотно відрізняються між собою, вони майже одностайні, коли йдеться про красу. Ця одностайність окреслюється тим, що ***краса є духовно-естетичною цінністю***. Тому виявлення краси можливе тільки через бачення співвідношення прекрасного і потворного. ***Прекрасним називають те, що дає людині естетичну насолоду і задоволення від взаємодії з ним.***

Прекрасне — це почуття й усвідомлення людиною того, що здатне приносити їй естетичну насолоду і задоволення.

Єднання частин у таке ціле, у якому виявляється прекрасне, називають *гармонією*. Переживання образу краси, естетична насолода виникає завдяки виявленню найбільш оптимального єднання форми та змісту, структурно впорядкованого розмаїття в певну цілісність. Визначають красиве відповідно до певного системоорганізуючого принципу конкретної цілісності. Визнання чогось як красивого здійснюється лише через ціннісне відношення до чогось, воно зумовлене світоглядними орієнтирами конкретної людини.

Ця здатність явища, події чи предмета відповідати певному ціннісному відношенню у всіх складових викликає те специфічне задоволення, яке називають естетичним.

У сфері духовності краса здебільшого виступає як певний символ ідеальних культурних цінностей. Різні народи та епохи мають різні канони краси. Особливим проявом краси є художній образ, поширений у мистецтві. Витвори мистецтва як форма об'єктивізації уявлення про ідеал прекрасного стають предметно-чуттєвим символом краси, еталоном, взірцем, який зрозумілий багатьом і сприймається особливо яскраво, гостро виявленими чуттями. Тому саме мистецтво є найпоширенішою формою виховання здатності чуттєво сприймати та виявляти єдність частин у певному цілому, використовуючи для цього зразки прекрасного, гармонійного поєднання.

Мистецтво показує й інший бік краси — потворність. ***Потворним називають те, що викликає у людини відразу.***

Як духовність потворне — це почуття і усвідомлення людиною того, що здатне принести чи принесло людям відразу.

Зв'язок краси з ціннісною орієнтацією людини було помічено ще нашими пращурами. Тому гармонія завжди визнавалася благом, а здатність виявляти її цілеспрямовано виховувалася через формування почуття насолоди від споглядання та переживання прекрасного. І навпаки, відсутність гармонії привчають переживати через почуття відрази, негативне сприйняття потворного. Відбувається це за допомогою естетичного виховання, формування певних естетичних смаків.

Переживання гармонії (чи її відсутності) через прекрасне і потворне в житті людини виконує функцію найперших (а тому засадничих) форм її духовної життєдіяльності. Завдяки вмінню на рівні чуттєвих переживань виявляти та встановлювати зв'язок (чи навпаки, виявляти відсутність зв'язку) між різним людина набуває здатності керувати своїми чуттєвими переживаннями цілеспрямовано. Так, за допомогою певного естетичного ідеалу краси, тобто сформованого поняття про гармонійне поєднання окремих звуків у мелодію, форм речей у символ певної ідеї, кольорів у картину тощо, людина набуває здатності викликати у себе певні почуття (суму, горя, веселого настрою, внутрішнього піднесення, віри в себе, приємного споглядання, передчуття змін та ін.). Розглядаючи твори живопису, скульптури, архітектурний ансамбль, слухаючи музичний твір, переглядаючи театральну виставу чи кінофільм, людина переживає цілком конкретні почуття, що невід'ємні від ідеї, закладеної митцем.

Тому сучасна людина має бажання (досить поширене) та можливість залежно від своїх емоційних переживань змінити їх або посилити, звернувшись, наприклад, до улюблених музичних творів. Поширеним є також звернення до музики як засобу, який викликає спільні емоційні переживання у різних людей, коли збирається гурт знайомих, близьких, що тимчасово об'єдналися з певної причини (релігійне свято, день народження, весілля, похорон).

Історичну відносність переживань прекрасного і потворного можна виявити у примхах моди, взаємозаперечних ідеалах краси різних епох чи різних народів. Наприклад, і сьогодні серед деяких африканських народів існують ідеали жіночої краси, згідно з якими жінка стає красивою лише за умови, що вона важить 160 кілограмів (а найбільша красуня племені — 240 кілограмів).

Існує окрема філософська наука про прекрасне — ***естетика***. З позицій естетики як особливої науки, прекрасне — це категорія, в якій виражається найвища оцінка природних і культурних явищ, що за своїми художніми цінностями відповідають мірам естетичного, прийнятим у суспільстві. За художнє досягнення чи відкриття визнають реалізацію окремою людиною (творцем, творчою особистістю) своєї неповторності у формах конкретного естетичного ідеалу. Якщо художник заперечує своєю діяльністю той чи інший естетичний ідеал, тоді про художню цінність його творчості не йдеться. Тільки вільне виявлення творчих потенцій і здібностей людини, що утверджує певну суспільну міру гармонії (можливості поєднати різні складові в єдине ціле), розглядають як багатство її духовного світу. Сам процес реалізації творчої свободи у процесі творення прекрасного полягає у здатності творити предметно-чуттєві форми, що виявляють гармонію. За умов, коли гармонія чуттєво не наочна, художній твір визнають потворним та огидним.

Суспільна співмірність прекрасного та потворного може бути продемонстрована такою символічною тезою: "Прекрасна троянда серед океану гною матиме вигляд монстра". Саме тому людина прагне побачити красу через прекрасне.

Прекрасне є для людини (людства) джерелом і наслідком почуття естетичної насолоди, естетичного виховання, радості від творення гармонії, у якій кожна складова знаходиться на своєму необхідному місці, без якої ціле неможливе, неповне, потворне. Тому естетичне почуття є одним із найбільш притаманних людині, без нього вона не може уявити себе як частину світу, як частину суспільства, необхідність свого існування.

§ 7. Добро і зло — вінець духовності

За різних обставин кожна людина визначає (оцінює) конкретне ставлення оточення до себе та своє ставлення до близьких і знайомих. Найпоширеніпим мірилом такої "оцінки" є поняття "добро" і "зло".

Як суспільна цінність добро реалізується в соціальній злагоді, громадському спокої, відсутності кризових потрясінь, у матеріальній забезпеченості сьогодні та впевненості в завтрашньому (соціальний оптимізм). Визначення добра як духовної цінності цілеспрямовано здійснюється у межах *аксіології* — науки про цінності, яка з'ясовує якості та властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби, інтереси і бажання людей.

Добро, як правило, визначають як нормативно-оціночне явище духовності, яке в загальній формі визначає те, що має бути позитивним у житті суспільства, людських цілях, вчинках. ***Добром позначають здатність людини творити благо на користь суспільства, іншої людини.***

Поняття ***добро*** визначає позитивне ставлення до різних явищ з позиції визнання їх необхідними для співіснування людей. Явища, які спричиняють руйнування суспільного буття, називаються злом. Добро не слід розглядати лише як суб'єктивну оцінку, воно може бути об'єктивною характеристикою предмета, яка фіксує його досконалість у поєднанні з емоційним схваленням, коли щось називають добрим, тобто таким, яке відповідає своєму призначенню (добрий інструмент, добра квартира); цінність, корисність речей, явищ для людини, суспільства (добра новина, наживати добра); моральні якості людини, сутність її вчинків (зробити добру справу, добра мати, добродій).

Відомі з історії спроби визначення добра і краси здійснювалися через співвідношення з поняттям "благо". Іноді ці поняття вживались як синоніми.

Переважна більшість як "класичних", так і сучасних мислителів користуються таким еквівалентом поняття "добро", як "благо". Однак поняття "благо" більш глибоке.

Благо — соціально-філософське поняття, яким визначається все, що задовольняє потреби людини і має для неї (і суспільства) значення позитивної цінності.

Саме в цьому розумінні поняття "благо" наближається до категорій добра і цінності й нерідко ототожнюється з ними. Втім, починаючи з античних часів, благо розуміється або як вища цінність (самоцінність), або як її субстанційна основа: "Влаго є те, що людина цінує". У такому разі цінність виступає як міра блага, визначає його межі. Якщо цінність (речей, вчинків) є порівнянним поняттям, то благу така властивість не притаманна, його не може бути "більше" або "менше".

Добро — це почуття й усвідомлення людиною своєї здатності творити благо.

Поняття "зло" у загальній формі означає те, що є негативним, справляє руйнівний вплив на людину у її природних і суспільних проявах. Існує таке зло, як зло фізичне (біль, хвороба, екологічна криза), соціальне (війна, економічна криза), моральне (жорстокість, підступність, пихатість, брехливість тощо). Добро органічно взаємопов'язане зі своєю протилежністю — злом. Ці поняття органічно поєднані з відповідними емоціями. Добро і зло — не лише усвідомлюються, а й чуттєво переживаються.

Зло — це почуття і усвідомлення людиною своєї здатності робити шкоду.

Слід зазначити, що добро і зло можуть бути двома протилежними властивостями одного й того самого явища. Наприклад, вчення про мікросвіт і його застосування в енергетиці — це добро, а загроза термоядерної війни, яка виникла лише завдяки розвитку фізики мікросвіту, — зло. Тому поняття "добро" розкриває свій зміст у повному обсязі лише через співвідношення з поняттям "зло".

Уявлення про добро і зло упродовж століть змінювалися. Ці зміни спричинені об'єктивним розвитком взаємин між людьми, мінливістю суспільних взаємозв'язків, культури. Тому уявлення про добре і зле можуть бути істотно відмінними у різних народів, а то й протилежними. Наприклад, добре відома проблема пояснення фактів існування зла у світі, що має принципове значення для релігійних віровчень. Адже якщо Бог є кінцевою причиною всього сущого, то, очевидно, він має нести відповідальність і за суспільне зло?

Були вчення, які пояснювали зло існуванням "темного начала". Однак канонічне для християнства вирішення було запропоноване *Августином Блаженним* (354—430 н. е.). Він

вирішив проблему так: зло пояснив не як щось протилежне добру, а як його брак. Тиша, писав він, є відсутністю шуму, нагота — відсутністю одягу, хвороба— відсутністю здоров'я, а темрява — світла. Зло, отже, поставало не як самостійна сутність, а як відсутність добра, як ослаблення добра. Тим самим він звільнив Бога від відповідальності за існування зла. І хоча подібне звільнення було слабкою втіхою для рядових віруючих, воно все ж надихало оптимізмом, навертало їх до віри в добродійність Бога, закликало людей не ремствувати на зло, а дякувати Богові за те добро, яке він втілив у існуючі реалії.

Отже, добро і зло слід розуміти як об'єктивні визначення певних подій, вчинків, які можуть бути конкретними історичними явищами. При цьому поняття "добро" — найбільш загальний вияв духовного в людині, а "зло" — вияв бездуховного.

Найчастіше бездуховність виявляє себе у вигляді аморальності — руйнування моральних засад суспільства.

Якщо духовність — творча сила формування людської душі, то бездуховність — руйнівна сила людського в людині, що фактично перетворює людину на тварину. Недарма людей, що сіють бездуховність, живуть бездуховно, називають нелюдами. Переконатися в існуванні нелюдів (людей, просякнутих бездуховністю) можна на безлічі фактів. Це війни, зброя, що може знищити все живе на Землі, злочинність, байдужість, зневага, егоїзм та інші різноманітні вияви зла.

Поняття "добра" і "зла" виконують функцію формування почуття особистої відповідальності за власні вчинки. З огляду на те, що поняттям "відповідальність" позначають усвідомлення людиною (людністю) свого обов'язку перед суспільством або іншою людиною, слід визнати, що воно дає змогу виявляти суть і значення певних вчинків, узгоджувати їх із процесами суспільного розвитку.

Без відповідальності існування суспільства стає неможливим, воно деградує й саморуйнується (розпадається). Тому усвідомлення відповідальності відбувається як самоусвідомлення свого зв'язку з певною людністю (товаришем, родиною, народом, нацією, колективом, людством тощо), яке розуміється як умова власного існування. Також існує зворотний зв'язок — певна людність відчуває і усвідомлює свою

відповідальність перед певною особою, інакше ця людність духовно не здатна вимагати від неї відповідальних вчинків. Так чи інакше, люди здатні усвідомлювати своє колективне ставлення до певної особи. Відбувається таке почуття усвідомлення через визнання, що колектив (більшість) бажає певній людині зла чи добра; визнає її за добру чи злу; оцінює її вчинки негативно чи позитивно.

Кожна людина може стояти перед вибором між злом і добром. Можливо, цей вибір вже доводилось робити і вам. Варто замислитись над таким вибором. І все ж... — поспішайте робити добро.

Що прочитати?

Бородай Ю.М. От фантазии к реальности. — М., 1995.

Енциклопедія про все на світі. — К., 1999.

Етика ділового спілкування: Курс лекцій / Т.К. Чмут — К., 1999.

Психологія: Підручник для вузів / Ю.Л. Трофімов — К., 1999.

Сковорода Г.С. Кольцо. Разговор дружескій о душевном міре // Повне зібр. творів: У 2 т. — К., 1973. — Т. 1.

УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія. — К., 1999.

Франк С.Л. Духовные основы общества. — М., 1992.

Запитання для самоконтролю

1. Яка відмінність між поняттями "дух" і "душа"?
2. Духовність: варіанти визначення.
3. Визначте поняття "тілесність".
4. Інтелект і воля: характер взаємозв'язку.
5. Визначте функцію ідеалів у суспільній життєдіяльності.
6. Розгляньте поняття "честь", "совість", "гідність" як форми самоусвідомлення особи.
7. Поясніть, чому одне поняття "порядність" охоплює множину понять "честь", "совість", "гідність".
8. У чому полягає єдність та відмінність істини і правди?

9. З якими духовними властивостями пов'язана здатність людини бути прихильною?

10. Поясніть, чому віра може бути тільки як наслідок самоусвідомлення.

11. За допомогою яких душевних якостей людина долає свою фізичну обмеженість?

12. У чому полягає зв'язок гармонії з красою?

13. Визначте духовний сенс поняття "добро".

Дискусійні питання

1. Духовність — потойбічний чи соціальний феномен?
2. Тілесність людини: природа і сутність.
3. Інтелектуальні здібності людини: межа і безмежність.
4. Відмінність релігії і науки при тлумаченні поняття душі.
5. Якою має бути роль соціального ідеалу?
6. Інтелігентність: природне чи штучне в людині?
7. Чи довго жити "правді"?
8. Прихильність і закон: міра співіснування.
9. "Сила" і "слабкість" філософії правди.
10. Межі потворного і прекрасного.
11. Добро — рушійна сила історичного процесу.

Словник

Авторитет — загальновизнане значення, вплив, поважність особи, організації, колективу, теорії тощо.

Герой — видатна своїми здібностями і діяльністю людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість.

Гріх — поганий, непорядний вчинок.

Доброта — чутливе, дружнє ставлення до людей.

Імпульс — внутрішній поштовх, спонукання до якої-небудь дії.

Канон — твердо встановлене правило, норма.

Конформізм — пасивне, пристосовницьке сприйняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання

існуючих порядків, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Лик — зовнішній вигляд, видима поверхня чого-небудь.

Максима — правило, основний принцип, яким користується людина у своїх діях та вчинках.

Маріонетка — сліпе знаряддя; виконавець чужої волі.

Мода — нестійка, минуща популярність.

Парадокс — думка, судження, що різко розходиться зі звичайним, загальноприйнятим і суперечить здоровому глуздові.

Покаяння — добровільне визнання своєї провини.

Причетний — людина, яка має безпосереднє відношення до якої-небудь справи або до когось.

Радикал — прихильник крайніх, рішучих дій, поглядів.

Рай — за релігійними уявленнями. місце, де блаженствують праведники після смерті.

Репутація — загальна думка про окрему особу, групу або колектив людей.

Свавілля — схильність діяти на власний розсуд, не зважаючи на волю й думку інших.

Сором — почуття сильного збентеження, зніяковіння через свою погану поведінку, недостойні дії, вчинки.

Спасіння — те, що рятує від чого-небудь.

Спокутувати — нести покарання за злочин, провину.

Розділ IV

Свідомість і пізнання

Найбільшою таємницею на світі, яку завжди прагнули розгадати найсвітліші уми людства, мабуть є таємниця свідомості. Адже людина думає, вона єдина спроможна оцінювати себе, здатна передавати інформацію, має мову, може прогнозувати свою діяльність, спілкуватися із собі подібними, творити своє соціальне середовище. Але як виникає людська свідомість?

§ 1. Розуміння свідомості

У попередніх розділах вже йшла мова про відображення як загальну властивість матерії, про те, що на різних рівнях організації матерії відображення має специфічний характер. Природничі науки свідчать, що з появою перших живих істот виникає найпростіша форма відображення — ***подразливість***, або загальнобіологічна форма відображення, властива всім живим організмам — від амеби чи інфузорії-туфельки до людини. Це не що інше як реакція—відповідь організму на вплив навколишнього середовища.

Подальший розвиток і ускладнення живих організмів приводять до появи ***чутливості*** (наприклад, рослин до сонячного проміння — згадаймо такий "природний радар", як соняшник).

Поява вищих тварин, тобто таких, що мають центральну нервову систему й розвинуті півкулі головного мозку, свідчить вже про виникнення ***психіки***. І врешті-решт, виділення з тваринного світу людини супроводжувалося появою вищої, притаманної лише людині форми відображення зовнішнього світу — ***свідомості***.

Отже, попри різноманітні спроби дати те чи інше визначення свідомості, необхідно з'ясувати її походження. Безсумнівно, передумовами виникнення свідомості є, по-перше, виникнення життя на Землі; по-друге, еволюція форм відображення живих істот. Цікаві, хоча й спірні дані, з якими можна погоджуватися чи відкидати їх, дає швейцарський зоолог А. Портман. За його шкалою, здібності мислення (а це складова свідомості) у середньому оцінюються: у людини — 214 балів, дельфіна — 195, слона — 150, мавпи — 63, зебри — 42, жирафи — 38, лисиці — 28, бегемота — 18 балів.

Але тварина не усвідомлює ні своїх дій, ні свого місця з-поміж подібних до себе. Тварина не має ні свідомості, ні самосвідомості (ось чому одне з визначень людини зводиться до того, що вона — єдина істота, "яка знає, що вона є").

Проте розуміння походження феномену свідомості ще не дає відповіді на питання про її сутність.

У самому слові "свідомість", якою б мовою воно не звучало, відображається складна й суперечлива структура цього явища. Наприклад, українською мовою "свідомість" озна-

чає — "з відомостями про світ", російською — "зі знаннями" ("со-знание"), німецькою — "знання про буття" тощо. Тобто у понятті "свідомість" фіксуються два суттєві моменти: *відношення* і *знання*. Людина — свідома істота, бо вона має здатність зі знанням ставитися до світу, до своєї діяльності з його перетворення відповідно до власних потреб.

Але при цьому виникають такі запитання: "Завдяки чому людина має цю здатність? Що породжує цю здатність у людині?". Природознавство, зокрема біологія, передусім учення І. Сєченова, І. Павлова, О. Ухтомського та інших вчених, показують, що біохімічні та інші процеси людського організму пов'язані з образоутворювальною діяльністю людини стосовно самої себе і світу. З цих учень випливає, що основою образного контакту людини зі світом є рефлекторна діяльність, умовні та безумовні рефлекси, наявність у людини другої сигнальної системи. Еволюційна теорія Ч. Дарвіна, незважаючи на те, що вона зараз піддається сумнівам і запереченням, доводить, що феномен свідомості пов'язаний зі змінами природи людини — починаючи зі зміни її кінцівок і закінчуючи нейрофізіологічними змінами в корі головного мозку.

У філософії та інших галузях науки проблема свідомості має щонайменше чотири аспекти.

Перший аспект — це проблема відношення свідомості до відображуваної дійсності. Свідомість розглядається тут як вторинна щодо матерії. У межах цього аспекту вирішуються найважливіші філософські питання про сутність свідомості, про суб'єктивне та ідеальне, про соціальну природу свідомості людини та її творчої діяльності.

Другий аспект — це проблема виникнення, генези свідомості. Тут свідомість розглядається як результат прогресивного розвитку (еволюції) живих організмів (про що вже йшла мова). Його дослідження відбувається шляхом з'ясування закономірностей становлення соціальної форми психіки, тобто свідомості, під впливом визначальних чинників суспільного буття.

Третій аспект проблеми свідомості полягає у відношенні свідомості й діяльності мозку, тобто це психофізіологічна проблема, найменш розроблена природничими науками. Вона привертає до себе чимдалі більшу увагу нейрофізіологів,

психологів та філософів, адже свідомість є властивістю високоорганізованої матерії, людського мозку.

Четвертий аспект проблеми пов'язаний з вирішенням питання про **активність**, про роль свідомості у перетворенні світу. Свідомість розглядається тут як суб'єктивна реальність, якій притаманні активність і відносна самостійність.

Наша свідомість активна, ми сприймаємо, як відомо нам з власного досвіду, не "все підряд" (бо коли бачиш "все", то не бачиш нічого), а те, на чому ми зосереджуємо свою увагу і що хочемо бачити чи чути.

Свідомість ***вибіркова***, адже ми створюємо, помічаємо і зберігаємо образи того, що має для нас значення, що цікаве для нас, що має сенс.

Отже, свідомість завжди перебуває у стані смислової активності й вибірковості. До того ж їй притаманна ще одна суттєва властивість — ***здатність до так званої іншодії***, тобто здатність вибирати, діяти по-іншому, не так, як минулого чи позаминулого разу. Іншими словами, свідомості притаманна ***свобода***: сама людина інколи не знає, що "витворить" її свідомість, яка перебирає варіанти, зупиняється на тому, що сама вважає важливим, кращим, значущим.

Свідомість, таким чином, не є "мертвим" чи "дзеркальним" відображенням світу, вона є властивістю людського мозку, яка проявляється в активному відображенні, прогнозуванні, творчості, організації людиною своєї діяльності з перетворення світу.

Виходячи з цього, можна дати ***загальне визначення свідомості як здатності головного мозку людини цілеспрямовано відображати світ, перетворювати його в образи і поняття.***

Користуючись методом визначення через перелік основних властивостей речей, явищ, доцільно розглянути визначення свідомості за відомим дослідником цього феномену О. Спіркіним: "***Свідомість*** — вища, притаманна лише людині й пов'язана з мовою функція мозку, яка полягає:

- в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності;
- у попередній уявній побудові дій і передбаченні їхніх результатів;
- у розумному регулюванні й самоконтролі поведінки людини".

Іншими словами, ***свідомість є суб'єктивною реальністю***. Але вона не зводиться до пасивно споглядального відображення світу, як вважали представники матеріалізму XVII—XVIII ст. (у чому і виявляється обмеженість розуміння ними свідомості). Її не можна зводити й лише до фізіологічного процесу, як це робили представники так званого вульгарного матеріалізму, котрі вважали, що "мозок виділяє думку, як печінка — жовч".

Свідомість може існувати лише за наявності високорозвиненого мозку: свідомість дитини формується у зв'язку з розвитком її мозку; старіння пов'язане зі згасанням функції свідомості. Як вважають сучасні природодослідники, мозок формується по-різному, під впливом середовища. Адже де більше речей, там більше й синаптичних контактів між нервовими клітинами. Тобто мозок виявляється різним не тільки залежно від того, коли він побачив світ, а і яким цей світ побачив.

Виходячи з такого розуміння свідомості, її значення як сутнісної риси людини можна відобразити у її функціях:

- ***пізнавальній*** — відображення світу у свідомості людини є суспільно-історичним процесом, у якому кожний акт пізнання "накладається" на інформацію минулого досвіду, на вже наявні уявлення про дану річ, явище, хоча й неповні й не зовсім точні;
- ***конструктивній*** — як підкреслювалося у визначенні, свідомість є випереджаючим відображенням і цілеспрямованим перетворенням дійсності, в результаті чого людина творчо створює нові речі, яких немає у природному світі;
- ***регулятивній***, яка "вплетена" у взаємодію людини із зовнішнім світом, виступає у двох формах — спонукальних мотивів і виконавчої регуляції суспільного життя, тобто приведення дій людини у відповідність до її потреб.

Особливу роль у житті й діяльності людини відіграє ***самосвідомість***. Якщо свідомість значною мірою є "знанням про іншого", то самосвідомість є "знанням людини про саму себе".

Пробудження самосвідомості виводить людину зі сліпого і безглуздого існування на шлях усвідомленого життя. Самосвідомість (її часто називають ***рефлексією***) виділяє нас із навколишнього середовища. Виникнення самосвідомості означає появу суб'єктивного часу — адже лише для людини існують минуле, сучасне та майбутнє як особливі, внутрішні стани.

різні часові виміри. Лише людина здатна поринати у спогади або ж витати у рожевих мріях, відриваючись від швидкоплинного життя. Лише завдяки суб'єктивному часу, який виводить нас за межі сучасного моменту, ми усвідомлюємо історію нашого життя, зберігаємо єдність, цілісність нашої власної особистості, як би вона не змінювалась від дитинства до старості.

Самосвідомість дає людині розуміння своєї індивідуальності, унікальності, неповторності. Існують каміння й дерева, рослини, тварини, які мають психіку, інколи досить розвинуту. Але перші не знають про своє існування. Останні ж не мають самосвідомості: вони знають світ, але не знають себе, нездатні сформулювати чітко внутрішнє ядро, подібне до нашого "Я".

§ 2. Структура свідомості. Свідоме і несвідоме

Свідомість людини має складну структуру, яка відображає, з одного боку, те, з чого складається цей феномен, а з іншого — спосіб, характер його функціонування.

Розглядаючи свідомість з точки зору бачення її існування як певних станів, вияву людської сутності стосовно відображення дійсності, ми говоримо про свідомість як єдність ***емоцій, мислення, пам'яті*** та ***волі***.

Емоції характеризують психічний стан людини, певною мірою компенсуючи брак доступної їй інформації, і суттєво впливають на мислення та його продуктивність, що досить добре відоме вам з власного досвіду. Оскільки людина живе більшою мірою емоційним, ніж раціональним життям (що інколи спричинює непередбачуваність її поведінки), можна зробити висновок про роль і значення емоцій, почуттів у її життєдіяльності.

Мислення людини має абстрактний характер, у чому полягає докорінна відмінність людського мислення від конкретно-образного мислення вищих тварин (тут ми знаходимо відповідь на постійно дискутовані питання: "Чи мислять люди? Чи мислять тварини? Чи мислять машини?"). Формами абстрактного мислення є поняття, судження та умовиводи, про що йтиметься далі.

Пам'ять, вмістилищем якої є не лише головний мозок, а й спинний, який передає "накази" іншим органам і є немовби головним кабелем (якщо порівнювати зі світом техніки)

зв'язку з руками, ногами, легенями. Різновиди пам'яті, її роль і значення у життєдіяльності людини вивчає психологія.

Воля є свідомим і вільним прагненням людини до здійснення певної мети, яка є для неї цінністю. Воля протилежна імпульсивним потягам і прагненням людини, інколи навіть її життєвим потребам. Вольові зусилля потрібні людині не тоді, коли вона бажає, хоче щось зробити чи чогось досягти, а тоді, коли цього вимагає обов'язок (пригадаймо українську приказку: "Хіба хочеш — мусиш").

Якщо розглядати свідомість з точки зору бачення суб'єкта, тобто носія цього явища, то вона постає перед нами як органічна єдність ***індивідуальної, колективної, соціально-групової, етносоціальної (національної), суспільної та іншої свідомості***. Ще один підхід до структури свідомості — ***прояв її духовно-практичного характеру***. В цьому аспекті свідомість постає перед нами як явище міфологічної, релігійної, філософської, наукової, політичної, правової, моральної, естетичної чи іншої свідомості. Насамкінець, при розгляді свідомості з точки зору глибини і суттєвості відображення світу ми виділяємо ***буденну та теоретичну свідомість***.

Таким чином, свідомість є тією надзвичайною силою, яка підносить людину над світом і водночас підкреслює слабкість людини, її недосконалість стосовно багатьох явищ дійсності. Адже свідоме втручання людини у світ здійснюється і шляхом абсолютизації інтересів, потреб людини чи людських спільнот. Егоцентризм людини, її експансія в природу — це і її радість, і біль. Завдяки свідомості людина, обираючи той чи інший шлях розвитку, фактично освячує, абсолютизує певний спосіб діяльності, а він часто виявляється недосконалим, завдає більше зла, ніж приносить добра. І тому можна сказати, що людина чинить свідомо й у своїй регресивній діяльності. І нарешті, свідомість, виявляючи свою силу у вольовому керуванні почуттями, збіднює діяльність людини, фактично принижує її свободу і гідність.

Свідомість є особливою здатністю людини творити суб'єктивні образи об'єктивного світу, активно й цілеспрямовано перетворювати світ відповідно до своїх потреб та інтересів. Свідомість — це феномен, породжений як тілесною природою людини, так і способом її життєдіяльності, суспільною організацією, здатністю до пошуку сприятливих умов для свого існування.

У структурі свідомості особливе місце займають свідоме і несвідоме. Питання про їх співвідношення завжди хвилювало людину і людство, тому що від відповіді на нього залежить саме розуміння того, що людина може зробити цілеспрямовано, і те, чого людина не може зробити або робить це не по-людському, як і будь-яка інша жива істота.

Як синонім свідомості ми часто вживаємо поняття "психічне життя людини". Але зміст їх не тотожний. Поняття "психіка" ширше, ніж поняття "свідомість". Структуру свідомості ми вже з'ясували. Під психічними ж явищами ми розуміємо всі усвідомлені й неусвідомлені пізнавальні процеси й утворення — відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення; психічні стани охоплюють емоції, настрої, бадьорість, втомленість тощо; психічні властивості людини — це й спостережливість, і винахідливість, і риси характеру, тип темпераменту тощо.

"Людина не затримується довго у свідомості і має втікати у несвідоме, в якому знаходяться її корені", — говорив Й.-В. Гете. Отже, несвідоме не є відокремленим від свідомості якоюсь "непрохідною стіною". Процеси, які починаються в ньому, часто мають своє продовження у свідомості, і навпаки, значне свідоме витісняється нами в несвідому сферу.

Згадаймо звичну ситуацію — під час розмови ви хочете щось пригадати, але, як не напружуєте пам'ять, вам не вдається цього зробити. Тоді ви говорите: "Хвилинку, почекайте, я пригадаю" і продовжуєте розмову. Раптом, через якийсь час, те, що ви намагалися пригадати, спадає вам на думку. Як це відбулося, ми не знаємо. Свідомість, мабуть, працювала, "намацуючи і шукаючи у пітьмі" відповідь, хоча нам здавалося, що ми були зайняті іншими думками. У зв'язку з цим буде слушним зауваження, що чим більше ми вивчаємо процес мислення, тим більше переконуємось, що цей процес значною мірою пов'язаний з автоматичною, несвідомою роботою мозку. Ідеї та уявлення, які є в нашій свідомості, — це лише ніби каміння, по якому ми хочемо перейти через потік.

Відомий вчений З. Фрейд, заслуга якого в пізнанні несвідомого і спробі створити вчення про нього надзвичайно велика, слушно порівнював мозок людини з айсбергом, менша частина якого, що здіймається над поверхнею води, — сфера свідомого, а більша частина, що перебуває під водою, — несвідоме (це співвідношення становить 1:10). Тому інфор-

мація, яку сприймає наша свідомість, — це лише вузенький струмок порівняно з тим океаном, який омиває наше буття. За одиницю часу, протягом якої наша свідомість сприймає, наприклад, 1 біт інформації, несвідомо психічний рівень сприймає 10 000 000 таких умовних бітів.

Отже, спробуємо схематично (хоча схема — завжди спрощення) відобразити діяльність людського мозку:

Уже говорилося про те, що ***усвідомлення*** — це той рівень, на якому інформація перетворюється на знання, стає чіткою й зрозумілою, доказовою. Саме тут образи чуттєвого сприйняття й уявлення переводяться в логічні конструкції, стають поняттями, судженнями, умовиводами.

Підсвідомість відіграє роль своєрідного резервуару свідомості. Це та підводна частина "айсберга", яка є передумовою свідомості й має соціокультурну природу. Саме в ній

міститься незапитувана інформація свого і чужого досвіду, закладені можливості різних комбінацій цієї інформації. Водночас підсвідомість є й основою репродуктивної (повторної) діяльності людини, адже людська діяльність можлива лише за умови, що максимальна кількість складових цієї діяльності здійснюється неусвідомлено, проходячи лише один раз через контроль свідомості й закріплюючись у певних стереотипах.

Але підсвідомість не є лише системою забезпечення діяльності свідомості, у ній завжди було і є те, що не проходить через свідомість, те, з чим пов'язане існування непізнаних явищ психіки, яких і на нинішньому етапі розвитку наукових знань досить багато.

Надсвідомість утворює той рівень, де відбувається синтез свідомого і підсвідомого, де закладаються основи творчої, а не репродуктивної діяльності. ***Інтуїція***, про яку багато написано як у спеціальній, так і в художній літературі, про наявність якої ми часто говоримо у повсякденному житті як про якесь "осяяння", не виникає на порожньому місці. Потрібні значні зусилля, своєрідний "інкубаційний період" для раптового розв'язання тієї проблемної ситуації, яка тривалий час була предметом ретельного розгляду. Для ***інтуїції*** характерні безпосередність, несподіваність, неусвідомленість шляхів одержання нових знань, про що добре відомо з історії науки.

Несвідоме — це поняття, яке має дуже широкий спектр тлумачення: від автоматичних дій людини, які не відбилися в її свідомості, до розуміння його як особливої сфери психічної реальності, яка здебільшого визначає життя і вчинки людей. "Всі душевні процеси, по суті, несвідомі",— наголошував З. Фрейд. Поняття "несвідоме" застосовується також для характеристики групової поведінки, мета і наслідки якої не усвідомлюються членами тієї чи іншої групи і навіть їхніми лідерами.

Отже, те, що перебуває поза сферою свідомості, належить до несвідомого. Можна говорити про два види неусвідомлених дій: наші дії, які ніколи не усвідомлювалися, і раніше усвідомлені дії. Згадаймо такі прояви несвідомого, як психічні травми: нав'язливі ідеї, марення, немотивований страх...

Прояви несвідомого різноманітні, серед них інформація, яка накопичується як неусвідомлений досвід і залишається

у пам'яті людини, — сфера сновидінь, обмовок, інстинктів, "витіснені" бажання, прагнення тощо.

Несвідоме не може активно створювати дійсність, воно — результат свідомої зміни. Несвідоме своїм існуванням охоплює весь світ і все у світі, включаючи й саму людину (хоча існує й протилежна точка зору, згідно з якою свідомість є властивістю всієї матерії: існує свідомість Всесвіту, галактик, зірок, планет і свідомість організму, клітини, молекули, атома, елементарної частинки тощо).

Сама людина є яскравим прикладом єдності свідомого і несвідомого. Навіть у такій підвалині свідомості, як чуттєва, без якої не може бути свідомості, теж проявляється несвідоме, тому що образ не має логічної завершеності, він лише вказує на щось, не розкриваючи, не пояснюючи, чи це "щось" є.

Але очевидним є також те, що ***поділ на свідоме й несвідоме є умовним.*** Цей поділ і умовність використовуються лише для того, щоб показати, що людині притаманна особлива здатність — творити суб'єктивний образ об'єктивного світу, а в цьому процесі творення завжди є такі моменти людської діяльності, яких вона не може пояснити.

Як уже говорилося, людина може свідомо творити і руйнувати тому, що вона часто-густо не бачить (через існування несвідомого) того, що приносить їй користь чи завдає шкоди.

Узагальнюючи, можна зробити такий висновок.

Поняття свідомого й несвідомого відображають те, що в людині є людське і що в людині й у світі цьому людському протистоїть, чи у позитивному, чи у негативному сенсі.

Отже, про свідоме ми можемо говорити тільки у порівнянні з несвідомим, і навпаки.

§ 3. Свідомість і праця. Спілкування і мова

Наша здатність бути свідомими істотами, з необхідністю спонукає до пізнання і перетворення світу — до діяльності. Особливим проявом діяльності є ***праця***.

Праця — цілеспрямована діяльність людини зі створення благ, необхідних для задоволення своїх тілесних і духовних потреб.

Подібним до праці є визначення поняття "практика". Саме праця, з погляду еволюційної теорії Ч. Дарвіна, є однією з най-

важливіших передумов виникнення свідомості у людини. Трудова діяльність людини мала два вирішальних наслідки:

- організм предків людини почав пристосовуватися не просто до умов середовища, а до трудової діяльності. Специфічні особливості фізичної організації людської істоти — пряме ходіння, диференціація функцій передніх і задніх кінцівок, розвиток руки (згадаймо відомий вислів Г. Гегеля — "знаряддя знарядь"), головного мозку виробились у процесі тривалого пристосування організму до виконання трудових операцій;
- праця, яка з самого початку була спільною діяльністю, стимулювала виникнення і розвиток спілкування, членороздільної мови як засобу спілкування, нагромадження і передавання трудового, соціального досвіду.

Людська праця відрізняється від діяльності навіть найрозвинутіших тварин тим, що являє собою активний вплив людини на природу, а не просте пристосування до неї, характерне для тварин. Вона передбачає систематичне використання і, найголовніше, ***виробництво знарядь виробництва***. Праця є цілеспрямованою свідомою діяльністю людини, вона з самого початку має суспільний характер і немислима поза суспільством.

Отже, за еволюційною теорією, думка і руки, розум і знаряддя праці почали творити нову істоту, яка отримала назву розумної, тобто людини. Цього факту не заперечують ні космічні гіпотези походження людини, ні релігійна (про що йшлося вище), бо всюди є акт цілеспрямованої діяльності зі створення благ, необхідних для задоволення людських потреб.

Оскільки праця органічно пов'язана із застосуванням мускульної сили і сили розуму, то відповідно до цього виділяються два основні види праці — фізична і розумова.

Фізична праця — це цілеспрямована діяльність людини щодо створення благ, у процесі якої застосовується переважно енергія м'язів.

Розумова праця — це цілеспрямована діяльність людини, в процесі якої переважно застосовується нервова енергія, енергія мозку.

Цей поділ праці виник ще за доби рабовласництва і зберігся донині.

Унікальність свідомості як особливої здатності людини творити образи навколишнього світу виявляється не тільки

в характері її функціонування і розвитку, а й у способі виникнення самої свідомості. ***Однією з основ виникнення свідомості є спілкування і мова.***

Говорячи про ***спілкування***, ми насамперед підкреслюємо, що цей феномен, притаманний лише людині, виникає як особливий стан відношення, взаємозв'язку людей. У найширшому розумінні слова, ***спілкування — це процес взаємозв'язку, взаємовідношення, взаємодії між людьми, людськими спільнотами, у якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, вміннями та навичками, а також результатами діяльності, тобто процес передачі, опрацювання і використання інформації в широкому розумінні.***

Спілкування — одна з необхідних і загальних умов формування і розвитку особистості й суспільства.

Адже основою розвитку свідомості нині, як і раніше, залишається живий контакт, який містить у собі все багатство людських стосунків і дає змогу засвоїти не тільки думки інших людей, а й почуття, і не лише побачити, а й відчути чужу суб'єктивність, її наявність, отримати не тільки знання, а й моральні навички. Видатний психолог Л. Виготський підкреслював, що людина і наодинці з собою зберігає функцію спілкування (те, що ми часто називаємо розмовою із "самим собою", коли ми "тихо самі з собою ведемо бесіду").

Спілкування між людьми може бути як безпосереднім, так і опосередкованим. Про перше англійський драматург Б. Шоу говорив так: якщо у тебе є яблуко і в мене є яблуко і якщо ми обміняємося цими яблуками, то у кожного з нас буде по одному яблуку; якщо ж у тебе є думка, ідея, і в мене вона є, то після обміну ними у кожного з нас буде по дві думки чи ідеї. Опосередковане ж спілкування відбувається через засоби масової інформації та іншими способами.

Найважливішим засобом спілкування є ***мова***, особливістю якої є те, що вона водночас і ***універсальний засіб спілкування***, і ***найдосконаліша форма спілкування*** (адже у процесі безпосереднього спілкування величезну роль відіграють міміка, жести, посмішка тощо).

Мова — це засіб спілкування, особливим елементом якого є слово, речення.

А це означає, що будь-які зазначені вище способи передачі інформації у кінцевому підсумку зводяться до оперування словом.

Мова не є відображенням дійсності, вона — ***система знаків, які створюються і використовуються людьми для умовного позначення речей і явищ, відображених у нашому мозку.***

Цим пояснюється той факт, що пізнання всіх народів світу відбувається за одними й тими ж законами логіки, тоді як результати їхньої пізнавальної діяльності реєструються за допомогою різних мов з різним граматичним порядком.

Пригадаймо, що мова є також знаряддям мислення, регулювання людиною власних дій, знаряддям пізнання, засобом оволодіння суспільно-історичним досвідом та засобом закріплення результатів людського мислення. Про ці особливості мови Т.Г. Шевченко писав:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!..

Загальновідомо, що слово — велика сила, здатна і "вбити" людину, і "піднести" її. Але цей союзник завжди готовий стати нашим зрадником. За образним висловом Г. Гейне, подібно до того, як випущена стріла, що розсталась із тятивою, виходить з-під влади стрільця, так і слово, що злетіло з вуст, не належить тому, хто його вимовив. Японська приказка говорить, що людині потрібно три роки, щоб навчитися говорити, і мало 60 років, щоб навчитися тримати язик за зубами, тобто — говорити там, де треба, тоді, коли треба. Є багато аналогічних приказок і в українському фольклорі.

Мова — це особлива система культури, спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність; це безпосередня діяльність думки, мислення, свідомості. Одиниця мови — слово — є єдністю значення і звучання, адже ми розрізняємо усну, писемну та внутрішню мову.

Сутність мови найбільш зримо, чітко виявляється через аналіз співвідношення природних і штучних мов. ***Природні мови*** — це національні, "материнські" мови, як їх називають майже всі народи. ***Природною називається така мова,***

такий засіб існування думки, основою якого є вже згадане слово, що як засіб спілкування виникло разом зі становленням, формуванням людини протягом еволюції тих тілесних органів людини, які перетворили звуки на тональність слів.

Сучасна наука стверджує, що це перетворення передусім пов'язане зі зміною величини, форми язика, голосових зв'язок, горла, піднебіння, щелепи в цілому, тобто самих органів людини. У природній мові фіксуються не лише інформативний зміст, а й почуття, переживання, характер, темперамент, образ того чи іншого народу. Мова відображає стан розвитку інтелекту людини, її душу. Тому античний філософ Сенека звертався до людини: "Заговори, щоб я тебе побачив", а східний мудрець Сааді поетично висловив це так: "Чи розумний ти, чи дурний, чи великий ти, чи малий, не знаємо ми, поки слово не промовив".

Проте мова людини як творчої істоти має і штучний характер. ***Штучною мовою прийнято називати такий спосіб спілкування, який має допоміжне значення, не замінюючи природні мови у повному обсязі: есперанто, мова кібернетичних пристроїв, мова дорожніх знаків, азбука Морзе, різного типу системи сигналізації, попереджень (наприклад, сигнал SOS), а також формули, графіки, схеми, коди, шифри тощо.***

Штучна мова дає змогу людині оперативно, ефективно діяти в інформаційному просторі та часі. Але вона має і значні вади. Передусім штучна мова досить далека від чуттєвого, емоційного стану людини; це мова "бездушна", вона не має національного колориту, художньої образності, в ній недостатньо чітко виявляються краса і суто особистісне, індивідуальне в людині.

І природні, і штучні мови свідчать, з одного боку, про силу людини у цьому світі, а з іншого — про її слабкість. ***Сила слова*** — у здатності людини якнайповніше самовиявлятися, організовувати різноманітні форми існування собі подібних, окреслити перед людиною безмежне поле її життя, поділивши його на минуле, сьогодення й майбутнє. ***Слабкість мови,*** її обмеженість виявляється в тому, що слово може не тільки окрилити людину (у цьому, між іншим, величезний вплив компліменту, похвали тощо), звеличити її, а й, як уже гово-

рилося, вбити людину, зруйнувати утворені самою ж людиною стосунки із собі подібними. Інколи слово вживається для того, щоб приховати думку.

Слово є дороговказом не тільки до оптимізму. Воно може сіяти недовіру, песимізм, вести людину до деградації. Тому людині й людству необхідно пам'ятати, що мова — це оберіг, творець людини, її необхідно плекати.

Окремою проблемою є питання двомовності (чи навіть багатомовності). Адже в кожній національній мові є такі виразні засоби, слова та словосполучення, які відображають менталітет народу, особливості його світорозуміння, його душі. Тому відомий вислів "Скільки ти знаєш мов, стільки разів ти людина" є особливо актуальним для сучасного людства.

Отже, варто зупинитися окремо на тезі, що мова є ***засобом розуміння світу***. На дійсність ми немовби "накладаємо" сітку зі слів, фраз, речень і потім звертаємо увагу передусім на те, що відбито в мові. Згадаймо, як важко нам роздумувати про речі, для яких у нашій мові не знаходимо слів. Мова безпосередньо відображає наше бачення світу: що в ньому нас цікавить, "притягує", а що не варте уваги. Тобто спосіб життя людей зумовив формування мови, котра, у свою чергу, зумовлює формування певного типу свідомості (те, що ми називаємо ментальністю), яка знову-таки відображає світ відповідним набором понять.

Видатний німецький філософ XX ст. М. Хайдеггер говорив, що мова — це домівка буття. Ось чому завдання точного й адекватного перекладу з однієї мови на іншу надзвичайно складне, особливо тоді, коли йдеться про складні художні чи філософські речі. Інші реалії повсякденного життя іншого народу й відповідно інші художні засоби їхнього вираження роблять переклад творів набором слів, тобто фактично вони не перекладаються.

§ 4. Суспільний характер свідомості

Природа свідомості, яка має різноманітні форми свого прояву, особливого статусу набуває в суспільному характері свого існування. І якщо раніше мова йшла насамперед про індивідуальну свідомість, то зараз ітиметься про суспільну свідо-

мість, яка в найбільш простому і загальному визначенні розглядається як відображення суспільного буття.

Суспільне буття розуміється як реальний процес життя людини, суспільства. Це не що інше, як природно облаштований стан співіснування, взаємозв'язку людей через організацію виробництва і відтворення людини. Суспільне буття — це також організація людиною сукупності системи відносин стосовно виробництва не тільки самої людини, а й умов її існування, особливо благ, необхідних для задоволення тілесних і духовних потреб та інтересів.

Суспільна свідомість є відображенням суспільного буття, системою суспільних ідей, теорій, соціальних почуттів, настроїв, ілюзій тощо. У зв'язку з цим прийнято констатувати, що суспільне буття визначає суспільну свідомість, бо перш ніж щось відображати, те, що відображається, має бути, існувати.

Проте й суспільна свідомість є проявом буття, реальністю в системі відносин "людина — світ". Отже, вона є проявом суспільного буття, реальністю в бутті, породженою людиною. А це дає підстави стверджувати, що суспільна свідомість є вищим проявом суспільного буття. Ця особливість виявляється передусім у тому, що суспільна свідомість, як і будь-який прояв свідомості, є творенням образу, згідно з яким організується життя людини і суспільства.

Таким чином, своєрідність суспільної свідомості полягає в тому, що вона є породженням суспільного буття, тому буття її визначає, і водночас суспільна свідомість є визначником, організатором змінн суспільного буття відповідно до потреб та інтересів людини і суспільства.

Суспільна свідомість — це сукупність, система почуттів, звичаїв, звичок, традицій, думок, ідеалів, ідей, теорій, які відображають суспільне буття і функціонують у суспільстві, скеровуючи, спрямовуючи життя суспільства у відповідному напрямі.

Сутністю суспільної свідомості є те, що, з одного боку, вона є відображенням суспільного буття, тобто має суб'єктивний характер виникнення, а з іншого — ця свідомість набуває статусу об'єктивної реальності, матеріалізується, тобто реально існує як надбання суспільства, яке має і позитивні, і негативні сторони свого існування, адже ідеального суспільства ніколи не було, немає і бути не може. Суспільна

свідомість, як і будь-яке суспільне явище, має досить складну структуру, розгляд якої дає змогу зрозуміти не тільки її наповненість, багатство елементів, які її складають, а й осягнути її функціонування, зрозуміти важливість її впливу на гармонізацію відношення "людина — світ". У сучасній літературі стосовно структури суспільної свідомості є кілька точок зору. З нашого погляду, найбільш вдалою, такою, що синтезує багато інших, є розгляд структури суспільної свідомості "по вертикалі", тобто через виділення її основних ***рівнів***, та по "горизонталі" — через виділення ***форм*** існування.

З цієї точки зору структура суспільної свідомості набуває такого вигляду: ***рівнями її є суспільні психологія та ідеологія, а основними формами — економічна, політична, правова, етична, естетична, наукова, релігійна, філософська, історична, екологічна свідомість.***

Суспільна психологія (вживане поняття "соціальна психологія" відображає науку про суспільну психологію) є сукупністю соціальних почуттів, настроїв, традицій, звичаїв, обрядів, безпосередніх переживань, які існують у реальному суспільному бутті, тобто передусім чуттєвий аспект життєдіяльності суспільства, що визначає безпосередні дії людини, її здатність самореалізуватися у світі.

Поняття ***"ідеологія"*** почали вживати наприкінці XVIII— на початку XIX ст. у своїх творах французькі мислителі, піонером серед яких був Дестют де Трасі, котрий у працях "Етюд про здатність мислення" і особливо в "Елементах ідеології" визначив ідеологію як "науку про ідеї, про те, як вони виникають, та про закони людського мислення" і вважав, що ця наука має бути такою ж точною, як і всі природничі науки. Але фактично ідеологія як рівень суспільної свідомості стала уявним баченням дійсності. Вона почала вимагати теоретичного обґрунтування цього уявлення та його практичної реалізації.

Щодо форм суспільної свідомості, то кожна з них по-своєму відбиває ту чи іншу грань, особливість певної сфери суспільного буття. Наприклад, ***економічна свідомість*** є відображенням таких процесів життєдіяльності суспільства, як виробництво, обмін, споживання продуктів людської праці, характеризує відносини сфери виробничої діяльності людини. Основним моментом явища суспільної свідомості в еко-

номічній площині є відображення відносин власності, тобто володіння, користування реальними речами, явищами.

Політична свідомість — це відображення та ідеальне функціонування відносин щодо влади, способів, методів її завоювання, утримання і використання (про це йтиметься далі).

Правова свідомість є відображенням і функціонуванням норм, правил, принципів поведінки в суспільстві, які визначаються державою. Тому вона є "волею людини до дотримання права і закону, волею до законослухняності.

Естетична свідомість — це відображення і функціонування дійсності на засадах розуміння прекрасного. "за законами краси".

Важливу роль у житті суспільства відіграє ***моральна (етична) свідомість.***

У наш час (і не лише в Україні) особливу роль має відігравати ***екологічна свідомість***, що випливає із загострення екологічної проблеми як однієї із глобальних проблем сучасності.

Різноманітність суспільної свідомості показує, що творення нею образу суспільного буття є найпершим актом діяльності людини, суспільства на шляху перетворення світу в інтересах людини, певного суспільства.

§ 5. Що таке пізнання

Людська діяльність різноманітна, різноспрямована, визначається передусім метою, цілями, задля яких вона сама реалізується.

Одним із найбільш характерних шляхів діяльнісного способу нашої самореалізації є ***пізнання.*** З-поміж багатьох визначень пізнання спробуємо вибрати найбільш прийнятне.

Пізнання — це процес особливої взаємодії між суб'єктом (людиною) і об'єктом (певною частиною світу), основним результатом якого є знання. Пізнання — це відображення об'єктивної дійсності як суб'єктивного образу, ім'я якого — знання.

Процес пізнання, як і будь-яке інше явище, має свій характер, спосіб реалізації, який визначається як пізнавальна закономірність. Пошуком цієї закономірності займається філософська дисципліна ***гносеологія*** (від грецького *гносіс* — знання та *логос* — вчення), тобто ***теорія пізнання.*** Вона до-

сліджує природу людського пізнання, форми і закономірності переходу від поверхового уявлення про речі до осягнення їхньої сутності (тобто до істинного знання), а також розглядає питання про шляхи досягнення істини, її критерії.

Гносеологія досліджує також і те, як людина впадає у заблудження (похибку, хибне знання) і яким шляхом можна подолати його. Ще одне її суттєве питання — яке практичне, життєве значення має достовірне знання про світ, саму людину та людське суспільство. Адже знання сутності, тобто внутрішніх, суттєвих властивостей і зв'язків речей, закономірностей їхнього існування і розвитку дає змогу людині використовувати їх відповідно до своїх потреб та інтересів, освоюючи наявні й створюючи нові.

Знати, таким чином, ***означає — в широкому розумінні слова — володіти і вміти.*** Знання — це зв'язок між природою, людським духом і практичною діяльністю. Відомо, що елементарні "знання" притаманні й високорозвиненим тваринам, для яких вони є реалізацією їхньої поведінки. Людське ж знання — соціальне за своєю природою, існує в різних формах: донаукових, життєвих, художніх, наукових, позанаукових на різних рівнях освоєння дійсності — як емпіричне чи теоретичне.

Головним у теорії пізнання є питання про відношення знань про світ до самого світу, тобто те чи інше вирішення найважливішого питання філософії — чи можуть наші свідомість, мислення, відчуття, уявлення правильно відображати дійсність?

Упродовж кількох тисячоліть розвитку філософії в ній щодо цього сформувалися такі позиції:

- ***оптимістична***, тобто визнання принципової пізнаванності світу (хоча в ньому завжди було, є й буде пізнане і непізнане з переважанням останнього);
- ***скептична*** — коли принципова пізнаванність світу не заперечується, але висловлюється сумнів у вірогідності знання. У розумних межах скептицизм корисний і навіть необхідний, бо сумнів є шляхом до істини: немає пізнання без проблем (адже сама проблема є знанням про незнання), а проблем немає без сумнівів. Як образно говорив індійський поет-мислитель Р. Тагор, розум людини подібний до лампи: чим яскравіше світло, тим густіша тінь сумнівів. Адже лише віра не терпить сумнівів. Якщо людина не сумнівається, зна-

чить, вона — прихильниця догматизму, зупинилася у своєму інтелектуальному розвитку;

- ***агностична*** (від грецького *гносіс* — знання й *а* — не), яка повністю або частково заперечує можливість пізнання світу.

Схематично складний і суперечливий процес пізнання (таким є і сам світ) можна подати так: ***пізнання починається з такого рівня, як чуттєвість, потім переходить на рівень абстрактності, потім знання виявляється на предмет істини чи хиби і, нарешті, завершальним етапом циклу пізнання є вчення про необхідність і межі можливої реалізації істини в реальній дійсності, на практиці.*** Іншими словами, шлях пізнання прямує від чуттєво-предметного до абстрактно-опрацьованого думкою, мисленням знання, до визначення цього знання на предмет істинності чи хибності, а закінчується застосуванням знання в діяльності людини. Схематично його можна зобразити так:

Основні поняття, що характеризують чуттєвий рівень пізнання постають у формі відчуття, сприйняття, уявлення.

Відчуття як суб'єктивний образ об'єктивного світу (що стосується й решти форм пізнання) — це відтворення окремих властивостей речей об'єктивного світу, які безпосередньо впливають на органи чуття. Основними видами відчуття є: зорові (світлові чи кольорові), слухові, смакові, нюхові, дотикові. Вони виникають і під впливом процесів, що відбуваються в людському організмі.

Сприйняття — цілісний образ речі як синтез відчуттів, пов'язаних одне з одним відповідно до того, як пов'язані між собою властивості тієї чи іншої речі.

Уявлення виникають у людській голові на основі минулих впливів речей на людину, які збереглися в її пам'яті, або ж на основі розповіді про речі інших людей, опису речей чи явищ, фотографії, наочних зображень тощо. На відміну від попередніх форм відображення, уявлення відображають речі та явища без індивідуальних особливостей та деталей у вигляді узагальнених типових рис, отже, наявний процес абстрагування. Тому це своєрідний "місток" між чуттєвим пізнанням і абстрактним мисленням.

Як видно зі схеми, різновидами уявлення є ***уява*** — процес поєднання і перетворення уявлення в цілісну картину нових образів та ***фантазія*** — уява, що характеризується особливою силою і незвичністю уявлень та образів, що створюються.

До ***раціонального, логічного пізнання***, або ***абстрактного мислення***, належать такі форми:

- ***поняття*** — думка, яка відображає речі та явища в їхніх загальних і суттєвих ознаках. Існує в граматичній формі слова. Є початковою формою мислення і водночас його результатом;
- ***судження***, тобто думка, що має вираження у формі розповідного речення, в якому щось стверджується про річ, явище, і яка є істинною або хибною. Тобто судження — це взаємозв'язок понять;
- ***умовивід*** є процесом мислення, в результаті якого з двох або кількох суджень виводиться нове судження.

Характерними особливостями абстрактного мислення є відтворення внутрішніх, суттєвих сторін, закономірних зв'язків дійсності, тобто пізнання сутності; узагальненість та опосередкованість відображення речей, їхніх властивостей та зв'язків.

Схема має свої переваги й недоліки: переваги — у наочності, недоліки — у спрощенні. Але в процесі пізнання ми маємо чітко керуватися певними вимогами, принципами, без яких нам не здобути істинних знань. Такими ***принципами пізнання*** є:

- ***об'єктивність***: об'єкт пізнання, тобто речі, природні та соціальні явища тощо існують поза людиною і незалежно від неї й самого процесу пізнання. Звідси і випливає вимога: речі та явища слід пізнавати об'єктивно, тобто такими, якими вони є; до отриманих результатів людина не може додавати нічого від себе, від своєї суб'єктивності, видавати бажане на дійсне;
- ***пізнаванність***: людина є частиною природи, вона здатна адекватно, з достатньою повнотою пізнавати природне і суспільне буття. Отже, не існує ніяких нездоланних перепон на шляху безкінечного руху людини до дедалі повнішого й вичерпнішого осягнення дійсності, світу;
- ***відображення***, про що вже йшлося, є першою умовою і поясненням пізнання, бо за своєю сутністю пізнання є процесом відображення речей, явищ світу в мозку людини;
- ***визначальна роль практики***, яка є основою, кінцевою метою пізнання і критерієм його істинності, моментом людської діяльності, доцільної за своєю сутністю;
- ***творча активність суб'єкта*** в пізнанні: освоєння людиною світу охоплює не лише відображальну діяльність, пов'язану з отриманням інформації про світ і про себе, а й різноманітні форми ***творчості***, діяльність, спрямовану на ідеальне конструювання та проектування нових реальностей "іншої природи", "світу культури".

Дотримуючись зазначених принципів, ідучи "сходинками" чуттєвого та раціонального пізнання, ми отримуємо в підсумку ***знання емпіричні*** (досвідні) та ***теоретичні***.

На ***емпіричному рівні*** ставиться завдання отримати необхідні практичні дані про окремі властивості й відношення речей, явищ світу, відповідно впорядкувати, систематизувати та описати їх. Для ***теоретичного рівня*** характерні поглиблений аналіз емпіричних даних, проникнення в сутність явищ, що вивчаються, пізнання причинно-наслідкових зв'язків, внутрішніх тенденцій розвитку, відкриття законів.

На завершення цієї теми можна навести думку відомого англійського мислителя Ф. Бекона, який порівнював емпірика з працелюбною ***мурашкою***, котра невтомно збирає та складає на купу факти, беручи їх "усі підряд", але не в змозі

встановити закономірні зв'язки речей, явищ, процесів, та з працелюбною ***бджолою***, яка збирає нектар з різних квітів, переробляє його і створює солодкий мед. Саме останню він образно вважав тим, що має наслідувати справжній філософ, учений і загалом кожна мисляча людина.

Будь-яка пізнавальна активність, як ми спробували встановити, в кінцевому підсумку спрямована на задоволення матеріальних та духовних потреб людей і пов'язана, прямо чи опосередковано, з доцільною практичною діяльністю. Тому процес пізнання є не чим іншим, як взаємодією суб'єкта пізнання з об'єктом пізнання.

Особливості цього процесу розкриваються через відповіді на низку запитань, які в історії світоглядної культури отримали назву ***проблеми пізнання***. Серед цих проблем особливим є питання про те, *хто* і *що* пізнає, а також те, які взаємовідносини між тим, *хто пізнає*, і тим, *що пізнається*, тобто проблема суб'єкта і об'єкта пізнання.

Під суб'єктом пізнання слід розуміти людину або ту чи іншу спільноту (соціальну групу, клас, націю, суспільство, в певному відношенні — людство в цілому), ***коли вони не просто відображають дійсність, а утворюють знання***.

Але людина має різний рівень розвитку й історично, й у віковому, освітньому, професійному, інтелектуальному, психологічному відношеннях. Історія свідчить, що доти, поки досвід людства не був достатньо багатим, знання про світ було обмежене сферою, яка нині називається ***буденною, емпіричною*** (досвідною). У стародавньому суспільстві пізнання, по суті, завершувалося знаннями, які ми називаємо ***міфотворчістю***, тобто знання мало переважно не пояснювальний, не прогнозуючий, а констатуючий, вказівний характер. Основною причиною цього був суб'єкт пізнання, зокрема брак досвіду людини і людства, яке перебувало на світанку свого земного існування.

У міру розвитку людини, людства конкретний споглядальний буденний характер діяльності суб'єкта поступово переростає в процес переважання в пізнанні пояснення (це ми бачимо в релігійному світогляді), а потім підноситься до рівня системи знань, у яких відбувалось і міфологічне констатування фактів, і релігійне пояснення, і утворення нової сфери функціонування знання — визнання сили людського пізнання, вибір опти-

мальних шляхів пізнання і перетворення дійсності. Це вже є досягнення суб'єктом рівня наукового освоєння дійсності.

Таким чином, ***суб'єкт*** (від латинського *суб'єктус* — той, що є основою) — поняття, яке виникло ще в античній філософії, але лише з XVII ст. почало вживатися в сучасному розумінні як протилежне об'єкту. Воно означає людину, якій протистоїть, протиставляється ***об'єкт*** і яка спрямовує на цей об'єкт своє пізнання або дію, — в цьому розумінні людина і виступає як "суб'єкт пізнання", "суб'єкт дії" тощо.

Проте активність пізнавального процесу вимірюється не тільки тим, хто є суб'єктом пізнання, а й існуванням ***об'єкта пізнання***, особливо взаємозв'язком між суб'єктом і об'єктом. При цьому ***під об'єктом*** (від латинського *об'єктум* — предмет, річ) ***ми розуміємо те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта.*** Але тут знову виникає проблема.

Річ у тому, що людина намагається пізнати все у світі. І це є її природним прагненням. Однак природною є і ***міра можливостей*** людини, яка обмежує коло того, що вона здатна пізнавати, адже "пізнаючи все" можна не "пізнати нічого". З одного боку, людина обмежує це свідомо, а з іншого — це обмеження існує природно, об'єктивно. Тому можна сказати, що в принципі, з точки зору перспективи, об'єктом пізнання може виступати весь світ як все суще, що є в людині й поза нею. Однак реально об'єктом пізнання стає лише те, з чим безпосередньо, завдяки органам чуття та мисленню, має справу людина. Або ж коли посередником стають різні технічні засоби, технології, форми та методи наукового пізнання.

І нарешті, ще одна теза: суб'єкт і об'єкт пізнання перебувають в органічному взаємозв'язку, взаємовідношенні — сутність їхньої взаємодії можна відобразити також формулою: ***без суб'єкта немає об'єкта, а без об'єкта немає суб'єкта.*** Пізнання не може відбутися, якщо немає кому пізнавати і немає що пізнавати. Активність виходить від суб'єкта, який обирає об'єкт, взаємодіє з ним задля пізнання його сутності, досягнення істини.

§ 6. Розуміння істини. Істина та її критерії

Коли філософа запитують, що таке ***істина***, то часто він відповідає: "Запитайте щось простіше...". Гумористи інколи саркастично говорять, що у суперечці народжується істи-

на... за кількістю її учасників. Так, поняття ***істина*** є одним із найскладніших у гносеології, хоча за своїм призначенням воно покликане відображати щось чітке, могутнє і загальнозначуще, те, що всім зрозуміле й показує результат пізнання.

Розглядаючи істину як одну з вершин пізнавальної діяльності людини, ми підкреслюємо той незаперечний факт, що істина є не просто знанням, а знанням особливим.

Саме поняття істини встановлює відповідність між нашим розумом і зовнішнім світом, воно фіксує збіг людських уявлень з об'єктивним станом справ. Адже самі собою природні чи соціальні процеси не є істиною, вони є дійсністю, тоді як "істина" — це характеристика нашого знання про них, тобто відповідність наших знань навколишньому світу.

Істини бувають передусім ***емпіричними*** і ***теоретичними***, а емпірика, як відомо, — це досвід. Саме з нього ми робимо висновок, що в собаки чотири ноги, а в людини — дві, що фізкультура сприяє здоров'ю, що суперечки з батьками чи керівниками псують настрій (а часом і кар'єру). Ці істини поверхові, вони не претендують на статус закону, можуть легко відкидатися за різних ситуацій.

Теоретичні істини відображаються в чітких формулюваннях закону, тобто відбивають не випадковий і поверховий, а глибинний зв'язок речей.

Але розуміння істини можливе лише через розкриття основних ознак, особливостей істини, до яких належать об'єктивність, абсолютність, відносність, конкретність, здатність виявлятися завдяки певному ряду критеріїв. Схематично це можна зобразити так:

Об'єктивність істини полягає в тому, що вона існує незалежно від свідомості людини. А це означає, що вона закладена, міститься в самому об'єкті пізнання. Саме там її шукає й знаходить суб'єкт. Об'єктивність істини виявляється в суб'єктивній формі, бо кожна людина бачить, пізнає світ по-своєму, а отже, у кожного — і свій результат.

Але людина не може пізнати все до кінця, тобто пізнання в завершеному вигляді не існує. У проблемі істини це проглядається як взаємозв'язок абсолютної і відносної істини.

Абсолютна істина — найбільш повне, всеохоплююче знання про дійсність, яке їй відповідає і має підтвердження цієї відповідності.

Іншими словами, абсолютна істина є баченням речі, явища як завершеного процесу. Недосяжна в цьому розумінні, вона є лише метою (чи навіть ідеалом) людського пізнання.

Відносна істина — це неповне знання про дійсність, яке їй відповідає і має підтвердження цієї відповідності.

Діалектика абсолютної і відносної істини полягає в такому:

- абсолютна істина є сумою істин відносних на основі бачення і визначення взаємозв'язків, взаємодії відносних істин;
- абсолютна істина на певному етапі свого розвитку може перетворитися на відносну, тобто стати частковим, незавершеним знанням.

Яскравий приклад цього — класична механіка І. Ньютона, яка протягом майже трьох століть вважалась абсолютною істиною, але завдяки створеній А. Ейнштейном теорії відносності стала відносною істиною. Або ж учення Левкіпа — Демокріта — Епікура про атом як найпростішу, неподільну частинку, з якої складається як весь світ, так і людська душа, що на межі XIX—XX ст. спростоване відкриттям подільності атома.

Якщо ж будь-яку істину, отриману в процесі пізнання, вважати вічною, незмінною, раз і назавжди нам даною, то ми приходимо до ***догматизму*** (від латинського *догма* — думка, вчення), з якого починається занепад і навіть загибель науки, творчого пошуку. Догматизм оперує незмінними поняттями, формулами без врахування нових знань, конкретних умов місця і часу, тобто в даному разі вважає істину лише абсолютною, ігнорує конкретність істини (прикладом можуть бути релігійні догмати, марксизм у його сталінському варіанті та ін.).

Протилежним догматизму є ***релятивізм*** (від латинського *релятивус* — відносний) як учення про відносність, умов-

ність, суб'єктивність людського пізнання. Вважаючи, що будь-яке знання є лише відносним, релятивізм заперечує об'єктивність істини, вважає, що в наших знаннях не відображається об'єктивна дійсність.

Ж.-Ж. Руссо, французький просвітитель, якось висловив думку, що "тисячі шляхів ведуть до помилкових думок, до істини — лише один". Тому в реальному процесі пізнання, складному й суперечливому, завжди є місце для ***заблудження*** (як еквівалент вживаються такі слова, як хиба, похибка, омана) — перекрученого, хибного усвідомлення дійсності, зумовленого в кожний даний момент обмеженістю наших знань та суспільно-історичної практики. Але заблудження слід відрізняти від брехні, як свідомого перекручення істини в інтересах групи людей чи спільнот, та від ***помилок***, що виникають внаслідок неправильних дій.

Важливе значення у пізнанні має питання про критерій (мірило) істини, яке по-різному вирішується різними філософськими напрямами та школами. Виходячи із сучасного стану науки, зокрема філософії, можна виділити щонайменше три таких критерії.

- ***Практика як критерій істини.*** Теоретична діяльність, процес пізнання дійсності нерозривно пов'язані з практикою (історичним досвідом, життєдіяльністю всього людства). Рівнем розвитку практики (виробничої, соціально-історичної) зумовлюються обсяг і характер набутих знань. У єдності практики й теорії здійснюється діяльність — процес практичного і теоретичного освоєння дійсності.

Практика є абсолютним і відносним критерієм істини: абсолютність її полягає в тому, що всі знання здобуваються і перевіряються практикою; відносність — у тому, що не всі наукові істини перевіряються практикою, залежно від умов і можливостей.

- ***Доведеність знання або положення.***
- ***Несуперечливість положень одне одному.***

§ 7. Розуміння методу пізнання та закону

Метод (від грецького *метод* — буквально: шлях до чогось) — ***у найширшому значенні — спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність.*** Як засіб

пізнання метод є способом відтворення мисленням речі, яка вивчається. Це — спосіб побудови і обґрунтування знання. До змісту методу входять низка прийомів, за допомогою яких людина пізнає чи практично освоює світ.

Так, на виробництві метод — це спосіб виготовлення речей, вирощування корисних рослин, тварин тощо. У науці метод — це спосіб досягнення нових результатів, наукових істин. ***Філософія*** протягом свого розвитку виробила загальний метод пізнання — діалектику, одну з найважливіших форм мислення.

Діалектика (від грецького — веду бесіду, розмірковую) у первісному значенні розумілась як мистецтво вести бесіду з метою спростування аргументів суперника і з'ясування змісту понять. Але вже від Платона її починають розуміти як метод пізнання ідей.

З чого виходить діалектика? По-перше, з принципу загального зв'язку — все поєднане з усім, світ — одне єдине велике ціле. По-друге, з принципу розвитку, про що мовилося в одному із попередніх розділів. Джерело розвитку діалектика вбачає у самих речах, усередині їх — у внутрішній суперечності, наявності внутрішніх протилежностей (тому розвиток є саморозвитком речей, явищ). Отже, на буденному рівні про її сутність можна сказати так — і те, й інше.

Протилежна діалектиці ***метафізика***, навпаки, виходить із принципу ізольованості речей, явищ, із відсутності розвитку або визначення його як простого механічного переміщення чи як коловороту, джерелом якого є поштовх зовні (а звідси одразу виникає питання про автора першопоштовху, що приводить до ідеї Бога, Духа тощо). Отже, це підхід або те, або інше ("чи те, чи інше"), тобто однобічне мислення.

Крім метафізики, до альтернатив діалектики належать також такі філософські методи, як ***софістика***, ***еклектика***, ***"негативна діалектика"***, ***герменевтика*** як мистецтво тлумачення текстів та ін., про які власне йтиметься в курсі самої філософії.

Окрім філософських методів, у різних науках застосовуються ***спеціальні методи***. Одні з них є загальнонауковими, застосовуються у всіх сферах знань (наприклад, метод моделювання, який нині набуває особливого значення, статистичний метод та багато інших). Інші є вузькоспеціальними і розраховані лише на вивчення певного об'єкта (метод мічених атомів, метод структурної лінгвістики тощо).

Загальнонаукові методи поділяють на емпірнчні та теоретичні. До перших належать спостереження, вимірювання, опис, експеримент. ***Спостереження*** — це пряма і безпосередня реєстрація подій, які спостерігає дослідник. ***Вимірювання*** — спостереження, яке фіксує не лише якісні характеристики речей і явищ, а і їхні кількісні показники. ***Експеримент*** (від латинського — проба, досвід) — один з основних методів наукового пізнання, який передбачає планомірне, усвідомлене проведення спостереження, створення організованого, штучного середовища з метою отримання нової, необхідної інформації.

До ***теоретичних методів*** пізнання належать: ***аналіз*** як розчленування речі на складові з метою їхнього вивчення у процесі мислення чи на практиці та ***синтез*** як протилежний процес. Про єдність їх образно писав Гегель: коли дитина ламає іграшку, прагнучи заглянути що там всередині, вона несвідомо здійснює аналіз, коли ж потім, боячись, що її сваритимуть батьки, намагається її знову зібрати — неусвідомлений процес синтезу.

До цих же методів належать ***індукція*** та ***дедукція*** як рух від окремого, особливого до загального, закономірного чи навпаки. Ф. Бекон вважав метод індукції єдино правильним для природничих наук. Відомий же детектив Шерлок Холмс, герой творів А. Конан-Дойля, вдавався лише до дедуктивного методу, будучи прихильником ідей французького філософа Р. Декарта.

Сходження від ***абстрактного*** до ***конкретного*** і навпаки — ще один із теоретичних методів пізнання. Вдаючись до абстракції, дослідник виділяє головне, сутнісне і відволікається від випадкового, неголовного у речі, явищі. За допомогою абстракцій утворюються наукові поняття (наприклад, "людина", "речовина" тощо).

Метод ***аналогії*** (від грецького — подібність) визначає подібність, відповідність, тобто те, що має однакове значення. ***Моделювання*** (речове чи математичне) є створенням аналога, тобто взірця, норми певної речі чи явища. Цей аналог потрібен для збереження й розширення знання про оригінал для його перетворення або управління ним. ***Ідеалізація*** є мисленим створенням об'єктів, які не існують у дійсності (наприклад, у математиці це точка, у фізиці — ідеальний газ чи абсолютно тверде тіло, у суспільстві — ідеальна

держава, ідеальна сім'я та ін.). Звідси — виникнення особистих та суспільних ідеалів, про що йшлося в розділі "Душевне життя і духовність людини". До цих же методів належать ***формалізація***, методи ***історичного*** і ***логічного*** та ін.

Вчення про ***методи пізнання*** вивчається ***методологією*** — розділом філософії. Реальним предметом методологічного аналізу є не вироблення універсального методу, бо такого методу взагалі не існує, а дослідження існуючих методів, пошуки нових, виявлення тенденцій та напрямів їхнього розвитку, а також проблема взаємозв'язку різних методів у науковому дослідженні.

Яка природа ***методів***? Своїм генетичним корінням метод виходить із практичної діяльності. Прийоми практичних дій людини від самого початку мусили узгоджуватися із властивостями за законами дійсності, із логікою тих процесів, з якими людина мала справу.

І, пізнаючи ці процеси, людина відкриває для себе досить важливу властивість існування світу: у зв'язках і відношеннях є багато чого стійкого, незмінного, повторюваного та необхідного. Ця властивість отримала назву "закон".

Отже, ***закон у найбільш загальній, абстрактній формі — поняття, яке відображає необхідне, суттєве, стійке, повторюване у тих чи інших явищах дійсності.***

Таке розуміння поняття закону показує, що у світі, незалежно від свідомості людини, тобто об'єктивно, існує закономірність, відображення якої відбувається суб'єктивно і визначається поняттям "закон". Людина ж відкриває закони, наприклад, природи, остільки, оскільки вона змогла своєю свідомістю охопити необхідні, стійкі, повторювані зв'язки і відносини. І. Ньютон, пізнавши цілісність механістичної картини світу, відобразив її суб'єктивно, побачивши окрему грань — земне тяжіння. Але закони Ньютона "працюють" і тепер, бо це суб'єктивне відображення максимально близьке до свого прообразу.

Людина відкриває закони не тільки "першої" природи, в якій вона виникла. Людина часто творить закономірності "другої" природи, тобто того, що вона створила сама. Діяльність людини зумовлює виникнення ряду закономірностей суспільного розвитку і тих відносин, які складаються у певному суспільстві. Загальновідомо, що без праці, трудової діяль-

ності людини як закономірності не може існувати суспільство.

Закон відображає одну зі сторін сутності, пізнання якої в теорії збігається із переходом від емпіричних фактів до формулювання законів, за якими відбуваються процеси, що вивчаються.

Типи законів різноманітні. Одні з них відображають функціональний взаємозв'язок між властивостями речей (наприклад, закон взаємозв'язку маси та енергії), інші — взаємозв'язок між самими матеріальними об'єктами у великих за розміром системах (наприклад, закони електромагнітних та гравітаційних взаємодій), між самими системами або між різними станами чи стадіями розвитку систем (наприклад, закон зростання ентропії, закон переходу кількісних змін у якісні).

Закони розрізняються також за ступенем спільності та сфери дії. ***Окремі***, або ***специфічні, закони*** відображають зв'язок між конкретними фізичними, хімічними або біологічними властивостями речей (згадайте відомі зі шкільного курсу закони фізики, хімії чи біології).

Загальні закони відображають взаємозв'язок між загальними властивостями, виявляються на всіх рівнях буття і вивчаються такими дисциплінами, як філософія, кібернетика та ін.

У природі закон реалізується несвідомо, в результаті об'єктивної взаємодії матеріальних тіл. У суспільстві всі соціальні закони реалізуються завдяки свідомій, цілеспрямованій діяльності людей, тобто завдяки суб'єктивному фактору. Реалізація законів залежить від наявності відповідних ***умов***.

Саме в суспільстві виявляється активна законотворча діяльність людини, особливо у таких сферах, як ***право і мораль***.

Таке розуміння поняття ***"закон"*** дає підстави зробити такий висновок. ***Поняття закону, його розуміння дає змогу людині, людству визначатися з тим загальнонеобхідним, важливим у їхньому житті, що, з одного боку, відбувається завдяки об'єктивним процесам, а з іншого — завдяки послідовній, цілеспрямованій діяльності самих людей.*** Іншими словами, поняття закону відтіняє межі можливого і неможливого в житті та діяльності людей.

Що прочитати?

Барсков А.Г. Научный метод познаний: возможности и иллюзии. — М., 1994.

Варді А.Ф. Загадковий світ людини. — К., 1988.

Гурьев Д.В. Загадки происхождения сознания. — М., 1986.

Загадка человеческого понимания. — М., 1991.

Ильин В.В. Теория познания: Введение. Общие проблемы. — М., 1994.

Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. — М., 1984.

Лой А.Н. Сознание как предмет теории познания. — К., 1988.

Марков Б.В. Разум и сердце. — М., 1993.

Москвичев Л.Н. Знания о мире и мир знаний. — М., 1989.

Потебня А.А. Мысль и язык. — К., 1993.

Проблема сознания в современной западной философии. — М., 1989.

Рыбаков Н.С. Факт. Бытие. Познание. — М., 1994.

Спиркин А.Г. Сознание и самосознанне. — М., 1972.

Фрейд З. Психология бессознательного. — М., 1989.

Запитання для самоконтролю

1. У чому виявляється "вторинність" свідомості, її залежність від матерії?
2. Чи можна зрозуміти природу свідомості, якщо вивчати лише мозок людини?
3. Як ви розумієте співвідношення відображення і свідомості?
4. Як ви зрозуміли природу ідеального?
5. Чому трудову діяльність і людське спілкування вважають необхідними передумовами свідомості?
6. Яка структура свідомості?
7. Як пов'язані між собою свідомість і самосвідомість?
8. Чи може людина обмежуватися лише чуттєвим пізнанням? Обґрунтуйте свою відповідь.
9. Як співвідносяться мова і мислення?

10. Що таке суспільна свідомість і яка її структура?
11. Що таке істина, які її ознаки і критерії?
12. У чому сутність заблудження?
13. Як ви розумієте поняття "метод"? Яка його роль у пізнанні?
14. Чи існують закони в самому світі?

Дискусійні питання

1. Чи справедливе положення про те, що свідомість не тільки відображає світ, а й створює його?
2. У чому ви вбачаєте складність вирішення проблеми свідомості?
3. "Знання — це сила", — вважав Ф. Бекон. Поясніть, як ви це розумієте.
4. Які функції свідомості необхідні у житті людини?
5. Чи завжди свідомість є регулятором нашої поведінки?
6. Що, на вашу думку, є складнішим — пізнання "Я", тобто себе (самопізнання), чи пізнання світу?
7. Як ви зрозуміли ланцюжок таких понять: "свідомість" → "пізнання" → "знання"?
8. Які прояви несвідомого знайомі вам з власного досвіду? У яких формах проявляє себе несвідоме?
9. На вашу думку, двомовність (чи багатомовність) — це позитивне чи негативне для людини явище?
10. Чим небезпечна для суспільства стихія несвідомого?

Словник

Абстракція — мислене виділення істотних, суттєвих властивостей речей і явищ та відокремлення їх від неістотних, другорядних. За допомогою абстрагування формулюються наукові поняття. Протилежністю є **конкретне** — існуюче реально, предметне визначення всіх сторін і зв'язків речі, її властивостей.

Відображення — всезагальна властивість матерії, яка полягає у відтворенні ознак, властивостей і відносин відображуваного об'єкта. Здатність до відображення, його характер

залежать від рівня організації матерії, про що йшлося у тексті розділу (згадаймо: подразливість — чутливість — психіка — свідомість. Остання властива лише людині).

Догматизм — сприйняття певного вчення чи положення як вічної (абсолютної) істини, як догми, тобто положення, яке приймається без досвідного обґрунтування і практичної перевірки, на віру. Там, де наявний догматизм, закінчується наука.

Егоцентризм — філософський та етичний принцип, за яким індивід, особистість вважається центром всесвіту; також — риса характеру, що полягає в крайньому індивідуалізмі, егоїзмі.

Екстравертний — звернений назовні, орієнтований на зовнішні подразники, націлений на навколишнє середовище.

Інтравертний — звернений всередину себе, орієнтований на власні, внутрішні переживання. Звідси — два протилежних типи особистості.

Пам'ять — психічна здатність зберігати у свідомості сприйняття і уявлення після переживання їх. Значення пам'яті неоціненне: якщо її немає, то решта людських здібностей стають непотрібними. Пізнання, мислення без пам'яті неможливі, адже ми не могли б вийти за межі безпосередньо сприйнятих нами об'єктів.

Прагматизм — один із напрямів сучасної філософії, представники якого вважають, що істинність знання перевіряється його практичною користю: "істинно все, що корисно".

Реальність — те, що є в дійсності, що існує. **Об'єктивна** реальність — усе, що існує незалежно від людини, людства (матерія, Всесвіт тощо). **Суб'єктивна** реальність — те, що притаманне людині: її думки, почуття (духовний світ людини).

Рефлексія — принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власного психічного стану. Рефлексія, як свідомість, спрямована сама на себе, тобто є самосвідомістю.

Формалізація — заміна всіх змістовних термінів символами, а всіх змістовних тверджень — відповідними їм послідовностями символів або формулами (згадайте математику).

Розділ V

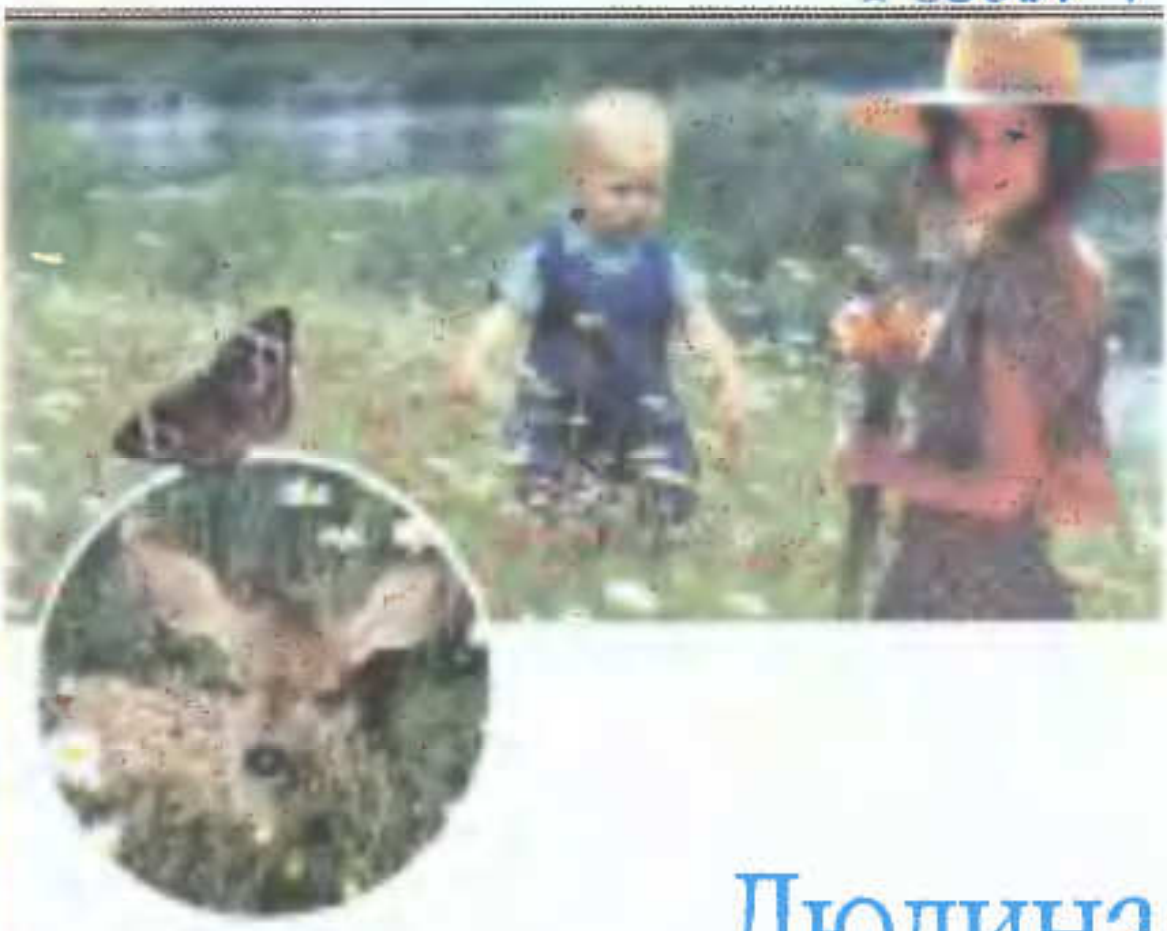

Людина і природа

Надіємось, що ваш власний досвід та попередні розділи підручника ще раз переконали всіх нас у наступному. Ми, люди, нестримні у своєму бажанні по-справжньому пізнати світ, себе та перетворити існуючу реальність згідно власних потреб та інтересів. А це досить довга, важка і терниста дорога. І першим, що постає перед нами на цьому шляху, є природа.

Всі ми, начебто, досить чітко уявляємо, якою є природа. Але й до цих пір ми ще недостатньо повно розібралися в питаннях "ким ми, люди, є для природи?"; "якою вона, природа, є в нас і для нас?"

§ 1. Що таке природа

Етимологічно, тобто відповідно до первісного значення слова, поняття ***природа*** є похідним від слів "при роді" (тобто родовій общині, формі спільноти людей, пов'язаних між собою кровною спорідненістю), "при родах", "при породіллі" (тобто при народженні, адже природа породжує людину). Але це поняття і в літературі, і в буденній мові вживається неоднозначно.

У найширшому розумінні природа — це, перш за все, ми самі, а також все існуюче, весь світ в об'єктивній різноманітності його проявів. У цьому значенні поняття "природа" охоплює все суще, весь Всесвіт, воно близьке до поняття "матерія". Отже, це весь світ навколо нас у всій безкінечності своїх проявів, об'єктивна реальність, що існує поза людиною і незалежно від неї. Природа не має ні початку, ні кінця, вона безкінечна у просторі й часі, перебуває у безперервному русі, змінах. Отже, у цьому сенсі природа включає в себе і людське суспільство.

В іншому розумінні ***природа — це об'єкт науки***, точніше — сукупний об'єкт "наук про природу", природознавства.

Але найбільш поширеним є розуміння ***природи як сукупності об'єктивних умов існування людства, його навколишнього середовища***, як частини матеріального світу, що певною мірою протистоїть суспільству. Саме в цьому розумінні поняття "природа" вживається для характеристики її місця та ролі в системі відносин людини і суспільства та об'єктивної дійсності.

Таким чином, поняття "природа", "природне середовище" мають важливе практичне та психологічне значення, оскільки в них робиться наголос на тій частині світу, центром якої є людина і яка є сферою її проживання, об'єктом вивчення та перетворення. У цьому аспекті природа як складова світової цілісності становить основу буття людини та суспільства, предмет людської діяльності, середовище людського існування.

Протилежне поняттю ***природа*** — поняття ***культура***. Не розглядаючи останнє докладно (про це йтиметься в одному з наступних розділів), лише констатуємо, що культура — це освоєне, перетворене людиною, природа ж — те, що протистоїть людині, існує за своїми власними, не залежними від людини законами. Культура, таким чином, є перетвореною

людиною природою. Тому діяльність людини можна розглядати як перетворення природного, натурального в культурне, штучне. Саме в цьому перетворенні природи знаходить прояв сутність людського способу існування у світі.

Людина, таким чином, у своїй діяльності протиставлена природі, але водночас є частиною і породженням великої "матері-природи". Природа ж пов'язана сама з собою, оскільки людина є її частиною. Тому культурній історії людства передувала природна передісторія, в процесі якої складалися природні передумови суспільного життя.

Але природа для людини — не лише умова її існування, не тільки сфера її ***перетворюючої діяльності***. На цих засадах виникають і розвиваються й інші форми відносин людини з природою, зокрема, крім практичного, ***пізнавальне відношення***, яке реалізується у формі передусім природничих наук; ***оціночне ставлення*** до природи, яке має відображення у поняттях блага, краси, добра тощо. У сучасному світі людина вперше за свою історію змушена також брати на себе ***відповідальність за збереження*** тієї частини природи, яка включена до сфери розвитку продуктивних сил суспільства і стає дедалі ширшою.

Таким чином, людина, суспільство та культура водночас і протистоять природі, і органічно в неї входять. Така суперечність породжує різне розуміння взаємовідносин людини і природи, про що йтиме мова далі.

Найзагальніше уявлення про взаємодію людини і природи дає нам поняття ***навколишнє середовище***, або ***довкілля***. Це середовище звичайно поділяють на природне і штучне навколишнє середовище, або на так звану ***першу, неолюднену природу***, що існує незалежно від людини та її діяльності, яка ще не стала предметом практичного перетворення і є потенційним об'єктом пізнання та освоєння (інколи її називають "натуральною природою"), і ***другу***, тобто природу, яка вже ***охоплена практичною діяльністю людини***, є її результатом, тобто ***середовищем культури***.

До природного середовища належать гео- та біосфера, тобто ті матеріальні системи, які виникли поза і незалежно від людини, але стали або можуть стати об'єктом її діяльності. З початком освоєння космосу такими об'єктами можна вважати і певну частину Сонячної системи, так званий ближній

космос. Отже, природне середовище не обмежується лише географічним середовищем. Поняття ***географічне середовище*** було введене у соціальну філософію та географію французьким ученим *Ж. Реклю* (1830—1905) та російським природознавцем *Л.І. Мечниковим* (1838—1888), братом видатного фізіолога І.І. Мечнікова, і до початку атомічної ери воно більш-менш правильно відображало сутність проблемн. Що ж до сьогодення, то географічним середовищем можна вважати лише ту частину природи, з якою суспільство безпосередньо контактує на певному історичному етапі. Воно охоплює тільки поверхню Землі, становить надзвичайно важливу, але не єдину підсистему природного середовища існування людини, в чому ми незабаром переконаємося.

Штучне середовище охоплює матеріальні та соціальні умови життєдіяльності людини, об'єкти естетичного і морального ставлення людини до природи. Це матеріальні речі, створені людиною, яких не існує у природі: рослини та тварини, виведені або створені людиною завдяки природному добору чи генній інженерії; суспільні відносини, пов'язані з соціальною формою руху матерії і здійснювані через свідому діяльність людей, а також духовні, моральні, естетичні цінності тощо. Штучне середовище неминуче постійно наступає на природне, поглинаючи його.

Щоб переконатися в зростанні ролі штучного середовища в житті людини, звернемося до такого прикладу. Маса всіх штучно створених людиною неживих речей та живих організмів називається ***техномасою***. Маса всіх живих організмів, які існують у природному середовищі, називається ***біомасою***. Сучасні елементарні розрахунки свідчать, що техномаса, вироблена людством протягом лише одного року, становить близько 10^{13}—10^{14} тонн, біомаса ж, вироблена на суші, — 10^{12} тонн. Отже, вже сьогодні людство створило штучне середовище свого існування, яке в десятки й сотні разів продуктивніше за природне. До цього слід додати також техногенний вплив людини, який призводить до змін геологічних структур, створення штучних водойм, змін атмосфери і навіть світіння Землі, тобто зміни її випромінювання під впливом штучних енергетичних процесів.

Водночас природне середовище є не лише матеріальними умовами життєдіяльності людини і вихідним об'єктом ви-

робництва, а й об'єктом певного естетичного й морального відношення. Адже з природою, як уже говорилося, нерозривно пов'язане не лише фізичне, а й духовне життя людини. Тому ставлення людини до природи не визначається лише утилітарними, меркантильними інтересами, воно охоплює також і розуміння глибин людської душі.

Таким чином, можна зробити чотири принципових висновки, в яких відображається "людське обличчя" природи:

- природа така, що має здатність породжувати людину;
- людина як у прямому, так і в переносному розумінні народжується "з природи";
- природна основа людини є тими підвалинами, на яких тільки й можливе виникнення неприродного, тобто людського буття, психіки, свідомості тощо;
- у природному матеріалі людина втілює те, що є для неї непритаманним, неприродним. У підсумку природа стає засадами суспільного життя.

Різні тлумачення поняття "природа" відображають певну "сходинку" в розвитку культури та рівень суспільних відносин, про що йтиметься.

§ 2. Історичний розвиток уявлень про природу

Розуміння природи історично мінливе, воно відображає певні етапи розвитку людства, його взаємодії з природою.

У міфології природа уподібнюється людині. Речі та явища природи, небесні тіла, тварини, навіть надприродні істоти (духи, боги) наділяються зовнішністю й фізичними рисами людини. Природний та соціальний світи у цьому типі світогляду ще не розрізняються. Людина залежала від природних сил, її світогляд породжував анімістичні й тотемістичні вірування.

У *релігії* (йтиметься передусім про середньовічну християнську традицію) природа створена Богом. Так, у Біблії говориться про акт творіння: "На початку Бог створив небо та землю, відділив Небо від суші і повелів з'явитись рослинам. На четвертий день створив Сонце, Місяць і Зірки, на п'ятий — риб, звірів, птахів та іншу живність. На шостий день створив людину".

Але природа протиставляється людині як зашкарубла, статична, нездатна до розвитку й удосконалення, як така, що не

має позитивних вимірів. Людина ж створена за образом і подобою Божою, її природна частина потребує постійного духовного приборкання, адже життя — це боріння божественного начала (душі) з гріховним природним началом (тілом). Щоправда, наявним був і інший підхід: оскільки природа є божественним творінням, то в ній потрібно шукати раціональне начало, закладений у ній божественний план. Тому природа розуміється як книга, виходячи з того, що Бог дав людям дві книги — Святе Письмо, або Біблію, та Книгу Природи.

Уже в античному мисленні знаходимо обґрунтування ідеї гармонії людини і природи. З одного боку, людина є частиною природи ("мікрокосм"), у ній немає нічого, чого не було в космосі в незмірно більших розмірах. Подібно до того як тіло людини складається з елементів, розсіяних у космосі, так і розум людини є частинкою світового розуму. З іншого — сам космос розглядався як якийсь живий і досконалий, упорядкований організм, підпорядкований певному ритму, логосу, закону. Життя природи наділялося антропоморфними властивостями.

В епоху Відродження відбувається відкриття краси і величі природи, яка розглядається як джерело радощів, насолод (згадаймо неперевершені шедеври живопису того періоду). Можна говорити про культ природного, тілесного в самій людині, про антропоцентричний характер філософії Відродження і становлення наукового вивчення природи і людини.

По-новому переосмислюється й релігія, панує ***пантеїзм*** (від латинського *пан* — усе і *теос* — бог) — філософсько-релігійне вчення, за яким бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею. "Світ є розгорнутим існуванням Бога, а Бог — згорнутий стан світу, — вважав німецький учений *М. Кузанський* (1401—1464). — "Бог є природа".

Надалі у філософії та естетиці ***романтизму*** природа розглядається як притулок, протиставлений розбещеній і ганебній цивілізації. Французький просвітитель і філософ *Жан-Жак Руссо* категорично заявляв, що перехід людини від природного стану до соціального є джерелом усіх її нещасть, закликав до повернення до природи. Подібні заклики можна почути й у наш час (наприклад, "назад до печер", "назад до природи" тощо).

У процесі становлення капіталізму, з формуванням нового історичного типу філософії — філософії Нового часу — виникає якісно новий тип ставлення людини до природи, її розуміння. Природа розглядається вже як об'єкт інтенсивної перетворюючої діяльності, як комора, з якої можна черпати все без міри й рахунку. Найчіткіше це було висловлено засновником даного етапу розвитку світової філософії англійським мислителем *Ф. Беконом*, який сформулював принцип — "Знання — це сила" і вважав, що мета науки і техніки — панування над природою.

Ф. Бекон створив стратегічний ґрунт для нового емпіричного (досвідного) методу західноєвропейської науки. У нього ми знаходимо такі поняття стосовно ставлення людини до природи: природу треба "приборкувати у її блуканнях", розпинати, примушувати видавати свої таємниці вченим, обмежувати, "робити рабою", контролювати тощо. Така сама позиція щодо природи була притаманна і французькому мислителю Рене Декарту, який вважав, що "людина є власником і володарем природи".

Певною мірою таке розуміння природи, ідея її утилітарного використання та підкорення панує й сьогодні. Але оскільки метою сучасного розвитку людства стало його виживання, а останнє можливе лише через збереження, "виживання" природи, особливо гостро стоїть зараз питання про докорінну зміну такого розуміння природи і ставлення до неї, необхідність гармонії, партнерства людини і природи, про що йтиметься далі.

Щодо природничо-наукового знання, то від епохи капіталізму в ньому переважає ідея випробування природи, прагнення пізнати її таємниці (до чого закликав Ф. Бекон), звести всю багатоманітність природи до чітко сформульованих законів. Причому споживацьке ставлення до природи домінувало головним чином у першій половині XX ст. З другої ж половини XX ст. становище змінилося, ставлення людини до природи починає включати в себе момент відповідальності, що може викликати найглибші зміни самого характеру природоперетворюючої діяльності людини, суспільства, її напрямів та методів здійснення. Але для оптимізму підстав, на жаль, ще досить мало.

Узагальнюючи, зробимо висновок, що в процесі розвитку уявлень про природу можна виділити два принципово протилежні її розуміння:

- природа є царством стихійних сил, непідвладних людському розуму, хаосом;
- природа — царство, де панують розумні закони, торжествує природна необхідність, немає місця для свавілля й примх, які часто-густо трапляються у взаємовідносинах між людьми.

Відповідно до цих уявлень були сформульовані й дві настільки ж протилежні позиції:

- необхідність підкорення природи людині, панування над нею;
- необхідність вчитися у природи як взірця досконалості, який перевершує і людину, і культуру.

З позицій сучасної науки, природа не створена і незнищенна, невичерпна, безкінечна й безмежна. У своєму розвитку неорганічна природа породжує органічну (біосферу), остання ж готує всі необхідні біологічні умови для появи людини. Виникнення людини, суспільства суттєво змінює саму природу (формується ноосфера).

§ 3. Розуміння біосфери та ноосфери

Біосфера (від грецького *біос* — життя і *сфайрос* — сфера) — це цілісна земна оболонка, охоплена життям і якісно перетворена ним. Її структура та енерго-інформаційні процеси визначаються минулою і сучасною діяльністю живих організмів. Вона зазнає також впливу космічних і глибинних підземних енергій. Просторово біосфера охоплює:

- тропосферу, тобто нижню частину атмосфери, до 10—15 кілометрів;
- кору вивітрювання, на 2—3 кілометри вглиб від поверхні Землі та всю гідросферу до її максимальних глибин.

Цей простір населяє близько 1,5 млн тварин та 0,5 млн рослинних видів. Біосфера включає в себе різні екосистеми, співтовариства, популяції, організми.

Крім того, біосфера — це також:

- "жива речовина", в якій головна роль належить рослинам. Їхня маса становить понад 95 відсотків маси біосфери,

близько 2,4 трлн тонн, і відтворюється зі швидкістю 5—10 % на рік. Завдяки цьому щорічно утворюється 180 млн тонн рослинної біомаси та близько 300 млн тонн кисню, без яких не можливе життя людини;

- "біогенна речовина", тобто органічно-мінеральні, або органічні, продукти, створені живою речовиною (кам'яне вугілля, торф, родючий ґрунт, вапняки тощо);
- так звана біокісткова речовина, створена живими організмами разом із неживою природою (вода, атмосфера).

Для позначення загальної маси живого, яке заповнює біосферу, звичайно вживається поняття ***біомаса***. Понад 99 її відсотків становлять рослинні, автотрофні, фотосинтезуючі організми. Невеликою на сьогодні частиною біомаси планети є сукупність живих людських індивідів, які пов'язані системою суспільних відносин і утворюють людство. Хоча кількісно людство постійно зростає, загальна його маса близька до 0,0002 % загальної речовини на планеті. Це і є своєрідне антропологічне покриття Землі — ***антропосфера***.

За сучасними науковими уявленнями, перші ознаки життя на нашій планеті з'явилися близько 3,8 млрд років тому. Значно пізніше, близько 2 млрд років тому виникли перші клітини, здатні до фотосинтезу, тобто до використання енергії сонячного світла для хімічних реакцій, у процесі яких виділяється кисень. Це був важливий чинник, що зумовив зміну характеру земної атмосфери, її хімічного складу і дав змогу живому швидко поширюватися на всій поверхні Землі — виникла нова цілісна система, тобто біосфера.

Уявлення про життя як певну стадію в еволюції не лише Землі, а й Всесвіту в цілому були сформовані на початку XX ст. представниками так званого космізму (К. Ціолковський, О. Чижевський та ін.). Їхні ідеї вплинули на В. Вернадського, у творчості якого чи не найглибше реалізувалися уявлення про життя як фактор планетарного та космічного порядку, про відповідальність наділеної розумом людини за збереження життя на Землі.

Отже, таке розуміння біосфери дає змогу розглядати життя як безперервний у просторі та часі потік, у якому постійно перетворюються речовина, енергія та інформація.

До найбільш характерних особливостей живої матерії відносять різноманітність форм, у яких вона існує. Адже у

живому світі природа виявляється у всій гамі кольорів, контрастів, відтінків і переходів, у мислимих і немислимих поєднаннях геометричних фігур та розмірів, звуків та запахів, безкінечному діапазоні зовнішніх умов, придатних для існування різноманітних видів організмів. А це, у свою чергу, живить не лише почуття людини, а і її розум.

Зростаюча роль практичної діяльності людини та її вплив на природу знаменує собою початок нового етапу геологічної історії Землі, на якому людство має вибудувати свої відносини з природою на наукових засадах, а наука — пронизувати всю діяльність суспільства, у тому числі його відносини з природою. Отже, біосфера у XX ст. перетворюється на ***ноосферу.***

Поняття ***ноосфера*** (від грецького *ноос* — розум і *сфайрос* — сфера) виникло у 20-х роках нашого століття. Наукову концепцію ноосфери розробив В.І. Вернадський. Він ***розумів її як сферу взаємодії суспільства і природи, в межах якої розумна людська діяльність стає головним, визначальним чинником.*** Людство, озброєне науковою думкою, вважав учений, має стати вирішальною силою, яка надалі визначатиме еволюцію нашої планети.

Виникнення ноосфери, на думку *В.І. Вернадського*, — об'єктивний і неминучий вияв життя як природного явища. Сутність ноосфери коротко можна сформулювати так: якщо узгодженість процесів, які відбуваються у неживій природі, забезпечується механізмами саморегуляції, то узгодженість характеристик природного середовища і суспільства може бути здійснена розумом і волею. Тобто мова йде вже не про руйнівне втручання в природу, а про науково обґрунтоване збереження на Землі умов для життя і щастя людей. Визначальним фактором має бути не стихія природного розвитку, а інтелект людини.

Вчений розглядав ноосферу як майбутній стан біосфери, оскільки людство ще далеке від такого стану. У своїй останній праці "Кілька слів про ноосферу" він визначив деякі загальні умови, необхідні для створення ноосфери, зокрема: людство має стати єдиним в інформаційному й економічному зв'язках; ноосфера — явище загальнопланетарне, тому людство має прийти до цілковитої рівності рас, народів та ін.; ноосфера не може бути створена до припинення війн на Землі.

За вченням В.І. Вернадського, ноосфера мала стати втіленням не лише наукових знань, а й моральних якостей людства,

найкращих рис духовності людини. Вона прогнозувалася як гармонія духовних та фізичних відносин людини і природи, людини і людини. Але дійсність далеко не завжди розумна, вона не часто "вписується" в теоретичні міркування й передбачення. В реальному процесі розвитку ноосфера стала лише однобічним втіленням раціонального знання. Цінність у ній моральної та інших людських цінностей стала усвідомлюватися значно пізніше, з виникненням глобальних проблем.

Теорія ноосфери сформувалася тоді, коли світ складався з трьох взаємопов'язаних елементів: ***природа — людина — суспільство***. До них потім приєднується ще один суттєвий елемент — ***техніка***, яка створена людиною і яка стала головним чинником змін на планеті, особливо з початком наприкінці 50-х років науково-технічної революції як веле тенського якісного стрибка в розвитку науки та техніки. Це спричинило екологічну проблему — одну з найнебезпечніших з-поміж глобальних проблем людства. Почалась руйнація гармонії відносин між людьми і їхнього ставлення до природи. Тому оптимізм сьогодні відійшов на задній план. його відтіснили песимістичні настрої і оцінки.

У наш час виникли спроби наповнити феномен ноосфери етичним змістом, поєднати науку і мораль, гуманітарні та технічні знання, тобто створити ***глобальну етику***. Необхідність морального ставлення до природи, насамперед до живої, відображена у вченні видатного мислителя й гуманіста Альберта Швейцера, яке він назвав ***етикою благоговіння перед життям***.

На відміну від В. Вернадського, який розглядав життя у загальнопланетарному масштабі, А. Швейцер закликав придивлятися до кожної живої істоти. Звідси його визначення людини: "Я є життя, що живе серед життя, яке теж хоче жити". Найзагальнішою засадою моральності, визначенням етичного, за Швейцером, є принцип благоговіння перед життям. Добро в такому розумінні — це діяння, спрямоване на збереження й удосконалення життя. Отже ми знову зустрілися з поняттям добра.

Таким чином, вчення про ноосферу з самого початку містило в собі елемент утопії, у ньому тісно переплетені ціннісні та буттєві підходи без будь-якого розмежування їх. Тому потрібно розрізняти розуміння ноосфери як утопії і як

реального стану. І, виходячи з реального стану відносин людини з природою, слушною можна вважати думку деяких сучасних вчених про те, що ноосфера знаменує собою початок низхідного етапу розвитку людства. Розглядаючи далі проблеми відносин між людиною, суспільством і природою, ми ще повернемося до цього питання.

§ 4. Природа як сукупність об'єктивних умов існування людства

Людина, суспільство безпосередньо пов'язані не з усією природою, а з певною її частиною — географічним середовищем, тобто з тією частиною природи (земна кора, атмосфера, вода, ґрунтовий покрив, рослинний та тваринний світ, клімат), яка залучена до виробничого процесу і використовується у матеріальному житті суспільства.

Ідея визначальної ролі природних умов у житті суспільства висувалася ще античними авторами (наприклад, Платон прагнув довести, що вирішальну роль у житті суспільства відіграє клімат), проте набула поширення лише в період становлення капіталізму.

У XVII—XVIII ст. сформувався географічний детермінізм (від латинського *детермінаре* — визначати) як напрям соціальної філософії та соціології, який проголошував географічне середовище вирішальним чинником розвитку суспільства, історичної долі тієї чи іншої країни, того чи іншого народу. Його засновник — французький мислитель *Шарль-Луї Монтеск'є* (1689—1755) у праці "Про дух законів" висловив глибоку на той час ідею про загальну закономірність, якій підпорядковані всі явища природи і суспільства, вважав, що характер народу, суспільно-політичний устрій країни, релігійні уявлення, становище жінки, форма сім'ї, тобто весь спосіб життя людей зумовлений передусім характером поверхні Землі, ґрунтами й особливо кліматом. Влада клімату, вважав він, "сильніша від усіх влад". Представником цього ж напряму був англієць *Г. Бокль* (1821—1862), який у праці "Історія цивілізації в Англії" визначив уже чотири чинники життя та долі людства: клімат, ґрунт, ландшафт, їжа.

З погляду сучасної науки, у цих мислителів ми бачимо перебільшення ролі одного чи кількох природних чинників у житті та розвитку суспільства. Водночас безсумнівним є той факт, що людина живе на Землі в межах її тонкої оболонки — географічного середовища. Більше того, сама людина є природною істотою, яка живе за законами природного світу.

Отже, природа є необхідною передумовою функціонування та розвитку суспільства. При цьому природні умови можуть або сприяти розвитку суспільства, або певною мірою гальмувати його. Ця залежність була особливо відчутною (якщо не сказати — повною) у період становлення людства — за первіснообщинного ладу. Адже надто сприятливі природні умови, які давали чи дають нині людям усе необхідне для життя, не потребуючи певних зусиль від людей (як приклад — наявність хлібного дерева: залишається лише йти і різати хліб), як і надто суворі, що зумовлюють напруження всіх її життєвих сил для підтримання лише свого фізичного існування, негативно позначалися на бутті суспільства.

Зовнішні стосовно людини природні передумови звичайно поділяють на ***загальні***, які діють протягом усієї історії на всі покоління (наприклад, космічні явища, геологічні та кліматичні чинники), та ***специфічні***, до яких можна віднести запаси мінералів, корисних копалин, палива, природні засоби комунікації та ін., які діють у різні періоди історії людства з різною силою і справляють неоднаковий вплив на народи.

Природні умови впливають на суспільство передусім своїми процесами, явищами, силами, як ***постійними*** (наприклад, склад атмосфери і води, припливи й відпливи), так і ***тимчасовими***, поодинокими (метеорити, зміна географічних і магнітних полюсів та ін.), які діють і безпосередньо, й опосередковано, тобто самі собою й за участю людей.

Водночас природні передумови забезпечують можливість довготривалого існування і розвитку суспільства потрібними йому резервами. До них можна віднести запаси корисних копалин та енергетичних ресурсів Землі, а з часом — і Космосу, ресурси води та кисню в атмосфері тощо. Іншими словами, людство нерозривно пов'язане і залежить від матеріально-енергетичних ресурсів та процесів, що відбуваються у біосфері.

Невід'ємною складовою суспільства є світ матеріальних речей: знарядь і засобів праці, оброблених предметів праці,

виготовлених матеріальних продуктів, житла й виробничих приміщень, транспортних засобів, оброблених ланів тощо, тобто весь безкінечний багатоманітний матеріальний світ, створений людиною в процесі її трудової діяльності протягом багатьох поколінь. Цей світ, який є водночас і середовищем існування людини, і засобом та продуктом її життєдіяльності, є основою існування людини. Будь-яка матеріальна річ, виготовлена людиною, створюється з природної речовини. Тому в будь-якій створеній людською працею, розумом і волею матеріальній речі закладена саме природна основа; навіть коли вихідна природна основа в результаті численних перетворень втрачає свій первісний вигляд і перетворюється на щось зовсім інше за своєю формою, то це не означає зникнення у ній природного.

Створений людиною матеріально-предметний світ, як уже зазначалося, називають *другою природою*. Її інколи вважають такою, що втратила природне начало, бо створена людською працею, такою, яка є межею між природою і суспільством. У дійсності "друга природа" водночас є і природою, і суспільством.

Матеріально-виробнича сфера суспільства є визначальною у ньому. Праця ж є діяльністю людини. Природа є загальною умовою і предметом людської праці, продуктивною силою суспільства, тобто природні умови справляють вплив на розвиток продуктивних сил, їхні напрям і темпи.

Суттєвим є вплив природних умов на ***форми і темпи історичного*** процесу. Адже відомо, що природні цикли (доби, пори року) визначають ритм життєдіяльності людини, від них залежить продуктивність людської праці. Засухи, повені, виверження вулканів, землетруси можуть знищувати результати людської праці й гальмувати розвиток суспільства.

Сімейно-побутова сфера людської життєдіяльності також має природний характер. Відомо, що народжуваність дітей різної статі в певній статистичній пропорції природно детермінована, хоча цей чинник має свої суспільні вияви. Такі соціальні інституції, як шлюб, медичні заклади, похоронні служби також безпосередньо пов'язані з природою людини.

Природні умови багато в чому визначають ***побут людини.*** Адже і характер помешкання, і форми розселення зале-

жать передусім від природних умов: клімату, ландшафту тощо. Спробуйте уявити собі, наприклад, карпатське гірське село у степах України, і навпаки. Від цих умов залежить також необхідність певного одягу, різна калорійність продуктів харчування тощо.

Природні чинники відіграють значну роль і в ***соціальній сфері суспільства***. Оскільки людина є природною істотою, то і весь світ соціальних спільнот як світ зв'язків, відносин, контактів тощо теж має відбиток природного. Розглянемо це на конкретних прикладах.

Починаючи з періоду розкладу первіснообщинного ладу, одним із первинних осередків людського суспільства є ***сім'я*** — своєрідний мікроколектив, який має виняткову соціальну стійкість. Найважливішою ж функцією сім'ї є відтворення людського роду, задоволення важливої природної потреби людини. Тому цілком зрозуміло, що природне начало є найважливішою основою сім'ї.

Природним процесом є також ***зростання народонаселення*** як потреба суспільства. Без нього, як відомо, неможливий висхідний розвиток людства. У цьому розумінні це процес суспільний, соціальний. Але водночас він містить у собі і яскраво виражені риси природного процесу, адже витоки зростання народонаселення — у механізмі функціонування сім'ї як природного об'єднання чоловіка і жінки. І, ймовірно, процес зростання народонаселення пов'язаний із загальними законами розвитку популяції людини в цілому.

Проявом природних детермінацій людей є ***расовий поділ*** суспільства. Расова належність і розділяє людей, і водночас об'єднує їх у великі групи. Цей поділ не пов'язаний із закономірностями суспільного життя. Він є наслідком дії природних механізмів. Але не можна абстрагуватися від того, що так чи інакше, прямо чи опосередковано расові особливості людей вплетені у їхнє суспільне життя, інколи навіть суттєво впливають на нього — адже на цій основі виникають і расові конфлікти в суспільстві, і прояви своєрідної расової солідарності.

Однією з найскладніших проблем сучасного світу є проблема ***етнонаціональних спільнот*** і їхнього взаємозв'язку. Адже в сучасному світі відбувається своєрідний "етнічний ренесанс". Про характер цих спільнот ітиметься в одному з

наступних розділів. Зараз ми обмежимося лише констатацією того незаперечного факту, що ***нації***, як правило, розглядаються лише як соціальне (або лише духовне) явище, у тіні залишається природність національних спільнот. Але ж нації складаються з людей, які, проживаючи, діючи на одній території протягом століть, постійно спілкуються між собою. Тому в процесі багаторічної етнонаціональної еволюції формуються певні природні характеристики людей — їхній фізичний вигляд, фізіологічні характеристики їхнього темпераменту, менталітет тощо. Доречно зазначити, що одна з концепцій нації, запропонована російським філософом Л.М. Гумільовим, ґрунтується на положенні, що нація має природне (біологічне) походження.

Врахування природної складової в національних спільнотах, можливо, пролле світло на особливу життєстійкість цих спільнот, високу прихильність до них людей.

Наявні певні аспекти природного і в ***соціально-класових поділах суспільства***, хоча вони на сьогодні ще мало досліджені. Можна лише констатувати, наприклад, певні аспекти розподілу праці між чоловіками і жінками, різну питому вагу цих груп у суспільному управлінні тощо.

Стосовно ***політичної сфери*** суспільства поширена думка, що політичні механізми соціального управління й самоуправління зовсім не пов'язані з природними чинниками, що вони функціонують лише як утворення суспільні. Але й тут помітні специфічні прояви природного. У самих політико-управлінських структурах проявів природного небагато, їх можна звести лише до територіально-природних факторів, регіональних особливостей території країни.

Щодо природного об'єкта ***політико-управлінської діяльності*** можна констатувати, що вона включає в себе природне як безпосередньо, так і опосередковано. Проблема освоєння нових земель і в цілому землекористування, захист здоров'я людей і регулювання зростання народонаселення, організація суспільних форм захисту природи, рослинного та тваринного світу та ін. — такі питання завжди входили в орбіту політичних інтересів і ставали метою діяльності й турботою політичних інституцій.

Змістовним є взаємозв'язок ***духовної сфери*** суспільства і природи, але про це йтиметься далі.

Отже, навіть короткий розгляд проблеми свідчить про те, що природне начало проявляється в усіх сферах суспільного життя, і форми його прояву багаті та різноманітні.

З розвитком людства вплив природи на розвиток суспільства ставав менш значним. Водночас посилювався вплив суспільства на природу, зумовлений постійним зростанням кількості населення Землі у результаті розвитку самих людей, постійним зростанням їхніх потреб.

Можна виділити такі характерні риси впливу суспільства на природу.

• ***Розширення просторових меж*** освоєння природи людиною. Сучасна наука стверджує, що людина виникла в деяких обмежених районах нашої планети — можливо, в Африці. В міру розвитку виробництва і зростання населення гомо сапієнс розселився по всій Землі, хоча ще довго залишалися необжитими чимало островів і регіонів. На сьогодні практично вся поверхня земної кулі освоєна людиною. Виробничо-господарська діяльність набула глобального, планетарного характеру. Людина вийшла в космос і використовує його у своїх цілях, крокує до розширення освоєного навколоземного простору.

• Відбувається подальше ***вивчення й освоєння природи "вглиб"***, тобто відкриття і промислове використання нових хімічних елементів, мікропроцесів, раніше невідомих властивостей і законів природи.

Якщо в давні часи використовувалися лише близько 20 хімічних елементів, у XVIII ст. — близько 30, в XIX ст. — 50, на початку XX ст. — 60, то нині використовуються всі природні й багато штучних елементів. Набули поширення полімери, ядерні перетворення, напівпровідники, лазери, біологічні засоби захисту рослин, електроніка тощо.

• ***Посилюється інтенсивність використання природних ресурсів.*** Нині щорічно видобувається майже 100 млрд тонн руди, газу й нафти, будівельних матеріалів. Людиною виведено 400 порід великої рогатої худоби, 200 порід овець, 2 тис. видів рослин.

• Внаслідок цього ***зростає забруднення довкілля***, відбуваються серйозні зміни в структурі навколишнього середовища. Адже сучасне виробництво з видобутих 100 одиниць речовини природи використовує лише 3—4, а 96 одиниць

викидається в повітря, водойми у вигляді різних, часто шкідливих для людей, відходів.

Розглядаючи історію людства, можна виділити кілька етапів впливу суспільства на природу. Кожен із них має свої особливості, опосередковані соціальними умовами.

Оскільки ставлення людини до природи ґрунтується передусім на виробництві, то перехід від одного етапу до іншого визначається революційними переворотами у продуктивних силах суспільства. В історії мали місце три таких перевороти:

- ***неолітична революція*** (виникнення землеробства, перехід від так званої присвоюючої економіки до виробничої);
- ***промислова революція*** (перехід від ремісничих знарядь праці до машин, створення промисловості);
- ***науково-технічна революція.***

Відповідно до цих "вузлових точок" у розвитку продуктивних сил виділяють і етапи взаємодії суспільства з природою.

§ 5. Природа як об'єкт знання і пізнання

Як відомо з попереднього розділу, процес пізнання є процесом взаємодії людини, соціальних груп, колективів, суспільства, людства в цілому (тобто суб'єкта пізнання) з тією частиною природи, яка вже охоплена людською діяльністю і пізнанням, тобто з об'єктом пізнання. ***Адже знання — це зв'язок між природою, людським духом і практичною діяльністю людини. Саме в цьому значенні природа є сукупним об'єктом людського пізнання.*** Виходячи з того, що природа зумовлює існування людини та суспільства, виявляється внутрішня об'єктивна закономірність природних речей і явищ соціальної дійсності. Ми часто-густо вживаємо в повсякденному житті такі поняття, як природа держави, природа пізнання, природа світла, природа естетичного та багато інших. І природа в цьому розумінні є предметом пізнання людиною та наслідування нею. Людина може впливати на природу, змінюючи її відповідно до своїх потреб та інтересів, тільки пізнаючи її явища, зв'язки, процеси та закономірності. І чим краще людина знає закони природи, тим ефективнішою стає її перетворююча діяльність.

Ще в давнину почали накопичуватися знання про природу. Безпосередньо пов'язана з природою міфологічна та релігійна свідомість як духовно-практичне освоєння світу, тобто міфологічні уявлення, позанаукові знання (наприклад магія), релігійні догмати тощо. Під час практичної, передусім трудової діяльності (згадаймо мисливство, рибальство, збиральництво, землеробство тощо), почали поступово формуватися й уривчасті, фрагментарні знання про природу. З практичних потреб людства виникли, наприклад, геометрія, астрономія та інші знання.

Як результат повсякденних спостережень, досвіду, який набувався під час цих спостережень, знання дбайливо зберігалися, накопичувалися й передавалися від покоління до покоління. Пізніше, з виникненням релігії, набуті знання зберігалися жерцями, які використовували їх як для організації різних робіт (землеробських, будівельних, іригаційних та ін.), тобто із суспільною метою, так і для підтримки свого авторитету та могутності, отже, з особистою метою.

Але лише філософія почала систематизувати знання, застосовувати їх для формування цілісної картини світу. Адже філософія як духовно-теоретичне освоєння світу пов'язана з осмисленням природи, взаємозв'язку природи і людини. Філософія власне виникає як натурфілософія (філософія природи), адже всі мислителі античності були водночас і природодослідниками. Сама філософія впродовж майже двох тисячоліть розвивалась як єдиний комплекс знань про природу. За цей час мислителі висунули багато геніальних здогадів, хоча було в її історії і чимало фантастичних припущень.

І лише з XVII ст. науки про природу починають виокремлюватися з натурфілософії, утворюють самостійні напрями природознавства, тобто формується сучасна багатогалузева наука, систематизуються накопичені знання, бо лише знання, зведені в систему, за І. Кантом, є наукою.

Назвемо деякі найважливіші наукові відкриття, що стали епохальними в розвитку світової науки: теорія М. Коперника; переворот у хімії, зроблений кисневою теорією А. Лавуазьє; докорінна зміна поглядів у біології у другій половині XIX ст. у зв'язку з появою вчення Ч. Дарвіна; революція в природознавстві на рубежі XIX і XX ст., яка почалася з вивчення фізикою атома, та багато інших. Сьогодні наука проникає як

"у ширину" — у мегасвіт, так і "вглиб" — у мікросвіт, продовжуючи вивчати таємниці нашого макросвіту.

Проте людина не лише вивчала природу, а й наслідувала їй. Ще античний мислитель *Демокріт* висловив думку, що культура є своєрідним продовженням природи, що навіть праця є наслідуванням діяльності тварин, птахів та ін. Ми є учнями павука у ткацькому та кравецькому мистецтві, учнями ластівки в побудові житла й учнями співучих птахів, лебедя й солов'я, у співах, вважав Демокріт.

Попри перебільшення ролі запозичень у природи в процесі діяльності, можна стверджувати, що у птахів людина перейняла таємницю польоту, у тварин, спостерігаючи за їхніми звичками, вчилась обережності, маскування, уміння будувати своє помешкання, влаштовувати засідки тощо. Людина з прадавніх часів почала розуміти, що саме природа є найбільшим майстром, тому, вивчаючи її, вона зробила багато відкриттів і винаходів, які відтворювали майстерність природи.

У наш час створена навіть спеціальна галузь виробництва — ***біотехнологія***, в якій виробничі процеси відтворюють явища, характерні для живих організмів. Виникла нова перспективна наука — ***біоніка***, метою якої є розв'язання технічних завдань шляхом дослідження й моделювання особливостей і властивостей живої природи (наприклад, локатора летючих мишей, гідролокатора та особливостей будови тіла дельфінів тощо). Специфічною галуззю біоніки є ***нейробіоніка***, основи якої стали передумовою розробок штучного інтелекту.

Протягом багатьох століть людина прагнула сконструювати істоту, подібну до неї самої, тобто робота. І сьогодні ми вже маємо роботів, які наближаються (а може, й перевершують?) за своїми можливостями до людини не лише у сфері формалізованого мислення (рахування, гра в шахи, самопрограмування, мовні переклади), а й у сфері творчості, у літературі та мистецтві, а також у сфері емоційного життя людини. Але всі ці успіхи поки що є досить скромними порівняно з винахідливістю природи.

Не варто забувати й того, що природа є ***джерелом цілющих засобів***. Люди здавна знались на травах, уміли лікувати ними різні хвороби, передавали ці знання від покоління

до покоління. Адже лікарські рослини дійсно мають величезну силу, дозоване вживання їх є цілющим для організму (на відміну від хімічних, фармакологічних засобів). Багато з цих знань були втрачені, особливо це характерно для європейської медицини. Останнім часом природні лікувальні засоби набувають значного поширення у профілактичній і лікувальній медицині.

Важливе значення має природа й для ***психічного здоров'я людини***: давно вже відомо, що де б людина не жила, її все одно "тягне" в рідні місця, туди, де вона народилася і виросла, де минули її дитинство та юність. Існує навіть своєрідна хвороба — ностальгія, тобто туга за Батьківщиною. Втрачаючи Батьківщину або ж розлучаючись із нею, людина починає переживати відсутність рідних пейзажів, лісів, озер чи гір, степу, з якими вона зріднилася.

Природа завжди була для людей не лише вчителем мудрості, а й простоти та доброти. На думку багатьох видатних людей, яку поділяє, мабуть, кожен із нас, спілкування з природою робить нас добрішими й кращими. Адже саме спілкування з нею, навіть її просте сприйняття, дає нам радість, бо вона є невичерпним ***джерелом краси***, не залишає байдужими навіть найчерствіших людей. Сама краса сприймається як гармонія, стосовно живої природи вона є виразом біологічної доцільності, "почуттям міри", як говорили ще в давнину.

Тому багато видатних мислителів, письменників і поетів, художників, композиторів і зодчих втілювали і втілюють у своїх творах чарівну красу природи. Згадаймо твори видатних українських митців, геніїв світової культури. Коли ж ми бачимо результати нашої "перетворюючої діяльності" чи так званого спілкування з природою, тобто фрагменти "другої природи", спотвореної звалищами відходів, зі знищеними лісами, ерозованими ґрунтами, зеленими від водоростей водоймами тощо, — ми починаємо розуміти потворність людської діяльності.

Досконалі рухи й форми, дивовижні барви, чудові звуки — таким є світ природи. І треба лише сприймати їх, відчувати, відкривати до них душу, адже природа формує наш духовний світ, передусім світ емоцій, почуттів. Звідси — неповторність мистецтва, естетичної свідомості — воно, на відміну від науки, є чуттєвим відображенням природи, об-

разним її аналогом (хоча при цьому варто наголосити, що мова йде про справжнє мистецтво, а не про його різноманітні сурогати, досить популярні й "модні" сьогодні у всьому світі).

Тут постає одвічна проблема співвідношення науки і мистецтва як засобів пізнання й відображення природи, як форм суспільної свідомості. Підкреслюючи активну роль людини-творця у створенні художніх творів, Й.-В. Гете протестував проти простого наслідування природи. Зв'язок з людиною, вираження природи через людину є головним у трактуванні мистецтва багатьма мислителями. Отже, лише в єдності науки і мистецтва, гармонії істини й краси — сутність сприйняття, розуміння й відображення природи.

§ 6. Виживання людини і людства — нагальна проблема сучасності

Нобелівський лауреат француз Альбер Камю відомий як автор, котрий писав про абсурдність і жахливість людського буття, про те, що ми подібні до невільників на галері, яка пропахла оселедцями, де багато наглядачів, і, можливо, ми гребемо не в той бік... І все ж не варто кидати весла, впадати у відчай, слухати лише тих, хто галасує про кінець світу. Це означає, що ми, люди, перебуваємо у безперервному процесі ***виживання***. При цьому ***під виживанням розуміють і усвідомлюють явище творення людиною (суспільством певного типу) найбільш оптимальних умов для свого існування***. Безумовно, ми живемо в трагічну епоху, але не треба ототожнювати трагічне з безнадійним. Сьогодні необхідно говорити й про певні надії, передумови подолання глобальних кризових явищ, блокування і відведення вселенської загрози від людства.

По-перше, це розгортання інформаційної (комп'ютерної) революції як технічної основи можливого виходу із ситуації "виживання", подолання перешкод на шляху об'єднання людства, тобто створення нової цивілізації. Якою вона буде? Ми бачимо зараз лише її загальні контури як більш гуманного й благополучного суспільства. Саме вона створить об'єктивну предметну основу для подолання глобальних, у тому числі екологічних, загроз для людства на засадах науки.

По-друге, формування змішаної ринкової й соціально орієнтованої економіки як домінуючого типу світового господарства. Саме ця форма економічних відносин сприятиме гармонізації зв'язків між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Вона дасть можливість зміцнити світові господарські зв'язки, вирішити глобальні проблеми.

По-третє, мова йде про ***становлення принципу ненасильства і демократизму*** у внутрішній і зовнішній політиці держав, у групових і міжособистісних стосунках людей. Тобто це потреба переходу від культу сили до діалогу, компромісів, консенсусу.

По-четверте, необхідність об'єднавчих процесів у духовному житті — як у релігійному, так і у світському, пошуки шляхів ідейного зближення, взаєморозуміння між країнами і народами. Адже те, що сьогодні роз'єднує людей, має відійти на другий план, має поступитися тому, що нас об'єднує, бо жити нам треба в єдиному світі, бути пасажирами на одному космічному кораблі — планеті Земля. Не випадково 1995 р. ООН проголосила роком толерантності.

По-п'яте, це й ***інтегративні процеси***, які вже охопили всю планету: розширюються міжнародні економічні та культурні контакти; прискорюється інтенсивний обмін цінностями; відкидається ідея про повну замкненість і самодостатність народів і їхніх способів життя. Отже, мова йде про широкі потоки взаємопроникнення не лише матеріальних, а й духовних культур, їхні діалоги й поліалоги. Самобутнє, національне і загальнолюдське мають гармонійно поєднуватися; прагнення до єдності, попри сьогоденні труднощі, має переважати.

Насамкінець, ***по-шосте***, вже можна бачити ***"прориви" у сфері інтелектуальних*** пошуків, ми є напередодні інтелектуальної революції, перед обличчям нового Всесвіту, нової Природи і відповідно нової Людини, про яку мріяли мислителі минулого.

Усе це зумовлює необхідність зміни традиційних способів і типів мислення, ***формування свідомості***, що ґрунтується на поєднанні загальнолюдських та національних цінностей.

Найсуттєвішими рисами цієї свідомості мають стати:

- пріоритетність загальнолюдських цінностей над регіональними, вузьконаціональними, класовими тощо;

• у свою чергу, така свідомість спричинить суттєві зміни в суспільстві, а також в індивідуальній свідомості людей, стане засадами формування особистості як громадянина окремої країни, так і громадянина світу;

• пріоритетність загальноцивілізаційної відповідальності. Інакше бути не може — щоб порятувати світ, відповідальність із факту свідомості має увійти в загальнолюдську практику;

• урешті-решт, планетарна свідомість має стати свідомістю науковою, тому що вирішити глобальні проблеми за допомогою "здорового глузду", буденної свідомості неможливо. Складний комплекс названих проблем може бути вирішений лише на засадах використання всього комплексу наукових знань: природничих, гуманітарних та філософських.

Сучасна людина шукає духовної підтримки, яку нічим і ніким не замінити, виваженого оптимізму — майбутнє людства має альтернативи, сьогоднішня криза цивілізації може змінитись, як уже не раз бувало в історії, новим розвитком, новим злетом прогресу. Стаючи на таку оптимістичну позицію, філософія виконує свою гуманістичну функцію.

Отже, необхідно постійно пам'ятати про альтернативне "або—або": або людство перейде на новий етап взаємодії з природою, або воно загине. У наші дні не можна закривати очі на можливості майбутнього, не можна, подібно до страуса, заривати голову в пісок, бо "завтра завжди пізно". Тобто не можна жити, склавши руки, за принципом славнозвісного Швейка: "Що буде, те буде, як-небудь буде; ніколи не було, щоб чогось не було".

Але це стратегія переходу до нової цивілізації, керуючись якою можна подолати глобальні проблеми сучасності й зняти питання про виживання людства. Тобто це тенденція майбуття. Водночас зрозуміло, що екологічну та інші глобальні проблеми потрібно вирішувати негайно, вже сьогодні. Тому мають бути, так би мовити, "тактичні" ідеї збереження природи й виживання людства, до яких, вважаємо, можна віднести такі.

• Необхідність ***скорочення своїх потреб***, відмови від "псевдопотреб" (озброєння, наркотики, надмірне споживання) і переходу до помірного раціонального харчування та практичного гігієнічного одягу. Відмовитись від хімізації сільського господарства, побуту тощо.

• Необхідна ***деурбанізація*** — великі міста мають бути витіснені компактними селищами, в яких люди могли б жити в будинках із доброю теплоізоляцією (економія енергії), вирощувати для себе екологічно чисті продукти. Збільшити частку "чистої енергетики" шляхом застосування геліоустановок, вітряків, невеликих ГЕС, тобто таку, яку можна отримати без забруднення довкілля.

• Заміна ***транспорту*** на екологічно чистий.

• Створення безвідходиого ***виробництва із замкнутим циклом***, щоб усі відходи перероблялися і повторно використовувалися.

• Формування своєрідного ***культу природи***, гармонії між людиною і природою, що стане можливим лише за умови, якщо основна частка населення буде зайнята не економічним зростанням, а природоохоронною, оздоровчою, педагогічною та іншими видами діяльності.

Багато з цих тез уже стали програмними в русі "зелених", який набув поширення в усіх розвинутих країнах шляхом об'єднання громадськості в рухи організації та партії.

Отже, стратегічні й тактичні шляхи виживання людства існують, розум людський відкриває їх, хоча вони звивисті й тернисті. А тому нашому поколінню потрібно докласти максимум зусиль, щоб порятувати природу й себе, щоб потім наші діти й онуки могли прийти в радісний і щасливий світ. Тому віримо у майбутнє, сподіваймося на краще, щасливе майбутнє і любімо природу й людей!

Що прочитати?

Алексеенко И.Р., Кеисевич Л.В. Последняя цивилизация? — К., 1997.

Балиндин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. — М., 1988.

Білявський Г.О. Основи екологічних знань. — К., 1995.

Булатов М.О., Малєєв К.С., Загороднюк В.П., Солонько Л.А. Філософія ноосфери: Філософський зміст і сучасний смисл феномена ноосфери. — К., 1995.

Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. — М., 1989.

Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности.— М., 1990.

Киселев Н.Н. В гармонии с природой. — К., 1986.

Крисаченко В.С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології. — К., 1998.

Новиков Ю.В. Природа и человек. — М., 1991.

Печчеи А. Человеческие качества. — М., 1980.

Хилько М. Екологічна політика. — К., 1999.

Швейцер А. Благоговение перед жизнью. — М., 1992.

Запитання для самоконтролю

1. Якими є місце й роль природи в міфологічному, релігійному, філософському світогляді, у науковій картині світу?
2. Чи збігаються за своїм змістом поняття "природа" і "географічне середовище"?
3. Згадайте визначення понять "природа", "біосфера", "ноосфера". Чи можна поставити знак рівності між поняттями "біосфера" і "жива природа"?
4. Як пов'язані поняття "природа" і "суспільство"?
5. Визначте найважливіші етапи у взаємовідносинах суспільства і природи.
6. Які вам відомі наукові відкриття та технічні винаходи, що були здійснені як "наслідування природі"?
7. Які ви знаєте полотна українських художників, на яких зображена краса рідної природи?
8. Який зміст поняття "виживання"?

Дискусійні питання

1. Чи згодні ви з висловлюванням Й.-В. Гете, що природа не визнає жартів, вона завжди правдива, завжди серйозна, завжди сувора, що помилки й хибні думки йдуть від людей?
2. Якщо поглянути на досвід історії з точки зору проблем природи, то які можна зробити висновки?
3. Що, на вашу думку, є тією фатальною межею в стосунках із природою, через яку не повинне перейти людство?
4. Охарактеризуйте сучасні глобальні суперечності у світі. Назвіть їх головні чинники.

5. Чи погоджуєтеся ви з тим, що нині загальнолюдські інтереси важливіші, ніж інтереси окремої нації чи народу?

6. Якими є можливі варіанти глобальної стратегії, в чому полягають сильні та слабкі сторони кожного з них?

Словник

Альтернатива — думка, яка суперечить іншій. Необхідність вибору між двома можливостями, що виключають одна одну. Кожна з цих можливостей.

Аналог — подібність; те, в чому проявляється схожість, подібність до іншої речі чи явища.

Антропоморфізм — уподібнення будь-яких явищ чи речей до людини або перенесення властивих людині ознак (як фізичних, так і психічних) на тварин, явища природи, речі.

Антропоцентризм — принцип деяких релігійних і філософських вчень, за якими людина є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі.

Біоніка — наука, метою якої є розв'язання технічних завдань шляхом дослідження й моделювання особливостей живої природи. Зародилась на основі кібернетики. Використовує принципи діяльності живих організмів, імітує їхні конкретні механізми і процеси.

Детермінізм — матеріалістичне вчення про загальну причинну зумовленість явищ природи, суспільства й мислення. Головним у ньому є положення про причинність як такий зв'язок явищ, при якому одне явище (причина) за певних умов породжує інше (дію, наслідок).

Екстенсивний — пов'язаний лише з кількісним (без покращення якості) збільшенням. Протилежний **інтенсивному**.

Коеволюція — походить від еволюції як синоніма розвитку речі, явища, але відображає спільну еволюцію декількох речей, явищ.

Народонаселення — сукупність людей, які живуть на певній території (земній кулі в цілому, континенті, країні, її частинах: сільській місцевості, містах).

Науково-технічна революція (НТР) — сучасний якісний стрибок у розвитку науки і техніки, який розпочався у другій половині 50-х років минулого століття і започаткував новий етап у взаємодії суспільства і природи.

Сцієнтизм — абсолютизація ролі науки.

Урбанізація — процес швидкого зростання старих і появи нових міст, збільшення їхнього населення та підвищення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства. Має як негативні, так і позитивні наслідки.

Розділ VI

Суспільне життя людини

Що таке суспільство, в чому його сутність, чим воно є для людини і світу та як впливають світ і людина на його (суспільства) функціонування — ці питання завжди були доленосними в історії земної цивілізації. Питання про нинішній стан суспільства та перспективи його розвитку у XXI ст. є тим потужним потягом, який спонукає людські почуття і розум до відкриття у сьогоденні й майбутньому найжиттєдайніших джерел суспільного прогресу.

Одним із таких джерел є формування у сучасної людини високого рівня світоглядної культури, правильних уявлень про цілий ряд найважливіших понять, зокрема таких, як "суспільство", "суспільне", "соціальне", "соціум".

§ 1. Поняття "суспільство", "суспільне", "соціальне", "соціум". Суспільство як самоорганізована система

У переважній більшості суспільствознавчої літератури (як у минулому, так і тепер) подається тлумачення, що поняття "суспільство" і "соціум" є тотожними та рівноцінними, тобто означають одне й те ж саме.

Таке тлумачення, з одного боку, має сенс, сутність якого полягає в тому, що ці два поняття відображають існування одного і того ж об'єкта — системи відносин між людьми у минулому, сьогоденні та майбутній перспективі. Однак, з іншого боку, можна помітити досить цікаві моменти. Зокрема, якщо зосередити увагу на діяльній, активній, цілеспрямованій стороні життя людини і спільноти, то можна помітити, що поняття суспільства і соціуму, суспільного і соціального мають відмінне одне від одного смислове навантаження. Більше того, таке різночитання смислової ваги цих понять дасть змогу, як ми переконаємося у подальшому викладі навчального матеріалу, розкрити глибинний зміст, закладений у таких поняттях, як соціальне забезпечення, соціальна відповідальність та обов'язок, соціальна ініціатива, соціальне надбання, соціальна незахищеність, соціальна свобода тощо. Безсумнівна практична значимість процесів, які відображають ці поняття, вимагає нового, сучасного статусу понять "суспільство", "суспільне", "соціальне", "соціум", бо вони є базовими, основними в осмисленні суспільно-соціальних процесів.

У сучасній літературі існують кілька визначень суспільства. Спільним для них є те, що вони з різних боків намагаються окреслити ту цілісність, яка найкраще виявляється через такі ознаки.

По-перше, ***суспільство — це люди.*** А людина — це душевно визначена природно-соціальна істота. Саме такий підсумок розуміння людини постає перед нами ще у першому розділі підручника. І цей висновок ми зробили, окресливши людину як особливу істоту, що є у світі такою завдяки цілому ряду вже відомих нам властивостей.

По-друге, ***суспільство — це різні люди.*** А це означає, що кожна людина в суспільстві постає як індивід, який має низку притаманних саме йому рис, інтересів і потреб. І строга

індивідуальність людини можлива тільки як протилежність суспільно необхідним потребам та інтересам.

По-третє, ***суспільство — це явище самодостатності людини.*** Адже людина-індивід постає як протилежність іншим людям завдяки: а) участі у постійному, безперервному відтворенні людського роду; б) створенні умов, поза якими людина жити не може; в) виробленні ідей та ідеалів, за якими людина живе чи прагне жити.

По-четверте, ***суспільство — це спільність людей.*** Це вказує на те, що суспільство є можливим і дійсним тільки як співіснування різних (бо однакових не буває) людей. Співіснування не просто як співжиття, а як таке, що позначене наявністю взаємозв'язків, взаємодій, взаємовпливів, які або згуртовують, або розмежовують людей. Співіснування підкреслює, що суспільство як спільнота людей функціонує на основі консенсусу, який народжується завдяки здатності та вмінню людей порозумітися і домовитись між собою.

І, *по-п'яте*, ***суспільство — це відносини між людьми.*** Адже ***джерелами*** окресленого нами вище ***консенсусу є стосунки між людьми.*** А загальноприйнятою є думка про те, що під відносинами між людьми слід якраз розуміти систему стосунків, яка виникає в процесі життєдіяльності людей та їхніх спільнот.

Вважаючи, що наведені ознаки найбільш повно (у вимірі сьогодення) відображають сутність і зміст суспільства, можна зробити висновок у вигляді такого визначення.

Суспільство — це природно-соціальна самодостатня спільність людей.

Таке визначення суспільства слід вважати найбільш ефективним не тільки тому, що воно сконцентрувало у собі бачення основних, перерахованих вище ознак суспільства. Безсумнівно, таких ознак суспільства набагато більше. Отже, система ознак є відкритою, її завжди можна і треба доповнювати. Але це може призвести й до безплідного мудрування, тоді як перед нами стоїть зовсім інше завдання. А саме, показати, що ми здатні чітко орієнтуватись у системі реальних суспільних відносин. І в цьому нам допомагатиме подане визначення суспільства.

Дійсно, якщо уважно поставитися до вказаного визначення, то стане очевидним таке. На тлі поняття "суспільство"

чітко окреслюється те, що світоглядна культура окреслила цілою низкою похідних понять. Наприклад, "європейське суспільство", "американське суспільство", "азіатське суспільство", "африканське суспільство" тощо. І ці поняття характеризують явище суспільства за континентальною ознакою. Або "українське суспільство", "російське суспільство", "французьке суспільство" тощо. І тоді ми матимемо характеристику суспільства за етносоціальною ознакою. Чи "феодальне суспільство", "буржуазне суспільство", "соціалістичне суспільство" тощо. Тепер маємо політичний вимір суспільства. Можна, посилаючись на багатовимірність поняття суспільства, говорити про "прогресивне суспільство", "відкрите чи закрите суспільство", "демократичне суспільство", "консервативне суспільство", "інертне суспільство", "активне суспільство" тощо.

Однак для конкретної людини найголовнішим є усвідомлення того, що ***суспільство — це її (людини) природно-духовне буття, її існування в предметно-соціальному середовищі.*** Саме такий вимір суспільства найяскравіше демонструють поняття "суспільне", "соціальне", "соціум".

Суспільне — це реальність відносин, які створені людьми в суспільстві.

Ця реальність виникає природно, об'єктивно, незалежно від волі і свідомості окремого індивіда. Люди з необхідністю вступають у низку економічних, політичних, культурних, релігійних та інших відносин, бо природно прагнуть задовольнити свої основні інстинкти, природно посіяний інтерес і природно окреслені потреби. Зазвичай, наприклад, під суспільно-економічним процесом розуміється вся та низка відносин між людьми, яка виникає у зв'язку з тим, що люди природно хочуть їсти, пити, одягатись, мати житло тощо.

Поряд із природним у суспільному процесі існує нерозривно пов'язане з ним соціальне.

Соціальне — це реальність відносин, які створені особистостями в суспільстві.

Реальність соціального виникає завдяки соціалізації людини. Тобто природний процес розвитку людини набуває у системі суспільних відносин свого вищого рівня — соціального. Людина в натуральний процес відносин починає вносити корективи особистого плану. Соціальне — те штучне,

чим людина намагається виділитись у середовищі собі подібних. Соціальним, наприклад, є не тільки прагнення влади людиною, а й одночасно те, якої і чиєї влади прагне вона чи спільнота, до якої людина належить. А в наведеному вище прикладі стосовно суспільно-економічного соціально-економічне — це не тільки те, що людина хоче їсти, пити, одягатись тощо, а й насамперед, що їсти-пити, як і для кого одягатись, яке мати житло і т. ін.

Таким чином, поняття "суспільне" і "соціальне" показують, що суспільство обов'язково трансформується у своєму розвитку в певну форму свого соціального існування, що й позначається поняттям "соціум".

Отже, ***соціум — це соціалізоване суспільство.***

Сутність соціалізації того чи іншого суспільства показує, наскільки те, що створили люди як особистості, відповідає їхній дійсній природі, споконвічно зорієнтованій на гуманізм, гармонію людини і природи, прогрес людини і людства.

І при такому поясненні стає цілком очевидним, що соціальне забезпечення, наприклад, — це не обов'язок держави. Це зобов'язаний робити, втілювати в життя той чи інший соціум, використовуючи державу. А якщо цей соціум не здатний на таке, то його потрібно змінювати чи навіть ліквідувати. Але при цьому слід пам'ятати, що ліквідовуються не люди, а відносини, створені людьми як особистостями. Творення людьми нових соціальних відносин, нового соціуму (якщо це здійснюється у прогресивному вимірі) дає змогу їм вести суспільство до розквіту, використовуючи на цьому шляху як державу, так і інші владні та, наприклад, духовні важелі.

Характеристика суспільства була б неповною, якби ми не звернули увагу на таку його властивість, як самоорганізація.

Спочатку погляди на суспільство як самоорганізовану систему, що саморозвивається, ґрунтувалися на ідеї, згідно якої основою історичного розвитку є саморозвиток Світового Духа, який реалізується через розвиток духу епохи, що, у свою чергу, передбачає активну діяльність людини. Людська активність, мотивована роз'єднаними егоїстичними потребами, інтересами, навіть пристрастями індивідів, складає єдиний адекватний засіб, через який Світовий Дух реалізує свою внутрішню мету. Сам Світовий Дух не може ні працювати, ні воювати, і тому дозволяє замість себе діяти людині. Світо-

вий Дух має своєрідну "хитрість": він творить історію через діяльність конкретних людей.

Далі розвиток поглядів на суспільство як самоорганізовану систему, що саморозвивається, ґрунтувався на думці, що в суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, незалежні від їхньої волі відносини — виробничі відносини, які відповідають певному рівню розвитку продуктивних сил, що постають як єдність предметів праці, знарядь праці та робочої сили (здатності людини до праці). Сукупність виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична та політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріальних благ, який є органічною єдністю продуктивних сил і виробничих відносин, зумовлює соціальний, політичний і духовний процес життя взагалі.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. найпопулярнішим ученням про самоорганізованість суспільства була концепція "ідеальних типів", згідно з якою історичний процес є настільки різнобарвним плетивом подій, фактів, процесів, що аж ніяк не вкладається у будь-яку систему взагалі. Будь-яка систематизація історії, стверджує ця концепція, має умовний характер. В історії домінує одиничний факт, унікальна подія, схема ж узагальнює, ідеалізує, подає у вигляді закономірності, якої в реальній історії не існує. Схема є простим службовим поняттям — "ідеальним типом" — своєрідним інструментом, який сам по собі нічого не відображає, але необхідний для пізнання. Одночасно вчення про "ідеальні типи" суспільства наголошує, що жоден із чинників суспільного життя не слід абсолютизувати. Істинну картину соціуму дає лише факторний аналіз. При цьому дослідник має право розглядати суспільство з боку визначальності будь-якого фактора. Духовні фактори зумовлюють економіку не меншою мірою, ніж економіка — розвиток духу. Те саме стосується політики і культури, освіти і релігії, економічної боротьби суспільних класів та їхніх ідеальних прагнень.

Ще одне тлумачення суспільства як самоорганізованої системи постає як оригінальне вчення про суспільство як соціальну систему функціонуючих структур, що увійшло до

скарбниці світової суспільної думки як концепція структурно-функціонального аналізу суспільства, або теорія соціальної дії. Суспільство, згідно цієї теорії, є своєрідною системою координат дії, найважливішими елементами якої є соціальна система, система культури та система особистості. Сукупність суспільних відносин залежить від соціальних взаємозв'язків індивідів і соціальних систем. У результаті та на засадах взаємодії "Я" й "Іншого" система культури впроваджується в систему особистості, завдяки чому утворюється стійка та стабільна соціальна система. Засобом такого впровадження і стабілізації постає система соціалізації особистості. Це поняття в окресленні нами концепції має опорне значення.

Досить цікавим варіантом трактування суспільства як системи, що самоорганізовується та саморозвивається, є концепція, яка, визначаючи саморозвиток суспільства, вводить поняття ***соціальний характер***, який є результатом динамічної адаптації людської природи до соціально-економічної структури суспільства, активним психологічним чинником суспільного процесу, що зміцнює або руйнує функціонуюче суспільство. При цьому виділяються такі типи соціальних характерів: ***рецептивний***, або ***сприймаючий, експлуататорський, нагромаджувальний, ринковий*** та ***продуктивний***.

Підкреслимо, що тут соціальний характер виконує роль посередника між економічним базисом, соціальною структурою та надбудовою — ідеями та ідеалами суспільства. Причому він є посередником в обох напрямах: як від економічного базису до ідей, так і від ідеї до базису.

Основна функція соціального характеру полягає в оформленні енергії членів суспільства в такий спосіб, щоб при виборі способу поведінки їм не доводилось щоразу свідомо приймати рішення — дотримуватись соціальних зразків чи ні. Необхідно, щоб людям хотілося діяти так, як того вимагають обставини суспільного життя, і водночас, щоб вони задовольнялися своїми діями відповідно до вимог даного суспільства і даної культури. Іншими словами, функція соціального характеру полягає в тому, щоб формувати і спрямовувати енергію людей цього суспільства для забезпечення його функціонування та відтворення.

Отже, наведені у підручнику точки зору показують, що основою суспільства, як самоорганізованої системи, є діяль-

нісна сутність людини. Адже суспільство — це одночасно і стан, і реальний життєвий процес людини (особистості, соціальної групи, соціуму), що відбувається в конкретних умовах та завдяки пізнанню і свідомому перетворенню дійсності, тобто завдяки діяльності. ***Діяльність — це специфічно людська форма активного відношення до світу, змістом якої є цілеспрямована, доцільна його зміна, свідоме перетворення.***

Основними моментами діяльності є: по-перше, наявність суб'єкта діяльності — людини як носія діяльності; по-друге, мета діяльності — один із проявів свідомої поведінки людини, що характеризує передбачення в мисленні результату діяльності та шляхи його досягнення за допомогою певних засобів, це — ідеальний образ бажаного, відповідно до якого перетворюється предмет. По-третє, діяльність охоплює засоби діяльності, за допомогою яких відбувається перетворення дійсності. По-четверте, це предмет діяльності як об'єкт, на який спрямована дія; по-п'яте, це результат діяльності; і, нарешті, по-шосте, — це сам процес діяльності, людська активна дія. Універсальним предметом діяльності є природа і суспільство, а її загальним результатом — "олюднена" природа, культура.

Як суб'єкт діяльності, людина має передусім мислити і діяти, діяти і мислити. Теологія вважає, що першим було слово. Наука надає перевагу ділу. *Філософія виходить зі споконвічної єдності слова і діла* як первинного принципу пояснення специфіки соціального.

Якщо розглядати єдність слова і діла з боку діла, цілком правомірним є визначення діяльності як умови, засобу, рушійної сили й сутності соціального. Поза діяльністю соціального не існує. Завдяки діяльності людина подолала вихідну тотожність із природою, піднялася над нею, отримавши надприродні статус і форму свого буття. Отже, діяльність, таким чином, є джерелом формування соціальності. Соціальне живе лише в діяльності людини і через неї. Діяльністю людина перетворює природу і створює свій особливий світ — культуру. Отже, діяльність є засобом формування соціального як культурного середовища життя людини. Вона виконує соціокультурну творчу функцію, творить соціум як культуру, реалізує суспільство як самоорганізовану систему.

§ 2. Соціальна структура, її основні елементи

Як уже підкреслювалось, однією з основних закономірностей розвитку суспільства є процес соціалізації. Результатом цього процесу є соціум, який постає в конкретно-історичній формі створеного особистостями суспільства.

Будь-який соціум має свою структуру. А розкриття цієї структури дає змогу глибше пізнати те чи інше суспільство, визначитися зі шляхами його вдосконалення відповідно до вимог того чи іншого часу. Основу соціальної структури суспільства складають такі елементи: а) ***компоненти соціуму*** — особистість, колектив, сім'я, соціальна група (існує в різноманітних формах: класи, страти, верстви, професійні та вікові угруповання тощо), соціально визначений тип суспільства тощо; б) ***соціальні відносини***, що існують як зв'язки та взаємодії між елементами соціуму.

Характерними особливостями соціальних відносин є:

- соціальні відносини органічно вплетені в цілісну систему суспільних відносин та пронизують усі види їх, хоча не вичерпують їх і не втрачають при цьому своєї специфіки;
- соціальні відносини виражають рівність чи нерівність суспільного становища соціальних спільнот і груп;
- соціальні відносини нерозривно пов'язані з соціальними потребами та інтересами і перебувають в органічній єдності з соціальною діяльністю особистостей та груп;
- основою соціальних відносин є зв'язки та відносини між особистостями як представниками певних соціальних сил;
- соціальні відносини складаються з приводу самого соціального взаємозв'язку, за допомогою якого виявляється суспільне становище людей та їхніх спільнот у соціальній структурі суспільства.

Таке тлумачення соціальної структури дає змогу зробити висновок у вигляді такого визначення.

Соціальна структура — це сукупність відносно стійких, стабільних соціальних спільнот, груп і певний порядок їх взаємозв'язку та взаємодії.

У соціальній структурі суспільства розрізняють: класово-стратифікаційну структуру (класи, соціальні верстви, стани, або страти, та ін.); соціально-етнічну структуру (родоплемінні об'єднання, народності, нації); соціально-демографічну

структуру (статево-вікові групи, працююче та непрацююче населення, співвідносна характеристика здоров'я населення); професійно-кваліфікаційну структуру (виробничі об'єднання, трудові колективи, установи, організації, фірми, науково-дослідні інститути тощо). Отже, компонентами соціальної структури суспільства виступають багатоманітні спільноти людей. Одні з них складаються об'єктивно, незалежно від волі та свідомості людей (наприклад, класи, соціальні верстви, нації), інші створюються людьми свідомо і цілеспрямовано (наприклад, політичні організації, партії, профспілки, громадські організації тощо).

Органічний взаємозв'язок соціальної структури і соціальних відносин полягає в тому, що вони взаємопроникають, взаємозумовлюють одне одного. Соціальне структурування суспільства неможливе без взаємозв'язків між його структурними компонентами, тобто без соціальних відносин. Соціальні відносини, у свою чергу, не можуть виявлятися поза компонентами соціальної структури. Соціальні відносини є, з одного боку, механізмом зв'язку всіх компонентів соціальної структури, а з іншого — забезпечують динаміку її розвитку. Соціальні відносини — це динамічний аспект прояву соціальної структури, яка є більш стійким, більш стабільним соціальним утворенням. Якщо соціальні відносини органічно пов'язують соціальні спільноти в соціальну структуру, виступаючи її організуючим механізмом, то соціальна структура, у свою чергу, є формою організації соціальних відносин, зумовлюючи їхню сутність і специфіку. Якісна визначеність соціальних відносин формується лише в процесі становлення та функціонування соціальної структури суспільства. Соціальні відносини інтегрують соціальні спільноти в органічну цілісність, у цілісну соціальну систему, що самоорганізується, самовпорядковується і має складний ієрархічний характер. Саме тому соціальні відносини безпосередньо реалізуються як відносини соціальної рівності чи нерівності між компонентами соціальної структури суспільства. Опорним при дослідженні соціальної структури суспільства є поняття соціальної групи.

Соціальна група — це порівняно стала спільність людей, яка є складовим елементом певного суспільства і характеризується спільністю інтересів, норм поведінки, соціально-психологічних ознак, цінностей тощо.

Уперше визначення соціальної групи дав англійський мислитель *Томас Гоббс*, підкресливши, що соціальна група — це сукупність певної кількості людей, об'єднаних спільним інтересом чи спільною справою. Саме в такому значенні поняття "соціальна група" застосовувалося для характеристики економічного та політичного розшарування людей у суспільстві англійськими економістами, французькими істориками та соціалістами-утопістами XVIII ст.

Згодом це поняття набуло дещо іншої інтерпретації. Так, у другій половині XIX ст. польсько-австрійський соціолог, представник соціального дарвінізму *Людвіг Гумплович* (1838—1909) визначав його, пов'язуючи з біологічними ознаками людей, і назвав осиовною соціальною групою расу. Воротьбу між соціальними групами, що різняться расово-етнічними ознаками, він вважав головним фактором суспільного життя. А на початку XX ст. американський соціолог *Чарлз Хортон Кулі* предметом дослідження зробив так звані малі групи, до яких відносив сім'ю, дитячі групи, сусідські угруповання, товариські об'єднання, які називав первинними групами. Первинні групи є, на його думку, основними осередками. Вони характеризуються неформальними, особистісними зв'язками, безпосереднім, навіть інтимним, спілкуванням, а також сталістю та невеликою кількістю учасників. Тут відбуваються соціалізація і формування особистості, яка засвоює під час взаємодії основні суспільні цінності й норми, способи діяльності та поведінки. Вторинні соціальні групи, до яких Ч.Х. Кулі відносив класи, нації, партії, утворюють соціальну структуру суспільства, де складаються безособистісні відносини, в які сформований індивід включається лише частково як носій певної соціальної функції.

Через суспільний поділ праці трактував соціальну групу французький соціолог Еміль Дюркгейм. У своїй роботі "Диференціація праці" він показував, як у результаті поділу праці, що виникає зі збільшенням густоти населення, індивіди, виділяючись з маси, групуються на засадах солідарності, відповідно до природи їхньої діяльності, і стають активним фактором життя суспільства. А один із засновників позитивізму, англійський мислитель *Герберт Спенсер* (1820—1903) пов'язував соціальне розшарування суспільства з відмінністю виконання тих чи інших функцій у соціумі. Через

принцип практики та історизму трактував процес соціального групоутворення К. Маркс. Він наголошував, по-перше, що існують не соціальні групи суспільства в цілому, а соціальні групи історично конкретного суспільства, характер яких змінюється разом зі зміною суспільно-економічних формацій та способу діяльності людей, і, по-друге, що в конкретно-історичному суспільстві основними соціальними групами є суспільні класи.

Свій підхід до проблеми класів К. Маркс виклав у листі до Й. Вейдемайєра від 5 березня 1852 р., в якому підкреслював, що не йому належить відкриття класів та класової боротьби, що його внесок у це вчення полягає лише в доведенні таких положень: по-перше, що існування класів пов'язане з певними історичними фазами розвитку виробництва; по-друге, що класова боротьба неодмінно веде до диктатури пролетаріату; по-третє, що ця диктатура сама є лише переходом до знищення класів і до суспільства без класів.

Класичне марксистське визначення класів дав *В.І. Ленін* у праці "Великий почин": ***класи — це великі групи людей, що різняться між собою за місцем їх в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а отже, за способом одержання і розміром тієї частини спільного багатства, яка є в їхньому розпорядженні.*** Класи, з точки зору марксизму, виникають у процесі розкладу первіснообщинного суспільства в результаті суспільного поділу праці і появи приватної власності на основні засоби виробництва. Не випадково при розкритті сутності класів марксисти наголошували на відношенні до засобів виробництва, тобто переводили аналіз у площину економічного життя суспільства.

Проте більшість сучасних мислителів у розумінні процесів класоутворення виходять за межі суто економічних трактувань, включаючи до них загальнокультурні та духовні спонукання індивідів. І це цілком слушно. Так, російсько-американський мислитель *Питирим Сорокін* (1889—1968) вважав, що класи утворюються на основі трьох ознак: професійної, майнової, правової. Сучасний французький соціолог *П. Бурдьє* тлумачить клас як соціальний статус індивіда,

що утворюється шляхом індивідуального вибору та політичного вираження на основі набутого ним капіталу в соціальних полях як економіки, так і політики, культури, символізації суспільного життя. Шляхом індивідуального вибору людина прокладає свою траєкторію в цих соціальних полях — робить кар'єру, здобуває освіту, залучається до політики, одружується тощо. Сукупність привласненого капіталу — економічного, політичного, культурно-освітнього, символічного — робить людину належною до певної соціальної групи, класу, забезпечує їй місце в соціальній структурі суспільства.

У докапіталістичних суспільствах класові відмінності за допомогою державної влади закріплювалися в становому поділі населення. Соціально класова структура функціонувала у формі соціальних станів. ***Соціальний стан — це соціальна група, що характеризується певним юридичним становищем, закріпленим у звичаях чи в законі, правами і обов'язками в суспільному житті й відносною замкнутістю.*** Належність до того чи іншого стану була спадковою, хоча в деяких суспільствах членство у станах могло бути даровано верховною владою або куплено за гроші. Формування станів було тривалим процесом, що протікав по-різному в різних суспільствах і був пов'язаний з формуванням і закріпленням у праві майнової нерівності та певних соціальних функцій — військових, релігійних, професійних тощо. Феодальна Франція звичайно служить класичним прикладом станової організації суспільства. У XIV—XV ст., коли тут завершується формування спадкових станів, французьке суспільство поділяють на три стани: духівництво, дворянство та "третій стан" — купці, ремісники, селяни. Кожний зі станів мав чітко окреслені права та привілеї. Перші два стани було звільнено від державних податків, вони мали переважне право доступу до державних посад, культивували особливий стиль життя. Членство в непривілейованому третьому стані теж передбачало включення до системи регульованих правом відносин. Становий лад був зруйнований Великою французькою революцією. Руйнування станів пов'язане зі становленням і утвердженням капіталістичних відносин, що висунули на зміну ієрархії спадкових статусів ієрархію багатства, приховану формальною рівністю перед законом.

У східних суспільствах соціальнио-класова структура функціонувала як кастова. ***Касти — це групи людей, що займають певне успадковуване місце в соціальній ієрархії, пов'язані з традиційними заняттями й обмежені у спілкуванні одна з одною.*** У тій чи іншій формі ознаки кастового поділу були наявними в багатьох стародавніх і середньовічних суспільствах, наприклад, привілейовані касти жерців у Стародавньому Єгипті й Ірані, стан самураїв у Японії. Класичним зразком кастової організації як всеохоплюючої соціальної системи є Індія. Касти тут утворювали складну ієрархічну структуру. Верхній шар кастової ієрархії становили брахманські та військово-землеробські касти, з яких формувався клас феодалів. Високе місце займали також міські торговельно-гендлярські касти. Нижче стояли касти орендарів та ремісників деяких спеціальностей — ткачів, ювелірів, ковалів, теслярів, гончарів та ін. Найнижчі щаблі станової кастової ієрархії займали касти, члени яких не мали права общинного володіння та користування землею. Більшість із них складала верству напіврабів-напівкріпаків, спілкування з якими вважалося ганебним для представників вищих каст. Тому ці касти отримали назву "недоторканих". Касти справили визначальний вплив на формування соціально-класової структури сучасного індійського суспільства.

Крім класів та станів, у соціально-класовій структурі суспільства виділяють таку соціальну групу, як соціальна верства. ***Соціальна верства — це проміжна або перехідна соціальна група, що формується порівняно самостійно (наприклад, інтелігенція, управлінці, службовці) або є елементом суспільного класу*** (наприклад, середня та дрібна буржуазія чи некваліфіковані, малокваліфіковані та висококваліфіковані робітники), ***що характеризується певними соціальними ознаками.***

Поряд із поняттями "класи" та "соціальні верстви" в сучасній західній соціальній думці вживається поняття "страта", яка оголошується головним елементом соціальної структури суспільства. Існують своєрідні теорії страт, їхньої взаємодії, переходу людей з однієї страти в іншу, які отримали назву теорій соціальної стратифікації та соціальної мобільності. Ці теорії виникли на противагу однозначності класового аналізу

марксизму як спроба пояснити нові тенденції, що виникли в суспільстві вже після смерті К. Маркса. Одним із основоположників цих теорій був П. Сорокін, який обґрунтував потребу ширшого, ніж класовий аналіз, підходу до соціальної структури та її динаміки. На його думку, в сучасному індустріальному суспільстві власність на засоби виробництва втратила провідне значення. Саме тому відмінність між стратами слід шукати не в класовій структурі, а в іншому: розмірах прибутку, культурі, освіті, побутових умовах, у психологічних рисах та релігійних переконаннях. Людей слід розрізняти за кількома ознаками: за професією чи характером занять, рівнем життя, спільністю соціальних інтересів та мірою володіння політичною владою. Більшість західних теоретиків заперечують констатований марксизмом поділ капіталістичного суспільства на антагоністичні класи — пролетаріат і буржуазію та боротьбу між ними. Замість цього вони висувають концепцію про поділ суспільства на "вищі", "середні" та "нижчі" страти.

Між стратами в суспільстві існує постійна взаємодія. Люди мають можливість більш-менш вільно переміщуватися з однієї страти в іншу залежно від їхніх задатків і зусиль. Цей процес західні мислителі називають соціальною мобільністю, яка, на їхню думку, забезпечує стабільність соціальної системи і робить "зайвою" класову боротьбу. Вони поділяють соціальну мобільність на горизонтальну (переміщення людей у межах однієї і тієї самої страти у зв'язку, наприклад, зі зміною місця проживання чи фаху) та вертикальну мобільність (переміщення людей з нижчих страт у вищі й навпаки). На думку соціальних мислителів Заходу, індустріальне суспільство має в собі своєрідний "ліфт", на якому люди можуть піднятися до вищої страти. Як правило, називають шість таких "ліфтів": економічний (кожна людина може стати мільйонером завдяки власним якостям чи збігу обставин); політичний (можна зробити політичну кар'єру); армійський (є можливість просунутися по службі, особливо під час активних військових дій); церковний (пробитися у найвищу церковну ієрархію); науковий (піднятися завдяки досягненням у тій чи іншій галузі науки); шлюбний (вигідне одруження). Висока соціальна мобільність сучасного індустріального суспільства, на їхню думку, сприяє пом'якшенню соціальних конфліктів і навіть веде до повного усунення їх.

Марксистській теорії класів і класової боротьби, теорії соціальної стратифікації і соціальної мобільності протиставляють теорію "середнього класу".

Згідно з теоріями середнього класу, що ґрунтуються на факті кількісного зростання службовців, менеджерів, управлінців, інтелігенції, до яких приєднують також частину буржуазії та робітників, існує єдиний середній клас, який набуває все більшої питомої ваги в сучасному західному суспільстві. Прихильники теорії середнього класу поділяють сучасне суспільство на два класи: робітничий і середній, зараховуючи до останнього всіх або майже всіх, не зайнятих фізичною працею, і відводячи йому провідну роль у розвитку суспільства.

На сьогодні особливе місце посідає ***теорія "службового класу" як соціальної групи, що займає "середнє" місце між тими, хто управляє, і тими, ким управляють.***

Соціальні групи суспільства поділяють на великі, середні та малі.

Великі соціальні групи — це спільноти людей, що існують у масштабі всього суспільства в цілому. Такими є суспільні класи, соціальні верстви, нації, конфесійні групи, вікові об'єднання: покоління, молодь, школярі, пенсіонери тощо. У межах великої соціальної групи люди можуть не вступати у безпосередні особистісні контакти, не спілкуватися між собою, а часом навіть не усвідомлювати своєї належності до даної групи.

До середніх (або локальних) соціальних груп можна віднести виробничі об'єднання працівників певного підприємства, науково-дослідні інститути або територіальні спільноти, наприклад, жителів одного села, міста, області, району тощо.

Специфічною ознакою малої соціальної групи є наявність безпосередніх особистісних контактів між її членами. До них належать: сім'я, сусідські угруповання, компанії друзів та ін. У малій групі індивід отримує психологічну і моральну підтримку, в ній відбувається душевне спілкування, тобто контактність на рівні глибинних особистісних визначень. Сумісність і співчуття є психологічною ознакою спілкування в малій групі. Найяскравіше усі ці ознаки проявляються у такій малій соціальній групі, як сім'я.

§ 3. Сім'я в соціальній структурі суспільства

Сім'я — мала соціальна група, яка існує на основі шлюбних зв'язків, кровної спорідненості або всиновлення, характеризується спільним проживанням її членів та їхньою спільною відповідальністю за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

Сім'я, як мала група, є вихідною в соціальній структурі суспільства, бо саме в ній і через неї здійснюється включення індивіда у свідоме суспільне життя, у ній він формується і в ній прагне знайти духовну й матеріальну підтримку. Сім'я існує з найдавніших часів і до наших днів. Стійкість цієї соціальної групи ґрунтується на одвічній потребі людини у безпосередньому відтворенні життя, вихованні дітей, догляді за старими батьками. Сім'я — це відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми. Сім'я засновується, як правило, на шлюбних відносинах між чоловіком та жінкою, які укладаються згідно з чинним законодавством. У сім'ї стосунки, зумовлені статевими відмінностями та потребами, виявляються у вигляді морально-психологічних відносин.

Сім'я є явищем історичним. Вона виникла і видозмінювалася разом з історичним розвитком суспільства і культури. І хоча шлюбно-сімейні відносини детермінуються в кінцевому підсумку соціально-економічними факторами, проте вплив останніх суттєво опосередковується культурними, передусім моральними та правовими відносинами й цінностями, тому сім'я розвивається порівняно самостійно і характеризується сталістю та спадкоємністю традицій, зумовлених даною культурою.

Вживаючи поняття "сім'я" щодо первіснообщинного суспільства, як правило, мають на увазі коло осіб, між якими були дозволені статеві зв'язки. У цьому розумінні виділяють кровно-родинну сім'ю, у якій такі зв'язки мають лише одне обмеження — належність до різних поколінь, тобто між батьками і дітьми; групову сім'ю, яка виникла в результаті доповнення цього обмеження забороною статевих зв'язків також між братами і сестрами, і яка мала два різновиди: ендогамну сім'ю (відносини між членами одного роду) та екзогамну (між членами різних родів); і, нарешті, парну сім'ю, яка передбачала статеві зв'язки лише між одним чоловіком і однією жінкою,

але ці відносини були не стійкими і легко розривалися, особливо це стосується дислокальної парної сім'ї, в якій кожен із подружжя жив у своїй родовій групі. На усіх цих щаблях розвитку сім'ї основною формою трудової і побутової діяльності був рід, що мав матріархальну або патріархальну організацію.

Як стійке соціальне об'єднання сім'я виникає в епоху пізнього неоліту, в процесі розкладу родового ладу, і пов'язана з появою приватної власності, класів і держави. Сім'я засновується на певних формах шлюбних союзів, найпоширенішими серед яких є полігамія та моногамія.

Полігамія, або багатошлюбність, — це такий шлюб (сім'я), за якого один із членів подружжя може мати кількох шлюбних партнерів. Розрізняють полігінію, або багатоженство, та поліандрію, або багатомужжя. Полігінія — одна із історичних форм шлюбу, за якої чоловік перебуває водночас у кількох шлюбних стосунках із різними жінками і яка часто-густо реалізується у формі сім'ї гаремного типу. Поліандрія — це архаїчна, значно рідкісніша за полігінію, форма шлюбу, за якої жінка може перебувати водночас у кількох шлюбних союзах із різними чоловіками. У минулому столітті поліандрія була поширена серед деяких груп ескімосів та серед алеутів і до недавнього часу — серед деяких етнічних меншин Тібету та Індостану.

Моногамія являє собою історично зумовлену форму шлюбу (сім'ї), за якої чоловік одружений з однією жінкою й відповідно жінка перебуває у шлюбі тільки з одним чоловіком. Подружній союз між ними санкціонований суспільством і часто-густо має пожиттєвий характер. Навіть у тих країнах, де юридичні й соціальні норми не вимагають моногамної сім'ї, вона є найпоширенішим типом сімейно-шлюбних відносин.

Найпоширенішою формою моногамної сім'ї була патріархальна сім'я, яка управлялася батьком і стала можливою завдяки закріпаченню жінки, що відбулося в результаті зменшення її економічної ролі та зосередження в руках чоловіка. Патріархальна сім'я була суто моногамною лише для жінки. Перед чоловіком розвиток рабства та інших форм залежності й панування відкрив нові можливості для багатоженства — наложництво рабинь, гетеризм, проституція. У країнах Сходу багатоженство було піднесене до рангу закон-

ної форми шлюбу, проте навіть європейська патріархальна сім'я складалась як з родичів — потомків одного батька з їхніми жінками та дітьми, — так і з домашніх рабів, у тому числі й наложниць.

За феодалізму поширення світових релігій, насамперед християнства, справило значний вплив на розвиток сім'ї, окультурюючи, одухотворюючи її соціально-економічні засади. Проте усвідомлення цього набуло суперечливих форм. Суперечності в сім'ї між "поневолювачем чоловіком і поневоленою жінкою", доповнені не менш гострими конфліктами між економічними цілями власницької моногамії та вибірковістю статевого потягу, що найсильніше виявляється в почутті любові, у духовній культурі, усвідомлювалися через ідеал "лицарської любові" та "лицарського ставлення до жінки". Але оскільки головною функцією сім'ї залишалася функція економічно-господарська, а основою шлюбних відносин — відносини панування та підкорення, то ці цінності в суспільній свідомості сприймалися як такі, що стосуються не шлюбу і функціонують не в шлюбі, а поза ним, як його антиподи.

Індустріалізація зруйнувала, принаймні в містах, характерний для феодалізму зв'язок між життям сім'ї та виробництвом, а з усіх економічних функцій залишила у багатьох сім'ях лише функцію організації побуту. Більшість сімей стали складатися лише з подружжя та їхніх дітей (нуклеарна сім'я), а сімейні відносини набули менш ієрархічного та менш авторитарного характеру. Жінки отримали широкий доступ до роботи на промислових підприємствах та у сфері послуг. Це значною мірою забезпечило економічну самостійність жінок та їхню незалежність від чоловіків, навіть незважаючи на дискримінацію в оплаті праці жінок. Під впливом виступів прогресивних сил у багатьох країнах жінкам були надані громадянські права і навіть право на розлучення. Шлюб і сім'я з економічної інституції все більше перетворювалися на морально-правовий союз чоловіка і жінки, що ґрунтується на особистісному виборі та любові. Любов поступово стає основою, вищим моральним законом сімейно-шлюбних відносин.

На початку XX ст., і особливо у його другій половині, в індустріально розвинутих країнах більшість соціальних мислителів констатує кризу патріархальної сім'ї, що виявляєть-

ся у зменшенні майже до нуля її економічно-господарських функцій, в емансипації жінок і посиленні феміністського руху, у значному звільненні сім'ї від виховних функцій завдяки удосконаленню системи суспільного виховання та освіти, у гіпертрофованому зростанні розлучень, у небажанні значної частини молоді вступати до шлюбу і створювати сім'ю, у зменшенні кількості повторних шлюбів. Усе це, безумовно, дає підстави для висновку про кризу сучасної сім'ї, проте це може бути і свідченням становлення нової форми сім'ї. Так, російський соціолог Ю. Рюриков доходить висновку, що з початку XX ст. розпочинається розклад патріархальної сім'ї і становлення нової біархатної сім'ї (від латинського *бі* — два, та *архі* — зверхність, головування). Нова форма сім'ї — біархатна сім'я — ґрунтуватиметься на гармонійному поєднанні чоловічого та жіночого начал у сім'ї, на "рівній і повноправній нерівності" подружжя, коли чоловік і дружина гармонійно поєднуватимуть свої зусилля у виконанні спільних функцій сім'ї і доповнюватимуть одне одного перевагами чоловічої і жіночої історично розвинутої антропосоціокультурної природи. Перевага чоловічої природи вбачається в тому, що чоловік перебуває у творчому пошуку нового, є першовідкривачем нових форм життєдіяльності, а жіночої в тому, що жінка утримує і закріплює соціокультурні досягнення та надбання. Образно кажучи, чоловік відкриває нові материки, а жінка їх цивілізує.

Життя і соціальні функції сім'ї досить багатогранні: вони пов'язані з інтимним життям подружжя, продовженням роду — відтворенням людини, вихованням нового покоління, соціалізацією особистості, зі спільним веденням домашнього господарства, взаємною допомогою в побуті. Усе це неможливо без дотримання моральних норм і без душевно-духовного спілкування. У кожної людини є нездолання потреба не просто у спілкуванні, а саме в інтимному душевно-духовному спілкуванні, в якому вона може виразити, вилити свою душу, знайти підтримку, визнання, щиру зацікавленість, співпереживання та співчуття, що допомагають їй у вирішенні як соціально орієнтованих, так і особистісних проблем. Саме в сім'ї створюється та особлива атмосфера відвертості, довіри, взаємодопомоги, які виховуються в людині як невід'ємні якості особистості. Сім'я є тим мікро-

середовищем, клімат якого сприяє (чи перешкоджає) збереженню і розвитку моральних і фізичних сил людини.

Лише мала соціальна група близьких людей, якою є сім'я, здатна поєднувати на засадах любові виховання і соціалізацію дитини з її одночасною індивідуалізацією.

Зберігається, а останнім часом набуває більшого значення, з огляду на економічну ситуацію в країні, господарсько-побутова функція сім'ї, пов'язана з веденням домашнього господарства і внутрішньосімейним задоволенням побутових потреб. Саме тут відбувається відтворення фізичних і духовно-душевних сил людини, які сприяють кращому виконанню нею своїх виробничих, соціальних і культурних функцій у соціумі.

§ 4. Поняття етносу. Рід, плем'я, народність, нація

Різнопланове і глибоке розкриття сутності суспільного життя людини неможливе і поза розумінням такого явища, яке окреслюється поняттям "етнос". Поняття етносу достатньо глибоко і ґрунтовно розроблялося багатьма видатними діячами вітчизняної та зарубіжної культури.

Вони розглядають етноси як особливі соціальні спільноти, які органічно поєднують біосферу та соціосферу, містять у собі значною мірою характеристики природної спільноти. Етноси — це біофізичні реальності, здатні бути оповитими соціальною оболонкою, втіленими в ту чи іншу суспільну форму.

Етноси формуються під впливом природної належності людського угруповання до певного географічного середовища, кліматичних умов, ландшафту, рослинного і тваринного світу.

Етнічне буття людини прив'язане до певної місцевості з її географічними особливостями, що позначається на особливостях побуту і культурі, на характері людей, традиціях, звичаях, спільній історичній долі та інших об'єднавчих факторах, що далеко виходять за межі географічного середовища. Етнос характеризується і певною спільністю психічних рис індивідів, що входять до його складу, які формуються під впливом природно-кліматичних умов. Проте етнос, будучи за своїм походженням пов'язаним із природою та тривалою генетичною еволюцією, свої головні характеристики отримує в соціально-культурному оформленні, і вони пере-

даються від покоління до покоління через історичну пам'ять, через засвоєння культурних надбань, традицій тощо. Етнос як такий є не суто природним утворенням, а його історичною асиміляцією в культурі, що здійснюється багатьма поколіннями людей.

Отже, ***етнос — це група людей, яка історично склалася на певній території і характеризується спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій, способу життя та особливостями психічного складу.***

Етнос як суспільно-природне утворення слід відрізняти від історичних спільнот людей, таких як рід, плем'я, народність, нація, які хоч і формуються на основі певних етнічних спільнот, проте є продуктом історії, соціокультурними утвореннями.

Групи кровних родичів, що ведуть своє походження за однією лінією (материнською чи батьківською), усвідомлюють себе нащадками спільного предка (реального чи міфічного), мають спільне родове ім'я, утворюють таке об'єднання, як рід. Він виникає з первісного людського стада найвірогідніше на рубежі нижнього і верхнього палеоліту як осередок суспільного співжиття та регулювання шлюбних стосунків. Рід обирає старійшину чи вождя й може змістити його з цієї посади; регулює шлюбні стосунки; стежить за рівним поділом майна померлих членів роду; здійснює взаємодопомогу, захист і кровну помсту; має своє ім'я, спільне місце поховання й демократичні збори, де вирішуються основні питання життєдіяльності. Етнографічні, історичні, археологічні факти свідчать, що визначальними рисами родових відносин є: рівність усіх членів роду; відсутність майнових відносин між родичами; суворе дотримання екзогамії.

Отже, цілком аргументованим є таке твердження: ***рід — це заснована на кровних зв'язках історична форма спільності людей.***

Родова спільнота є однією з необхідних умов виникнення племені. Характерними рисами раннього племені є: наявність племінної території, відокремленої від території сусідніх племен умовними рубежами; певна економічна спільність і взаємодопомога одноплемінників, що виражається, наприклад, у колективних полюваннях; єдині племінна мова, культура, самосвідомість, традиції, самоназва.

Плем'я утворюється на основі родів, які мають спільне походження і базується, на кровноспоріднених зв'язках між його членами. Саме кровноспоріднений зв'язок, який об'єднав два чи кілька родів, перетворює їх на плем'я. Розвинуті племена мали племінне самоврядування, яке складалося з племінної ради, військових та цивільних вождів.

Розклад родоплемінних відносин відбувається у зв'язку зі становленням обміну і приватної власності. Рід, як відомо, не мав майнових відносин. Плем'я вже не могло без них обійтися. Радикальні зміни у стосунках між людьми були внесені суспільним поділом праці, зміною характеру діяльності. Поділ праці дав значний поштовх розвитку виробництва, сприяв підвищенню продуктивності праці, зумовив формування надлишкового продукту та обміну. Обмін діяльністю, а згодом і надлишковим продуктом зумовив нерівномірність його концентрації у різних членів племені, виділення багатих і бідних родів, появу племінної знаті, племінної верхівки, посилення ролі військових вождів, військового керівництва, яке нерідко захоплювало і цивільну владу в племенах.

Таке тлумачення родоплемінних відносин приводить до висновку: ***плем'я — це історична форма спільності людей, що ґрунтується на родових відносинах та суспільному поділі праці, які визначають розрізненість племен за територією, мовою, культурою, організацією життєдіяльності.***

На зміну племенам прийшла нова історична форма спільності людей — ***народність.***

Народність виникає з потреби збереження тієї внутрішньої спільності людей, що сформувалася під впливом їхнього проживання на одній території, в єдиному соціокультурному середовищі, спілкування однією мовою, співжиття в межах спільних традицій, звичаїв, рис характеру.

Початок формування народностей належить до періоду консолідації племінних союзів і виявляється у поступовому змішуванні племен, зміні попередніх (кровноспоріднених) зв'язків територіальними. Першими склалися народності рабовласницької епохи: давньоєгипетська, давньоелліністська та ін. У Європі процес утворення народностей завершився переважно в період феодалізму: давньоруська, польська, французька та інші народності. В інших частинах світу цей процес

тривав і в наступні епохи. Народності звичайно складалися з кількох племен, близьких за своїм походженням та мовою (наприклад, польська — з слов'янських племен: полян, віслян, мазовшан та ін.), або з різномовних племен, що змішувались у результаті завоювання одних племен іншими (наприклад, французька — із галльських племен, римських колоністів та германських племен: франків, вестготів, бургундів та ін.). У процесі формування народностей, у міру посилення зв'язків між окремим їхніми частинами, мова одного з етнічних компонентів (більш численного чи більш розвинутого) стає спільною мовою народності, а інші племінні мови зводяться до діалектів, а іноді й зовсім зникають. Утворюється територіальна, культурна і господарська спільність зі спільною самоназвою. Становлення держави сприяло зміцненню народностей, але в процесі історичного розвитку народності могли не збігатися з державами ні територією, ні мовою.

Отже, ***народність — це форма спільноти людей, яка історично виникає за родоплемінною спільністю і формується на певній території при натурально-господарчій діяльності у процесі злиття, консолідації різних племен завдяки створенню єдиної мови, культури, традицій, обрядів.***

Подальший розвиток суспільного життя привів до виникнення нової, етносоціальної спільноти людей — ***нації.***

У світовій суспільній думці немає одностайності у визначенні поняття "нація". Одні вчені визначальною ознакою нації вважають "національний дух", "національну самосвідомість", "національний характер", що сформувалися на ґрунті спільної долі, другі — трактують націю як "несвідому психічну спільність", треті — зводять націю до спільноти людей, котрі однаково мислять. Існують географічні, біологічні, психологічні тлумачення нації.

Тому безсумнівним буде твердження про те, що, визначаючи поняття "нація", слід органічно поєднувати та враховувати і соціально-економічні, й етнічні, і соціокультурні, і духовні фактори.

Націю можна трактувати як спільність людей, що формується завдяки єдності таких засад.

- По-перше, територіальних: кожна нація має свою територію, "життєвий простір".

• По-друге, етнічних: нація формується, як правило, з людей одного етнічного складу. Етнічні ознаки — це самосвідомість, мова, усвідомлення спільності походження, єдиної історії, традицій.

• По-третє, економічних: спільність господарських зв'язків універсального рівня консолідує людей, пов'язує єдиною справою, сподіванням на позитивні результати.

• По-четверте, загальнокультурних: мови, традицій, звичаїв, обрядів, що передаються від покоління до покоління, з уст в уста. Немає мови — немає і нації. Нація також згасає, якщо втрачається її культура, порушуються традиції, нехтуються звичаї, забувається історія.

• По-п'яте, психологічних: нація має спільні риси психічного складу, які формуються в процесі спільного життя, діяльності, спілкування.

Усі згадані засади потрібно розглядати лише в їхньому органічному взаємозв'язку та взаємозумовленості. Абсолютизація будь-якої з них призведе до викривленого розуміння нації. Саме виходячи з ідеї взаємозумовленості та органічного взаємозв'язку окреслених засад, можна і слід визначати, що ***нація — це духовна спорідненість природно-соціально визначеного(их) етносу(ів)***.

Таке визначення є достатньо ефективним, якщо звернути увагу на те, як визначалося поняття "природа" у попередньому розділі та як визначаються поняття "соціальне", "соціум" на початку цього розділу підручника. Окрім цього, працездатність такого визначення підкреслить подання розуміння поняття "національні відносини".

Національні відносини є важливою складовою соціальних відносин, які органічно входять до їхньої системи і мають порівняно самостійний статус. Зазнаючи впливу, наприклад, економічних, політичних, побутових відносин, національні відносини зі свого боку чинять зворотну дію, вносять колорит в усі сфери суспільного життя.

Національні відносини існують у таких основних формах: взаємовідносини між націями, міжособистісні стосунки представників різних націй, взаємини між людьми однієї і тієї ж нації.

У специфіці національних відносин відбиваються критеріальні ознаки нації — територіальні, етнічні, економічні,

загальнокультурні та психологічні. Національні відносини складаються з приводу саме таких ознак.

Наріжним каменем мудрої організації суспільного життя є зважене врахування специфіки національних відносин, проведення продуманої, теоретично обґрунтованої національної політики, що потребує особливої делікатності, такту, зваженості та толерантності. Зневага до національного глибоко ранить душу людини й надовго закарбовується в її пам'яті, Найефективніший шлях розуміння національного пролягає через культуру. Знання національної культури, традицій, звичаїв, обрядів виховує шанобливе ставлення до народу, дає змогу зрозуміти національне як самобутнє й водночас як спільне надбання людської цивілізації. Оволодіння культурою сприяє подоланню національної бундючності, націоналізму та шовінізму, що отруюють стосунки між людьми і є факторами, що дестабілізують суспільне життя.

§ 5. Роль ментальності в життєдіяльності суспільства

Розкриття специфіки національних відносин і культуротворчості народу, дослідження життєдіяльності людини і суспільства органічно пов'язані (крім інших) і з такими поняттями, як "менталітет", "ментальність".

Існують різні погляди стосовно того, що таке менталітет. Об'єднує усі ці погляди думка про те, що ***менталітет — це еволюційно та історично сформована структура, яка визначає рій почуттів, думок, поведінки, що формує систему цінностей і норм життя як окремої людини, так і певних націй, народів, суспільств.***

Залежно від того, про яку предметну галузь іде мова, говорять про національний, народний, віковий, європейський, американський, азіатський, африканський, середньовічний, тоталітарний, монархічний, бюрократичний, олігархічний тощо менталітет. Він не зводиться тільки до логічних конструкцій, а поряд з ними органічно включає етнічні, національні, культурні, образно-емоційні компоненти. Менталітет передбачає певний рівень засвоєння культури, а також почуття історичної і релігійної належності та дистанції від чогось і від когось. Саме тому менталітет виростає як склад-

не поєднання таких компонентів, як етнос, культура, релігія, наука, мораль, мистецтво і не може бути зведеним до жодного з них, тобто завжди має інтегративний і цілісний характер. Синтез усіх цих компонентів зазвичай здійснюється на рівні підсвідомості, і, як правило, не усвідомлюється людиною.

Враховуючи особливості української мови, можна зробити такий висновок: ***менталітет — це об'єктивна реальність, що існує як характерологія того чи іншого природно-соціального суб'єкта.***

А якщо врахувати те, що носієм менталітету є той чи інший суб'єкт (окрема людина, певна соціальна група, та чи інша нація, той чи інший тип суспільства), з'являється потреба у понятті "ментальність". ***Ментальність — це суб'єктивна форма об'єктивно існуючого менталітету.*** Тобто, ***ментальність — це суб'єктивність менталітету, це не що інше, як менталітет із погляду соціально-історичної етико-культурної укоріненості в бутті.***

Ментальність являє собою надособистісний аспект духовності, певний сплав раціональних орієнтацій і невідрефлектованих компонентів колективного несвідомого, певну парадигму духовності, її структуроутворюючий компонент, що породжується відповідним культурно-історичним контекстом, досвідом життя багатьох поколінь. Ментальність формується залежно від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища проживання людини, і сама, у свою чергу, справляє вплив на їхнє формування, виступаючи як породжуюча духовність, як джерело культурно-історичної динаміки, котре важко визначити.

Залежно від характеру та складу носія менталітету розрізняють ментальність:

- статеву (чоловічу і жіночу);
- вікову (дитячу, молодіжну, старечу тощо);
- професійну (військових. медиків. педагогів. інженерів. бюрократів та ін.);
- національну (українську, російську, японську, американську, індійські тощо).

При дослідженні національної ментальності використовується поняття "архетип" як певне глибинне структурне утворення, в якому зосереджені певні характерні риси ментальності, що застосовується неусвідомлено, і в різні істо-

ричні епохи реалізується в образах, котрі можуть бути відмінними за засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи світосприйняття, мислення, поведінки, спілкування та діяльності.

Одним із визначальних архетипів української ментальності є архетип "серця". Для світоглядно-ціннісної установки української культури характерним є переважання на першому місці не розуму, а стрижня "серця" як метафори інтимних глибин душі, стрижня моральності. Цей архетип має філософсько-світоглядне осмислення у "філософії серця" і розкривається як принцип індивідуальності та орган відчуття Бога (Памфил Юркевич); як мікросвіт, вираження внутрішньої людини, основа діяльності (Григорій Сковорода); як шлях до ідеалу та гармонії з природою (Тарас Шевченко); як джерело надії, передчуття, провидіння (Пантелеймон Куліш); як ключ до "господарства душі", її мандрівок у вічність, сферу добра і краси (Микола Гоголь). В особливому християнському розумінні "філософія серця" випливає з ідеї побудови людської моралі на "палаючому серці" людини як органі відчуття Бога і протистоїть античному (сократівському) розумінню моральності як функції розуму та знання.

Характерними для української ментальності є також архетипи антропоцентризму та органічної гармонії, мудрості, софійності світу. Софійність світу означає, що світ — це книга, текст Бога, а реальні речі мають не тільки природний статус, а є одночасно і символами, знаками Божої премудрості та мудрості життя. Архетип софійності світу мав особливе значення для українського народу, котрий формувався в степовій зоні. Степ був джерелом постійних нападів кочових племен і тому розглядався русичами як "темрява", "безодня", хаос. Цьому хаосу необхідно було протиставити "розумну ойкумену", якою було місто як софійне начало, перетворити його з простору кочовища на "зоране поле", околиці міст і сіл на хутори, на зразок ферм або ранчо, річки — із зони переходи набігам кочовиків — на транспортні артерії. Слово "край" починає пов'язуватись зі словами "країна" та "Україна". З поширенням феномену "українського поля", що став свідченням рідкісної в історії перемоги осілої цивілізації над натиском степу, відбувається зміна етнічної свідомості. Тепер опозиція порядку і хаосу. софійності і безодні розглядається

не як протиставлення "місто — степ", а як зіставлення "місто — хутір", де останній символізує трансформацію степової стихії у ферму, тобто обжитий куток особисто відвойованої природи.

Загалом в українському менталітеті й українській культурі спостерігається паралелізм у зображенні життя природи і людини, органічний зв'язок природного та соціального.

Отже, національна ментальність та її архетипи формуються в суспільному співжитті даного етносу, чітко не усвідомлюючись, у результаті засвоєння його культури і, у свою чергу, зворотно впливають на всі сфери життєдіяльності даного народу та на розвиток його культури. Усвідомлюючись, вони отримують світоглядно-філософське осмислення, що становить стрижень національної культури, її специфіку і впливає на життєдіяльність народу, його суспільне життя

§ 6. Особливості історичного розвитку українського етносу та нації

Процес формування і розвитку українського етносу та нації є предметом вивчення та творчого аналізу багатьох класиків української історіографії та культурології — М. Грушевського, В. Винниченка, М. Драгоманова, І. Крип'якевича, І. Огієнка та ін.

Як ви вже знаєте з історії, предки українського народу залишили відомі всьому світу пам'ятки цивілізації: культуру скіфів-землеробів, скіфів-кочовиків, трипільську культуру. Як свідчать археологічні дані, вже у IV—VII ст. на території Подніпров'я утворилися союзи давньослов'янських племен, відомі під назвою русів. Ця назва етимологічно пов'язана з територією поселення східних слов'ян — басейнами річок Росі, Росави та ін. Українцям, формуванню українського етносу передували русичі, руси, праслов'яни, скіфи, сармати та ін.

Особливістю формування українського етносу є те, що історичні передумови його становлення складаються у чітких культурно-географічних межах однієї і тієї ж території. Завдяки цьому, попри змінювання народів на території, що становила ареал майбутнього формування українського етносу, культурно-історичне підґрунтя цього процесу готувалося

тисячоліттями. За даними археології, на цій території залишався певний автохтонний антропологічний субстрат, який, хоча й не був слов'янським, проте сприяв безпосередній трансляції стародавньої індоєвропейської культурної традиції. Особливість етногенезу на цій території полягала в тому, що він характеризувався прямою трансляцією культурних традицій і цінностей в єдиному геокультурному руслі, яке дає змогу безпосередньо ввести в етнотворення українців тисячолітній досвід інших народів. Не випадково українська мова характеризується з-поміж більшості слов'янських мов своєю наближеністю до індоєвропейської мовної групи. Український орнамент успадкував риси орнаментів трипільської культури, не кажучи вже про її аграрні традиції. У цьому контексті природним є і те, що українська хата за всіма ознаками, аж до традицій білити глиною стіни, сягає скіфсько-сарматських часів. Український народний танець гопак містить певний код давньої слов'янської культури, що передає певну динаміку форм та структур рухів, конче потрібних для духовного та фізичного вдосконалення людини. Відомо, що слово "гоп", яке входило до індоєвропейської мови-основи, є водночас праслов'янською формою позначення пастуха, а сам гопак — сакральним дійством, через яке символічно передавались рухи крил птахів — жайворонка, яструба, голуба. Дослідники зазначають також зв'язок українського епосу з піснями пастухів стародавніх цивілізацій Сходу, включно з інструментарієм (сопілка, флейта, струнні). Цей глибоковкорінений тисячолітній культурний досвід, накопичений в ареалі майбутньої України, трансформувався в епоху Київської Русі в етнокреативний чинник українського народу.

Київська Русь існувала як окрема унікальна цивілізація і типологічно подібна до таких найближчих до неї цивілізацій, як середньовічні візантійська та західнохристиянська. Як і кожна цивілізація того часу, вона була поліетнічною. Київська Русь становила цілісну самодостатню систему економічного, суспільно-політичного та культурно-релігійного життя й займала велику частину території Східної Європи. У її розвитку виділяють такі періоди: формування — VI — VIII ст., зростання — IX — X ст., розквіту — X — перша половина XII ст., диференціації — друга половина XII — перша половина XIII ст. і трансформації, коли на її тлі вже починають вияв-

лятися контури нових етнокультурних феноменів, — друга половина XIII — XV ст. Саме в цей період починається формування з давньоруської народності — української нації.

Стимулюючими факторами соціокультурно-етнічної консолідації населення, майбутньої України були три грізні "виклики" з боку зовнішніх сил: по-перше, татарсько-турецька агресія, що особливо посилилась в останній чверті XV ст. і загрожувала самому фізичному існуванню населення цих земель; по-друге, польсько-шляхетська експансія в Україні після Люблінської унії 1569 р., внаслідок якої майже всі українські землі опинилися під владою Польщі, котра загрожувала скасуванням традиційних прав та вольностей населення; по-третє, церковно-культурна експансія польського католицького духівництва.

Загальною реакцією, "відгуком" на ці "виклики" була етносоціокультурна консолідація цих земель, з військово-політичним центром у Запоріжжі й релігійно-культурним у Києві. Запорізька Січ стала найважливішим осередком української державності. Чим знаменна для становлення українського етносу Запорізька Січ? Насамперед поширенням демократичних традицій, культу "вольностей", свободи, прагненням до соціальної справедливості, незалежності, єднання на демократичних принципах. Вона була першою козацькою християнською православно-демократичною республікою. Демократизм Запорізької Січі на століття випередив Європу — він сформувався задовго до Великої французької революції, що проголосила демократичні свободи.

Особливу роль у розквіті етнічної самосвідомості українців відіграло письменство. Перша школа в Києві, згідно літописів, уже була у 988 р. У XVI ст. Україна вирізнялася розвитком шкільництва і високим рівнем грамотності. Протягом другої половини XVI ст. національних рис починає набувати й церковно-культурно-освітнє життя (міські братства та їхні школи, Острозька академія, творчість Івана Вишенського та його сучасників-полемістів). Демократизація освіти справляла позитивний вплив на розвиток ремесел, малярства, збагачувала фольклор. Ці громадсько-політичні і культурно-освітні процеси визначали першу стадію власного історичного, національного буття українського народу. Цю стадію можна датувати в широких межах XVI—XVIII ст. і виділити такі

етапи: консолідації ядра українського народу з кінця XV до початку XVII ст., до часів П. Сагайдачного; національно-державно-культурного самоутвердження — століття між десятими роками XVII та XVIII ст. Це був період розвитку і піднесення національної культури, її самоорганізації та розкриття потенційних можливостей за умов постійного збагачення завдяки творчому сприйняттю західноєвропейських впливів.

Подальший етноісторичний розвиток України являє собою цілісність і послідовність суспільно-національного поступу від виникнення власне національної, в сучасному розумінні, самосвідомості у частини української дворянської інтелігенції Лівобережжя та Слобожанщини на межі XVIII — XIX ст. до наших днів, утвердження України як повноцінного, самостійного, державного, етносоціального організму. Якщо більшості народів Центральної Європи пощастило здобути національно-державну самоідентичність після Першої світової війни (угорці, поляки, чехи) чи навіть раніше (греки, болгари), то їхнім східним сусідам (українцям, білорусам, грузинам та ін.) у цьому не поталанило. Українці здобували свою національно-державну самовизначеність двома етапами, на початку та наприкінці XX ст., а в середині цього століття вперше утворилася територіально-адміністративна єдність українських етнічних земель.

Формування і розвиток української нації та її прагнення створити (відтворити) власний етносоціальний організм у першій чверті XX ст. обернулися лише частковим успіхом: на початку 20-х років XX ст. більша частина України опинилася в межах однієї відносно автономної квазідержавної адміністративно-політичної структури, до якої внаслідок Другої світової війни були приєднані й етнічні території за Дністром і Збручем.

Національно-культурний рух другої половини XX ст. мав вирішити основну проблему — створення повноцінного українського етносоціального організму в межах власної державності, який би відповідав вимогам та стандартам сучасного цивілізованого життя.

Нову добу свого національно-культурного розвитку український народ розпочав творенням національної держави, прийняттям Декларації про державний суверенітет (1990) та Акта проголошення незалежності України. Декларація про

суверенітет проголошує самовизначення української нації, яка розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Сьогодення нашої Батьківщини виразно засвідчує, що подальший розвиток української нації та її культури пов'язані, окрім вирішення економічних проблем, забезпечення добробуту народу України, з остаточним подоланням нашарувань ідеологізації, з переорієнтацією на загальнолюдські культурні досягнення та надбання сучасної світової цивілізації, з утворенням громадянського суспільства, соціально-політичної злагоди, втіленням у життя історично вироблених рис українського національного менталітету — особистісної свободи, персоналістських цінностей, софійності світу, єднання з природою та ін., — оскільки розвиток національно унікальної і самоцінної сучасної нації та її самобутньої культури можливі лише шляхом органічного гармонійного поєднання надбань сучасного загальнолюдського процесу зі специфікою національного менталітету.

§ 7. Прогрес і періодизація суспільного розвитку

Розглядаючи суспільство як самоорганізовану систему, що саморозвивається, слід підкреслити, що цей саморозвиток характеризується якісними змінами і певною спрямованістю. Залежно від спрямування якісних змін суспільного розвитку той характеризується як прогресивний чи регресивний.

Першу теоретично обґрунтовану концепцію соціального прогресу висунув французький філософ-просвітитель, економіст *Анн-Робер-Жан Тюрго* (1727—1781), який і сформулював тезу про прогрес як загальний закон історії. Він наголошував, що маса людського роду завжди перебуває у стані розвитку, хоча й повільно, дедалі вдосконалюється. Основою прогресу, на його думку, як і суспільного життя в цілому, є людський розум. Він має дивовижні можливості — звершує в історії значущі акти і стає дієвішим та активнішим у наступні епохи. А. Тюрго висловив надзвичайно конструктивну на той час думку про три стадії культурного прогресу людства: релігійну, спекулятивну і наукову.

Ідею прогресу як прогресу розуму і науки розвивав також французький мислитель *Жан Кондорсе* (1743—1794).

Найбільш ґрунтовний і всебічний розвиток концепція прогресу знайшла у поглядах на історію суспільства *Г. Гегеля*. Він розглядав історію як єдиний закономірний процес, у якому кожна епоха є унікальним і водночас необхідним щаблем у загальноісторичному розвитку людства. У межах цілісного соціально-історичного процесу відбувається всесвітнє сходження до свободи, де у кожної історичної епохи є своя міра усвідомлення і реалізації свободи. Міра усвідомлення і реалізації свободи визначається рівнем розвитку культури як царства Духа, як результату формотворень людського духу в його загальноісторичних, "цивілізаційних" вимірах. Гегель дає діалектичне тлумачення проблем прогресу, розглядаючи історію і з боку накопичення жорстокості, і з боку людинотворчого злету культури.

Подібні ж погляди на розвиток людської історії як на поступальний прогресивний рух до стрибка з царства необхідності у царство свободи обстоювали К. Маркс і Ф. Енгельс. Проте механізм цього руху у них суттєво відмінний від гегелівського. Історія людства постає у них насамперед історією суспільно-економічних формацій. Носієм прогресу завжди є передовий клас, який виступає проти консервативних суспільних відносин, що гальмують розвиток суспільства. Проблема ж регресу в марксизмі виявилася практично не розкритою. Мова здебільшого йшла про суспільно-економічні формації як щаблі прогресу. Теорія прогресу "замкнулася на самозабезпеченні".

Ідею прогресу людства від її виникнення майже всі мислителі пов'язували з розвитком тієї чи іншої сфери культури, проте лише у XX ст. дійшли висновку, що без гармонійного розвитку всіх сфер культури в їхній цілісності неможливий не тільки прогрес у розвитку людства, його удосконалення, а й гідне людства існування загалом. Сучасні мислителі вибудовують концепції прогресу, виходячи з визнання системи факторів: ефективності виробництва, рівня споживання, організації соціального управління, стану сфери побуту, розвитку науки і культури, освіти і виховання, правового захисту людини, її загального статусу і самопочуття в соціальній системі.

У світовій суспільній думці існували й існують і так звані антипрогресистські концепції, серед яких окреслилися три порівняно самостійні тенденції заперечення прогресу.

Перша виходить із твердження про те, що кожний народ має свою неповторну історію і творить власну унікальну культуру, які не підлягають порівнянню з іншими і не можуть вимірюватися системою категорій прогресу. Не можна говорити про більш прогресивні чи менш прогресивні, більш високі чи менш високі культури. Найбільш послідовно цю точку зору обґрунтує французький культуролог *Клод Леві-Стросс* (нар. 1908).

Друга лінія заперечення прогресу ґрунтується на положеннях про суперечливість розвитку історії, де здебільшого регрес домінує над прогресом і нейтралізує його. У суспільній думці XX ст. дотримувалися цієї лінії та обґрунтовували її такі мислителі, як *Бертран Рассел* (1872—1970) та інші.

Третю лінію можна розглядати як часткове заперечення прогресу, що ґрунтується на запереченні прогресу в цілому і визнанні його щодо окремих сфер життєдіяльності або щодо певних історичних періодів розвитку суспільства. В основі цього підходу — концепція коловороту локальних цивілізацій А.Дж. Тойнбі.

Сучасна світоглядна культура ставить питання про радикальне переосмислення як класичних теорій прогресу, так і концепцій його заперечення.

З питанням суспільного прогресу пов'язана проблема періодизації суспільного розвитку. Так, Ж. Кондорсе поділяв усю історію людства на десять самостійних епох — етапів людського розуму, що втілює свої результати та надбання в різних предметах виробництва та способах організації життєдіяльності. Кожну з епох він розглядав як прогресивнішу за попередню. На першому етапі, зазначав Ж. Кондорсе, люди об'єднуються в племена для зосередження своїх сил у боротьбі з природою. Далі, завдяки інтелектуальному прогресу, відбувається перехід до скотарства і землеробства та виникає писемність. Як своєрідні епохи він виділяє такі: прогрес людського розуму в Греції; розвиток наук до часів середньовіччя; культурне піднесення доби хрестових походів; відродження наук на Заході до винаходу книгодрукування; вплив книгодрукування — до [illegible] секуляризації науки, звільнення

її від іга авторитетів; від Декарта — до утворення Французької республіки. Десяту епоху Ж. Кондорсе залишає відкритою для прогресу людського розуму і водночас формулює ті проблеми, над якими він має "попрацювати" для забезпечення подальшого прогресивного розвитку людства. Перша і головна проблема — це знищення нерівності між націями, друга — досягнення рівності в межах однієї і тієї ж нації і, нарешті, остання — дійсне удосконалення людини.

Г. Гегель, у концепції якого масштабом виміру всесвітньої історії та міри її прогресу, як уже зазначалось, було усвідомлення свободи, виділяв у розвитку суспільства три стадії прогресу. Перша — це "східні деспотії", де свободу має лише один — цар, король, монарх. Друга стадія — це греко-римський світ, де прогрес в усвідомленні свободи торкнувся цілої соціальної верстви — громадян полісу. Третя і остання стадія — це германський світ, де розвиток самоусвідомлення свободи сягає свого апогею і означає свободу всіх громадян суспільства.

У марксизмі періодизація історії суспільного розвитку проводиться через категорію суспільно-економічної формації. Як відомо, К. Маркс виділив такі основні періоди суспільної історії:

а) ***доформаційний*** (його представляє первіснообщинний лад);

б) ***формаційний*** (рабовласницький, феодальний і буржуазний лад);

в) ***післяформаційний*** (комуністичний лад)

Англійський мислитель *Дж. Тойнбі* (1889—1975) періодизує історію людства за принципом закономірного виникнення, розквіту і загибелі локальних цивілізацій. При цьому цивілізацію він розглядає як певну релігійну і культурну сутність. XX століття А.Тойнбі позначає існуванням п'яти цивілізацій: китайської, інлійської, ісламської, православної і західної.

У концепціях, які визнають виробничу діяльність людини віссю історії, критерієм для виділення етапів суспільного розвитку вважається відмінність у техніко-технологічних способах виробництва. Так, у технократичних теоріях XX ст. (О. Тофлер, Р. Арон, З. Бжезинський та ін.) критерієм прогресу є технологія. Класичною в цьому плані є модель еволюційної послідовності від традиційного суспільства, тобто

первіснообщинного та аграрного, через промислово-індустріальну стадію до сучасного суспільства, інтерпретація технологічного та соціального змісту якого у сучасних західних дослідників неоднакова. Одні вчені називають його "постіндустріальним", другі "інформаційним", "кібернетичним", треті — "суспільством управлінців" тощо.

Важливим питанням при вирішенні проблеми прогресу та періодизації суспільного розвитку є питання про критерії суспільного прогресу. Яке суспільство можна вважати більш прогресивним порівняно з іншим? Чи існують об'єктивні критерії для такого порівняння?

На необхідності об'єктивного критерію суспільного прогресу наголошує марксизм, беручи за такий критерій рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Сучасна суспільна думка не заперечує евристичних можливостей об'єктивного критерію суспільного розвитку, обґрунтованого марксизмом, але не визнає його єдиним і вирішальним. Сьогодні соціальні системи порівнюються за такими критеріями, як рівень споживання матеріальних і духовних благ, якість продукції, рівень розвитку соціальної інфраструктури, характер функціонування інформаційних систем, зайнятість населення і можливість оперативної перекваліфікації, рівень розвитку культури, освіти, науки, виховання, взяті в системній єдності. Про рівень розвитку (міру прогресу) тієї чи іншої суспільної системи можна говорити і з точки зору її незаперечного внеску в надбання світової культури і цивілізації. На думку переважної більшості сучасних зарубіжних і вітчизняних вчених, універсальним критерієм суспільного прогресу є загальне становище людини в соціальній системі, діапазон її загальнокультурного розвитку, рівень матеріальної, соціально-політичної і духовної свободи. Прогресивнішою вважатиметься та система, яка відкриває ширші можливості для задоволення людських життєвих потреб, забезпечення такого рівня і структури створення та споживання загальнокультурних благ і цінностей, що найповніше відповідають природі та призначенню людини, створюють сприятливіші умови для самореалізації її як особистості, розкриття індивідуальних обдарувань, реалізації повної духовної свободи, психологічної вдоволеності людини своїм життєвим статусом та життєдіяльністю.

Отже, суспільний прогрес — це такий поступальний розвиток суспільства, що сприяє збільшенню міри свободи людини, розширенню можливостей для вільного розвитку її індивідуальності, утвердженню у взаєминах між людьми і соціальними групами гуманізму, соціальної справедливості, злагоди і демократії.

Що прочитати?

Нельга О. В. Теорія етносу. — К., 1997.

Павленко Ю. Історія світової цивілізації. — К., 1996.

Петров В. Походження українського народу. — К., 1992.

Попова Г. М. Соціологія: Пропедевтичний курс. — К., 1996.

Соціологія. Короткий енциклопедичний словник / Укл.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко та ін. — К., 1998.

Суспільні закони та їх дія. — К., 1995.

Запитання для самоконтролю

1. Окресліть основні, найбільш характерні риси суспільства.
2. Що таке спосіб виробництва?
3. Що таке суспільні відносини і які є види суспільних відносин?
4. Хто і коли запропонував поняття "суспільно-економічна формація"?
5. Що таке соціальна практика і в яких видах вона здійснюється?
6. У чому полягає специфіка суспільних закономірностей?
7. Що таке соціальна група, які її характерні риси та види?
8. Чим відрізняються страти від класів?
9. Що таке сім'я, які її історичні форми та соціальні функції?
10. У чому полягає специфіка національних відносин?
11. Які є точки зору щодо критеріїв суспільного прогресу?

Дискусійні питання

1. Яке тлумачення сутності співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості є сучасним?
2. Чим суттєво відрізняється матеріальне і духовне виробництва?
3. Основні підходи до осягнення суспільства як системи?
4. Як змістовно співвідносяться поняття "спілкування" та "суспільні відносини"?
5. Який смисл необхідно вкладати в поняття "соціальні відносини"?
6. У чому полягає сутність співвідношення понять "класи", "соціальні верстви", "стани", "касти"?
7. Підходи до визначення поняття "етнос".
8. Які визначення поняття нації є найбільш продуктивними?
9. У чому полягає проблема співвідношення понять "менталітет" і "ментальність"?
10. Сучасність та перспективи української нації.
11. Проблема критеріїв суспільного прогресу.

Словник

Автохтон — корінний житель місцевого походження; абориген, тубілець.

Адекватний — цілком відповідний, тотожний.

Акцентувати — ставити наголос; наголошувати

Ареал — територія поширення чого-, кого-небудь.

Біфуркація — поділ чогось на два напрями.

Дарвінізм —вчення про еволюційний розвиток органічного світу, про закономірності його історичного розвитку.

Детермінізм — вчення про загальну причинну зумовленість явищ природи, суспільства, мислення.

Дислокація — розташування чогось на певній території.

Екзогамія — звичай, характерний для первіснообщинного ладу, за яким заборонялися шлюби між жінками й чоловіками однієї родової групи.

Конгломерат — механічне поєднання різнорідних предметів чи інших частин, понять, поглядів, міркувань тощо.

Консенсус — збіг думок.

Консерватизм — прихильність до застарілого, віджилого.

Креативність — створення чогось завдяки зовнішньому впливу.

Пасія — предмет кохання, пристрасті, жаги.

Протестант — особа, що заявляє протест проти чиїхось дій або намірів.

Раса — велика група людей, що склалася історично й об'єднана спільністю походження та сукупністю певних вторинних спадкових фізичних особливостей (будовою тіла, кольором шкіри, очей, волосся, формою голови).

Раціоналізм — розсудкове ставлення до дійсності.

Регіон — територія, що характеризується комплексом притаманних їй ознак.

Рекреація — перепочинок, відновлення.

Статус — становище індивіда або групи осіб щодо інших індивідів або груп у соціальній системі.

Розділ VII

Політичні засади людського існування

Соціально-політичне життя — важлива, суперечлива сфера людського буття, в якій виріпуються кардинальні проблеми життя народу. Найголовнішою з них є творення власної, нової, по-справжньому гуманістичної політичної культури. А це з необхідністю веде до зростання ролі політики, науки про політику та політичні засади людського співіснування. Саме тому цей розділ слід розпочати з визначення поняття політики, розкривши історію його виникнення та сутність.

§ 1. Поняття політики. Політика і влада

Поняття "політика" (від грецького *поліс* — місто-держава; і похідного від нього — *політикос* — усе, що пов'язано з містом — держава, громадянин, управління та ін.) має особливу історію. Загальновизнаною є думка, що цей термін набув поширення під впливом трактату Арістотеля "Політика". Там подається оригінальне вчення про державу, правління (урядування) та уряд. І саме в руслі цієї традиції аж до кінця XIX ст. політичне знання традиційно розглядалось як учення про державу. Однак поступово уявлення про політику значно розширилися, а розуміння політики окреслилось як досить складна проблема, яка стала предметом найрізноманітніших тлумачень.

Сучасна світоглядна культура подає поняття політики у найрізноманітних формах. Значна частина сучасних вчень розглядають *політику як відносини між соціальними групами* (включаючи і класи), *окремими людьми, державами, а також особистістю і державою, соціальною групою і державою стосовно злагоди, панування, підпорядкування, конфліктів тощо.*

Інші вчення тлумачать *політику як курс, напрям, на основі якого приймаються рішення, намічаються заходи щодо формування і виконання різних владних завдань* (наприклад, "міжнародна політика уряду", але водночас "торговельна політика фірми").

У практичному вимірі найчастіше *політику розглядають як конкретну сферу, в якій окремі люди і соціальні угруповання ведуть боротьбу за завоювання державної влади* (в такому разі кажуть: "Займатися політикою" або навіть — "Триматися подалі від політики").

І нарешті, *політику розглядають як найбільш широке явище, а саме — як мистецтво управляти людьми в суспільстві.*

Такі тлумачення дають змогу насамперед розрізняти два аспекти політики.

З *одного боку,* політика постає як така сфера суспільного життя, де інтереси, які вступають у реальні, уявні чи "символічні" суперечності, так чи інакше збігаються і поєднуються між собою, будучи регульовані владою, яка володіє моно-

полією на законний примус, законне насильство. У такому випадку політика охоплює всю палітру життєдіяльності людини і суспільства.

З *іншого боку*, політика — це відносини, де в боротьбі за завоювання державної влади чи за безпосередній вплив на неї стикаються особистості і соціальні групи та їхні представники, партії, лобі чи більш-менш організовані й недовготривалі соціальні рухи.

Крім цього, наведені вище тлумачення поняття політики дають змогу побачити політику як вид діяльності, який здійснюється на кількох рівнях. ***Перший, нижчий, рівень*** охоплює вирішення місцевих проблем (житлові умови, школи, громадський транспорт, соціальне забезпечення, організація торгівлі тощо). Політична діяльність на цьому рівні здійснюється окремими громадянами, але деякі питання можуть вирішуватися місцевими асоціаціями, об'єднаннями, особливо якщо рішення потребує виходу на більш високий владний рівень.

Другий, локальний, регіональний рівень (для України районний, міський, обласний тощо) вимагає так чи інакше втручання держави. Політична діяльність на цьому рівні найактивніше здійснюється групами й асоціаціями, які зацікавлені в економічному розвитку свого регіону.

Чільне місце в політиці займає ***третій, національний рівень***, який визначається, головним чином, діяльністю держави як основного інституту організації життя громадян, розподілу та перерозподілу ресурсів.

І останній, ***міжнародний рівень.*** Основними агентами політичної діяльності на цьому рівні є національні держави і різні транснаціональні (міжнародні) організації — ООН, ЮНЕСКО, ЄС, НАТО та ін.

При цьому слід підкреслити, що політична діяльність на всіх рівнях має як свої особливості, так і загальні риси. Однак безсумнівним і найголовнішим тут є одне — основним суб'єктом політики є людина як особистість і громадянин.

І тут, природно, виникає запитання, кого ж ми маємо називати справжнім політиком? Чи природно особистість прагне стати політиком?

Перш за все, потрібно нагадати, що в самій природі людини існує необхідність займатися політикою. Адже політика —

це відносини між людьми стосовно влади. А влади прагне будь-яка людина. Навіть якщо сама собі вона в цьому не зізнається.

Однак прагнення до влади і процес його реалізації відмінні між собою. І це залежить як від самої особистості, так і від соціальних умов, обставин.

Саме тому політиками можна назвати нас усіх, громадян тієї чи іншої країни, коли ми опускаємо свій виборчий бюлетень або аплодуємо чи протестуємо на (дійсно чи уявно) доленосних зборах, мітингах, виголошуємо "політичну" промову тощо. Проте загальновідомим є й твердження, що справжня політика на площах, мітингах не твориться.

Часто політиками називають довірених осіб кандидатів до органів державної влади, членів чи керівників партійно-політичних союзів, представників різних дорадчих державних утворень, деяких парламентарів, які працюють на "політику" лише під час сесій парламенту. Але що реально залежить від таких "політиків"?

Безсумнівно, що назвати справжнім політиком не можна ані рядового учасника виборів, ані "функціонера від політики". Справжнім, професійним політиком слід називати того громадянина, для якого політика стала першочерговою справою життя і в матеріальному, і в духовному аспекті. І ним може стати не кожна людина.

Передусім ця людина повинна мати своєрідне відчуття влади: навіть на формально скромних посадах усвідомлювати свій вплив на людей, участь у владі над ними, а особливо — відчувати те, що "у руках знаходиться нерв історично важливих подій". Саме це здатне підняти політика вище повсякденності, тобто на професійний рівень.

Тому той, хто постає як справжній політик, обов'язково повинен виробляти в собі такі риси, які дають йому ***право і можливість справитися з владою*** (як би вузько вона не була окреслена в кожному конкретному випадку) і ***відповідно — з тією відповідальністю, яку вона на нього покладає.***

Сучасна світоглядна культура має оригінальні напрацювання у цій сфері. Зокрема, вона дає досить працездатну відповідь на запитання: "Якою повинна бути людина, щоб вона могла тримати руку на пульсі історії і вирішувати долю інших людей?"

Насамперед справжній політик повинен досягти рівня ***громадянської самоповаги до себе.*** Основним джерелом цієї самоповаги повинна стати ***пристрасть***, яка реалізується через масштабне бачення та розуміння суті справи, через жагучу, нестримну самовіддачу цій справі і, головне, через глибоку, непохитну віру у справедливість цієї справи та власну здатність до звершень у цій справі.

Справжній політик також має зробити ***відповідальність*** головним дороговказом своєї діяльності. Адже пристрасть тільки тоді робить людину політиком, коли та пронизана почуттям і усвідомленням обов'язку стосовно справи, в яку вона вірить і якій служить.

Людина, що йде дорогою справжнього політика, повинна бути ***чесною***, насамперед стосовно тих, кому вона підвладна. Чесним політик буде тільки тоді, коли він буде працювати з внутрішньою зібраністю, зі спокоєм піддаватися впливу, відчувати дистанцію щодо людей і речей та самого себе. Відсутність чесності — один із смертельних гріхів будь-якого політика.

Політик, який по-справжньому відчув і усвідомив "солодкий" та "гіркий" смак влади, повинен бути ***справедливим***, особливо стосовно тих, кого він використовує. Це означає, що реалізація справжнім політиком влади має бути пронизана відчуттям та розумінням міри відносин між людьми.

І нарешті, справжній політик повинен бути ***добродійним***. Тобто *стверджувати* своєю владою те благо, яке творять йому підвладні, і *знешкоджувати* зло, що намагається посіяти та вирощувати влада тих, кого він нею наділив.

Таким чином, формування та діяльність справжнього політика мають *дві основні складові*, що виявляються у вигляді необхідності й достатності.

Необхідність — це наявність особистості, громадянські якості якої пронизані окресленими вище ***самоповагою, відповідальністю, справедливістю*** і ***доброчинністю***. Звичайно, не треба забувати, що коло цієї необхідності здатне невпинно розширюватися.

Достатність — це існування суспільства, яке здатне цю особистість народити і ***в змозі*** її виплекати та вберегти від звабливої природи влади.

Таке розуміння суб'єкта політики дає змогу зробити висновок. ***Політика — це особливий вид людської діяльнос-***

ті, пов'язаний зі здобуттям і здійсненням влади. Політика — це відносини, які виникають і існують між людьми, спільнотами, державами стосовно влади, та організація управління цими відносинами.

Наведене тлумачення поняття політики показує, що центральним, організаційним і регулятивно-контрольним началом політики є влада. Адже саме влада постає як одна з найбільш важливих і найбільш давніх проблем політичних відносин, політичного знання, політичної культури.

Однак потрібно зауважити, що проблема влади — це питання не тільки політичного життя. Ця проблема має загальнолюдський, загальносоціальний вимір. Адже у найширшому світоглядному розумінні *влада — це здатність і можливість окремих осіб, груп, верств, прошарків, страт, або класів, здійснювати визначальний вплив на діяльність інших людей, спільнот, суспільств.* ***Влада*** — це здатність певних соціальних суб'єктів економічними, політичними, ідейними, моральними засобами запроваджувати свою волю в суспільне життя. ***Влада*** — це єдність можливого і дійсного в підпорядкуванні дій і волі одних соціальних суб'єктів іншим. ***Влада*** — це можливість або здатність одних примушувати інших робити те, чого вони, можливо, не хотіли б робити. І цей примус здійснюється за допомогою загрози санкцій чи їхнього застосування.

Взагалі, у загальноціннісному аспекті, владу понятійно можна окреслити одним словом — ***панування***. Панування як адатність підпорядковувати чиюсь волю своїй волі, присвоювати чужу волю, користуватися волею інших. Це означає, що будь-яка влада є процесом підкорення. А коритися люди, спільноти, держави можуть по-різному, однак обов'язково, — або примусово, або непримусово. Саме тому основними ***засобами*** реалізації влади, як правило, вважаються:

а) ***авторитет*** (*формальний*, що є прикладом примусовості; справжній — як приклад непримусовості);

б) ***насильство***, що здійснюється завжди примусовим нав'язуванням комусь своєї волі.

І цілком справедливим є те, що часто в повсякденному вжитку поняття "влада" використовується досить широко. Кажуть, наприклад, про владу традиції, владу ідей, владу кохання, владу надії, владу забобонів та ін. Звичайно, що

владні відносини характерні для церкви, профспілок, сім'ї (особливо у відносинах між батьками і дітьми) тощо.

Але, переконавшись, що владні відносини пронизують усі сфери суспільного життя, ми все-таки основну увагу звернемо на розкриття сутності такого феномена, як ***політична влада***. Саме через політичну владу найбільш органічно реалізується взаємозв'язок соціальних прагнень і реального втілення їх. Адже у соціумі найбільш потужно діють ті соціальні сили (творячи історію суспільства), які засобами влади у своїх інтересах виробляють і здійснюють власну політику. В цій політиці народжується соціальний ідеал. А будь-який ідеал вимагає свого захисту і реалізації. Тому ***політика стає владною***. Водночас нічийної влади не буває, тому ***влада одразу стає політичною***.

Така природа політичної влади з необхідністю робить її ***пріоритетною*** стосовно інших видів влади у суспільстві (економічної, моральної, правової, культурної, естетичної, екологічної тощо). А пріорнтетність, у свою чергу, породжує публічний характер політичної влади. Це означає, що політична влада за своєю природою зобов'язана пронизувати своїм існуванням усі сфери життєдіяльності суспільства, що стає можливим перш за все завдяки тому, що дійсної реальності владі надають інститути, посередництвом яких вона й втілюється у життя. Саме ***інститути влади***, а не соціальні сили, які владу фактично породили, стають справжніми її носіями. Адже народ не завжди бачить численні течії у "коридорах політичної влади", для народу найбільш видимим є те, що творять інститути публічної політичної влади (держава, громадянське суспільство, політичні партії, різноманітні об'єднання професійного, економічного, правового, морального плану тощо). Народ оцінює рівень розвитку й ефективності політичної влади через вчинки законодавчих чи виконавчих органів державної влади, через уміння громадських організації контролювати дії держави, через те, як — конструктивно чи деструктивно — поводяться на владній арені політичні партії та їхні лідери.

Проте не слід забувати, що вирішальним у житті народу тієї чи іншої країни безумовно є й те, із яких джерел виникає в його історії і сьогоденні влада та які політичні сили стоять біля її (влади) важелів і якими ці важелі (владні інститути) є.

Історія подарувала нам приклади таких джерел влади.

Насамперед це ***патріархальне джерело***, з якого виникає феномен спадкової влади.

Існує ***харизматичне джерело***, яке пробивається як потреба суспільства в лідерові, вождеві.

Сутністю патріархального і харизматичного джерел є те, що вони мають ***ірраціональний*** характер існування.

Є також джерела влади раціонального характеру. Це демократія, вибори, пошук справедливого розподілу влади тощо.

Разом із тим, необхідно звернути увагу й на те, що у вигляді особливих джерел влади виблискують політичною відвагою, світяться авантюризмом, мерехтять швидкоплинністю дій і непередбачуваністю ***соціальні революції, путчі, двірцеві перевороти*** тощо.

Ці джерела є особливими перш за все тому, що їх можна назвати своєрідною єдністю ірраціонального (ґрунтується на почуттях) і раціонального, що продиктоване тверезим, холодним соціальним розрахунком.

Стосовно сьогодення, основним джерелом влади називають ***демократію, як прояв народовладдя***. Це джерело спонукає на вибір найпрозорішого шляху до влади — через ***конституцію***. А конституція, як Основний Закон держави, показує, як і через кого народ як джерело влади шляхом виборів делегує свої повноваження державі як її (влади) носію і гаранту її (влади) дієвості. Конституція також вказує на місце функціонування інших носіїв влад: парламенту, суду, уряду (інших органів виконавчої влади), партій, органів безпеки, армії, правлячої еліти, політичних лідерів, мафії (незаконний носій влади) тощо.

До особливих джерел влади належить така її суттєва риса як вольовий характер. Найчастіше ця воля виявляється через мораль і право. У політиці вольовий характер влади особливо прозоро виявляє себе через уже згадані авторитет і насильство та через заохочення, суперництво, співробітництво.

Водночас вольовий характер влади спонукає до життя низку її внутрішніх властивостей:

а) суверенність, авторитарність, амбівалентність (тобто нерівність сторін—владних і підлеглих);

б) відповідальність влади перед народом;

в) примусовість;

г) легітимність, що є визнанням законності влади.

Джерела влади породжують відповідний їм механізм її реалізації. Цей механізм складається: по-перше, з владних інститутів та відповідних структур, що забезпечують їхнє функціонування, а також методів, засобів, відносин, через які реалізується влада; по-друге — із політичної системи, про яку йтиметься нижче.

Вічна недосконалість механізму влади вимагала і вимагатиме його вдосконалення. Наслідком цього вдосконалення було виникнення ще у XVII ст. ідей демократизації влади, підпорядкування влади закону з метою підвищення її ефективності.

Ці ідеї спонукали виникнення проекту розподілу єдиної влади на декілька окремих, однак взаємопов'язаних гілок влади, які могли б співробітничати і контролювати одна одну. Перший проект такого змісту висунув англійський філософ XVII ст. *Джон Локк*. Він запропонував розподіл влади на законодавчу, виконавчу (вона ж водночас і судова) і федеративну, яка зобов'язана займатися управлінням міжнародними відносинами. Пізніше, у XVIII ст., видатний французький просвітитель, політолог *Шарль Луї Монтеск'є* створив теорію розподілу влади, яка, враховуючи своєрідність часу, функціонує і в сучасних умовах. Він вважав, що дотримання принципу розподілу влади є необхідною умовою забезпечення свободи в суспільстві і запобігання демократії та тиранії.

Структура влади, за Ш. Монтеск'є, набуває такого вигляду:

а) ***законодавча*** (парламент, місцеві органи самоврядування);

б) ***виконавча*** (уряд і його установи, виконавчі органи на місцях — префектури та ін.);

в) ***судова*** (конституційний і верховний суди, судова система, органи нагляду тощо).

Стосовно практичного рівня ефективності влади, то у схемі Монтеск'є немає одного із суб'єктів вищої влади, який виступав би координатором і арбітром у конфліктах між гілками влади. Саме тому в певних конкретно-історичних умовах схема Моктеск'є доповнюється центральним легітимуючим важелем, наприклад, владою монарха, президента, керівництва правлячої партії (особливо в однопартійних системах) тощо.

Роль цих важелів у тих чи інших країнах різна — від суто номінальної до вирішальної.

Особлива і досить вагома роль як ***вищого арбітра*** в наші дні належить ***конституційному судові***. Він визначає і встановлює статус відношення всіх інстанцій влади, суспільства, його членів до права, закону і до його центральної ланки — Конституції.

Однак, хоча відносини між гілками влади регулюються відповідними законами, Конституцією (якщо вона є), традиціями політичної культури певного суспільства, проте в реальному житті ці відносини не завжди є гармонійними. Скоріше навпаки. Досить часто ті чи інші гілки влади не тільки співробітничають, а й протистоять одна одній і навіть ворогують. Конкуренція гілок влади, різноманітні колізії суспільного життя спонукають до виникнення інших гілок влади, які можуть мати різний рівень офіційного визнання та ефективності дії. Часто ця ефективність є досить високою. Наприклад, олігархи, мафія і, звичайно, так звана четверта влада — засоби масової інформації (ЗМІ).

Отже, розглянувши сутність влади і політики у співвідношенні їх, можна зробити такий висновок. ***Влада — це ланка, яка завдяки своїй дієвості (або, навпаки, паралічу) творить (або спотворює) політичне життя суспільства.*** Вона виражає і захищає корінні інтереси, сукупну волю різних соціальних груп. Проте цей процес відбувається при ствердженні пріоритетності дійсних інтересів одних соціальних груп на противагу іншим. Тому, в свою чергу, політичне життя суспільства спонукає владу виступати засобом організаційного регулювання суперечностей соціальних інтересів, бути гарантом і засобом стабільного функціонування соціуму.

§ 2. Політична система

Як соціальне явище політика охоплює політичну свідомість, політичні відносини та процеси, політичні інститути та установи. ***Сукупність політичних інститутів та установ, що взаємодіють з метою реалізації певних політичних ідей та норм, називається політичною системою суспільства.*** По суті, це механізм здійснення і реалі-

зації влади. Складовими елементами будь-якої політичної системи є:

- політичні відносини між суб'єктами (елементами) системи;
- політична діяльність;
- політична організація суспільства (політичні інститути), тобто насамперед держава зі своїми законодавчими, виконавчими, судовими, контролюючими органами, різними відомствами: армією, органами безпеки, підтримання громадського порядку; політичні партії, громадські неурядові організації та спілки; органи місцевого самоврядування; трудові колективи зі своїми органами самоуправління;
- політична свідомість і політична культура;
- політичні і правові норми;
- засоби масової інформації (ЗМІ).

У стабільних суспільствах політична система виконує такі головні функції:

а) визначення цілей і завдань суспільного розвитку;

б) мобілізація ресурсів (матеріальних, духовних, людських, фінансових) з метою розподілу та реалізації їх;

в) інтеграція всіх елементів суспільства, забезпечення оптимального рівня соціальної злагоди;

г) легітимація, тобто забезпечення відповідності реального політичного життя офіційно проголошеним політичним і правовим нормам.

Політичні системи мають свою класифікацію. Вона надзвичайно багатогранна і має значну кількість різних критеріїв.

Досить поширеним є поділ систем на тоталітарні, авторитарні та демократичні. Критерієм розмежування їх є ***політичний режим*** як сукупність засобів, способів, методів організації та здійснення політичної влади на основі характеру і способів взаємовідносин влади, суспільства (народу) і особи (громадян), межі реалізації демократичних прав і свобод.

Поняття "тоталітаризм" (від латинського *тоталіс* — весь, цілий, повний) означає прагнення влади контролювати всі сфери суспільного життя і навіть особисте життя громадян. Для нього характерні централізація та бюрократизація державного управління, наявність лише однієї ідеології та політичної партії, підпорядкованість громадян та їхніх органі-

зацій правлячій партії, яка виступає монополістом в організації соціальних відносин.

Окрім названих характеристик, тоталітаризм має такі риси:

- заборона демократичних організацій;
- ліквідація конституційних прав і свобод громадян;
- формування структур державної влади, яким притаманне масове порушення законів, використання свого становища для власного збагачення.
- репресії проти прогресивних сил;
- мілітаризація суспільного життя;
- знищення громадянського суспільства.

Тоталітарні режими (наприклад, сталінізм і фашизм) однозначно оцінені історією як соціальне лихо. Сучасна цивілізація прагне до демократії, громадянського суспільства.

Проміжне становище між тоталітаризмом і демократією посідає ***авторитарний режим***. Його характерні риси такі:

- найбільш впливова політична сила суспільства — правляче угруповання (клан), у руках якого зосереджена передусім виконавча влада, чиї повноваження і владні можливості значно переважають законодавчу владу. Повноваження представницьких органів обмежені;
- політичні права і свободи громадян значною мірою також обмежені. Закони діють в інтересах держави, а не особи. Діє принцип: "Все, що не дозволено, заборонено";
- існує легальна опозиція, до якої держава ставиться терпимо, але постійно прагне звузити можливості для її діяльності. Нерідко опозиція буває поставлена в такі умови, що її діяльність стає неможливою;
- у країні формально може бути кілька партій. Але всі вони, крім правлячої, карликові і відіграють незначну роль. Нерідко партії заборонені й переслідуються законом. У деяких країнах політичних партій немає;
- існує цензура засобів масової інформації, яким дозволено критикувати окремі хиби політики держави, проте в цілому вони є лояльними до правлячої системи і залежні від неї;
- у суспільстві існує офіційна ідеологія. Однак існують і інші ідейні погляди та течії, які в цілому лояльно ставляться до правлячого режиму, але часто стоять на більш-менш незалежних позиціях;

• поліція, армія, спецслужби виконують функцію як забезпечення правопорядку, так і каральних органів. Вони стоять на сторожі правлячого режиму, їх використовують для придушення суспільних сил, які не подобаються владі. Але ці структури не проводять масових репресій;

• суспільство в цілому підтримує владу. Ці відносини ґрунтуються не тільки на насильстві. Багато хто поділяє офіційну ідеологію. Більшість суспільства налаштована патріотично і в цілому підтримує політику правлячої партії та уряду. Меншість виступає проти авторитаризму і різними методами бореться за перехід до демократії. Громадянське суспільство можливе, але воно залежне від держави;

• значний державний сектор економіки повністю контролюється і регулюється державою. Однак при багатьох авторитарних режимах існує вільне підприємництво і ринкова економіка. При цьому вона може бути як високо-, так і малоефективною;

• за майже повної регламентації всіх сфер життя в суспільстві часто процвітають безгосподарність, корупція, а норми моралі мають застарілий характер;

• форма устрою — унітарна, з жорсткою централізацією влади;

— права національних меншин проголошені, але істотно обмежені.

Демократичний режим має такі риси:

• влада розподілена на незалежні одна від одної виконавчу, законодавчу і судову гілки влади. Верховний представницький законодавчий орган — парламент. Виконавча влада діє в межах своїх повноважень. Судова влада наділена повноваженнями скасовувати рішення як законодавчої, так і виконавчої влади;

• у суспільстві існують права і свободи, які не тільки проголошуються, а і юридично забезпечені та фактично реалізуються. Закон закріплює насамперед права особи. Головний правовий принцип для громадян: "Все, що не заборонено, — дозволено". Для держави: "Все, що не дозволено — заборонено". Однак даний принцип зумовлює наявність високої політичної та правової культури громадян і держави та їхню відповідальність перед суспільством;

• формою суспільного співжиття є плюралізм, передусім плюралізм форм власності. Приватна власність священна;

• опозиція має всі політичні права і свободи. Вона є невід'ємним елементом і учасником політичного процесу;

• функціонує багатопартійна система. Одна правляча партія може змінювати іншу на загальних підставах, у результаті виборів;

• немає політичної цензури. ЗМІ вільні у своїх судженнях, можуть критикувати владу, існуючу форму правління. Проте закликати до насильницького її повалення заборонено законом;

• армія і спецслужби — важливі демократичні структури держави. Вони забезпечують внутрішню і зовнішню безпеку держави і суспільства, підконтрольні йому. Їхні дії регулюються й обмежуються законом. Основні функції з підтримання правопорядку здійснюють не армія і спецслужби, а поліція, прокуратура і суди;

• у суспільстві і державі немає зверхності будь-якої, навіть офіційної, ідеології. В умовах плюралізму багато ідейних течій суперничають між собою, але при цьому пріоритетними є загальнонаціональні світоглядні цінності. Церква відокремлена від держави, а держава не втручається в справи церкви. Державна влада має світський характер;

• громадяни відкрито і вільно висловлюють думки і позиції. Навіть критикуючи владу, більшість суспільства свідомо і переконано підтримує демократичні цінності. Громадянське суспільство є сукупністю суспільних відносин, в яких різні суспільні сили ведуть громадську діяльність незалежно від держави і водночас тісно співпрацюють з нею;

• у демократичному суспільстві можуть мати місце багато негативних явищ, зокрема, наприклад, високий рівень злочинності, брак дисципліни праці тощо. Однак демократичне суспільство не тільки терпимо ставиться до соціального негативу, а й віднаходить ефективні засоби для його подолання;

• державний устрій в умовах демократії може набувати як унітарної, так і федеративної форми;

• права національних меншин забезпечені юридично та дотримуються фактично, як правило, в повному обсязі.

Залежно від орієнтації на стабільність або зміни політичні системи поділяють на:

• *консервативні*, головна мета яких — зберегти і підтримати традиційні структури, норми, цінності, відносини, ста-

новище, що склалося в політичній, економічній і культурній сферах, і особливо форму державного правління;

• *трансформовані* (реформовані) системи, які проводять суспільні перетворення. Серед них розрізняють два типи систем: а) основою яких є реакційні режими, що мають на меті повернути суспільство назад, до попереднього типу політичної та економічної системи; б) прогресивні системи, які прагнуть сформувати суспільство нового типу або докорінно змінити економіку, культуру, спосіб життя, соціальну структуру тощо.

Окрім зазначених, існують і інші типи політичних систем. Множинність і багатоваріантність цих типологій свідчить про багатовимірність політичного світу.

§ 3. Політична демократія

У XX ст. слово "демократія" було, мабуть, найбільш популярним, особливо в нових незалежних державах. Сьогодні немає жодного політичного руху, який не претендував би на здійснення демократії або не використовував цей термін у своїх, нерідко далеких від його дійсного змісту цілях.

Що таке ***демократія*** і чому вона така популярна?

У сучасній політичній мові слово "демократія" має декілька значень. Найперше, основоположне з них, пов'язане з етимологією, походженням цього терміна. "Демократія" перекладається з давньогрецької як "народовладдя" (*demos* — народ і *kratos* — влада). Ідея демократії зародилася в античному полісі. Автором цього поняття вважається "батько" історії Геродот.

Похідною від етимологічного розуміння ***демократії*** є більш широке тлумачення її ***як форми устрою будь-якої організації, що ґрунтується на рівноправній участі її членів в управлінні та прийнятті рішень за більшістю.*** У цьому розумінні мова може йти про партійну, профспілкову, виробничу і навіть сімейну демократію. Вона може бути всюди, де є організація, влада та управління.

В іншому трактуванні ***демократія — це певний ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд, що ґрунтується на певній системі цінностей.*** Складовими

цього ідеалу можуть бути свобода, рівність, братерство, солідарність, права людини, народний суверенітет, повага до людської гідності тощо.

Демократія розглядається також як соціально-політичний рух за народовладдя, досягнення прогресивних цілей та ідеалів. Цей рух виник у Європі під гаслом боротьби з абсолютизмом за звільнення та рівноправність третього стану (буржуазії) і в ході історії постійно розширює діапазон своїх цілей і учасників. Сучасні демократичні рухи включають у себе: ліберальні, християнські, соціал-демократичні, республіканські, соціалістичні та інші течії.

Розглядаючи ***демократію як певну форму правління***, можна назвати такі її характерні риси:

1. *Юридичне визнання та інституціональний вираз суверенітету, верховної влади народу.* Це випливає з формального визнання народу як джерела влади. Народ, а не Бог, монарх, аристократія, духовенство, бюрократія чи натовп виступає фактичним (офіційним) джерелом влади, її сувереном. Суверенітет народу безпосередньо полягає в тому, що йому належить установча, конституційна влада в державі, що він обирає своїх представників і може періодично змінювати їх, а в багатьох країнах має також право брати безпосередню участь у розробці та прийнятті законів шляхом народних ініціатив та референдумів.

2. *Періодична виборність основних органів держави.* Демократичною може бути лише та держава, в якій особи, що здійснюють верховну владу, обираються на певний, обмежений термін. Так, в Україні глава держави — президент обирається на п'ять років і не може займати цієї посади більш як два терміни підряд. У США — на чотири роки і два терміни підряд. Парламент України (Верховна Рада) обирається строком на чотири роки, але без обмеження кількості термінів для окремого депутата. Ця традиція притаманна більшості країн світу і походить ще з давніх часів. У минулому багато народів також обирали собі царів, але ті мали право на довічне правління і навіть на спадкову передачу цього права. У античних греків виборна монархія називалася "есимнетія". Але в даному випадку власне демократії ще не було.

3. *Рівність прав громадян щодо участі в управлінні державою.* Цей принцип передбачає рівність виборчих прав не-

залежно від майнових, статевих, релігійних, расових чи національних ознак. Нині в складних політичних системах ним передбачаються також свобода створювати політичні партії та інші об'єднання, свобода думки, права на інформацію, на зайняття керівних державних посад на конкурсних засадах тощо.

4. *Прийняття рішень більшістю і підпорядкування меншості більшості при реалізації цих рішень.*

Формування в сучасних суспільно-політичних системах органів влади та державного управління шляхом вільного й загального волевиявлення громадян стали нормою і зафіксовані в низці міжнародно-правових документів. Так, стаття 21 "Загальної декларації прав людини" (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня. 1948 р.) проголошує: "1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю державою безпосередньо або через вільно обраних представників. 2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні. 3. Воля народу має бути основою діяльності уряду; ця воля має виявлятися у періодичних і несфальсифікованих виборах, які повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування".

Забезпечення цих мінімальних умов дає підстави судити про наявність демократичних форм правління в тій чи іншій країні. Однак реальні політичні системи, які ґрунтуються на загальних принципах демократії, досить істотно відрізняються одна від одної, наприклад, антична і сучасна демократії, американська і швейцарська політичні системи та ін.

Демократія означає ще й згоду народу жити за умов існуючої влади, дотримуватися її настанов. Демократичність влади полягає у її відповідності сутності народу. Ось чому демократичність політичного режиму може втілюватися у різних, не тільки республіканських, формах державного правління (приміром, цілком демократичними вважаються парламентарні монархії у Великобританії, Швеції, Нідерландах).

На сьогодні політичний демократизм, окрім іншого, означає ще й таке:

- особисту, індивідуальну свободу людини, визнання її прав;

- спосіб управління суспільними справами, певний режим, порядок здійснення влади;
- суспільну активність, участь громади у житті держави, у розв'язанні соціальних проблем.

Демократія дає окремій особистості певну міру свободи, право діяти на власний розсуд в особистому житті, свободу вибору при обранні носіїв влади, свободу слова тощо. Сучасний демократизм — це такий порядок у державі, який ґрунтується на визнанні та здійсненні прав людини. Стосовно цього демократія — це безсумнівна цінність, яка не припускає ніяких обмежень.

Отже, ***демократія — не лише вільні вибори і верховенство народу, не лише плюралізм політичних інтересів, а й жорстка система державної субординації з чітким розподілом повноважень, що дотримуються не тільки завдяки декретам і постановам, а й через силові структури верховних органів, обраних народом і підтримуваних ним.***

§ 4. Особливості правової, соціально-справедливої держави та громадянського суспільства

На сучасному етапі розвитку державності в більшості країн світу на першому плані постала проблема співвідношення громадянського суспільства та держави, зокрема правової держави, їхньої взаємної залежності та взаємного впливу. Зростання інтересу до цієї проблеми зумовлене тим, що становлення правової держави, її функціонування й розвиток нерозривно пов'язані з формуванням і вдосконаленням громадянського суспільства.

Зумовлена розвитком самого суспільства, правова держава стала можливою з народженням громадянського суспільства. Тому важливо з'ясувати сутність і взаємозв'язок громадянського суспільства і правової держави.

Сам термін "громадянське суспільство" вживається в широкому і вузькому значеннях. ***У широкому сенсі громадянське суспільство — це та частина суспільства, яку не охоплює держава чи її структури,*** тобто все те, до чого "не доходять руки" держави. Воно виникає і видозмінюється в

процесі природно-історичного розвитку як автономна, безпосередньо незалежна від держави сфера. Громадянське суспільство в широкому значенні сумісне не тільки з демократією, а й з авторитаризмом, і лише тоталітаризм повністю або частково поглинає його політичною владою.

Громадянське суспільство у вузькому розумінні нерозривно пов'язане з правовою державою, вони не існують одне без одного. ***Громадянське суспільство являє собою сукупність взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринку і демократичної правової державності, які не опосередковані державою.*** Це сфера вільної гри приватних чи колективних інтересів та індивідуалізму, спонтанного самоврядування індивідів, добровільних організацій та асоціацій громадян, яка захищається законами від прямого втручання й свавільної регламентації органами державної влади. Тобто громадянське суспільство та правова держава ґрунтуються на суворому дотриманні законів, бо без надійної гарантії й захисту не можуть бути реалізовані права та свободи громадян.

Економічними засадами громадянського суспільства є ***приватна власність*** в усій багатоманітності форм. Вона забезпечує реальну економічну свободу, без якої неможлива ні політична, ні соціальна свобода. І чим розвинутіше громадянське суспільство, тим ефективнішою є соціальна захищеність індивіда, тим ширші його можливості для самореалізації в різних галузях життєдіяльності суспільства.

Громадянське суспільство насамперед передбачає і гарантує законом вільний вибір форм економічного і політичного буття людини, утверджує пріоритет прав людини, виключає монополію однієї ідеології, одного світогляду, забезпечує свободу совісті. У політичному житті таке суспільство надає всім громадянам доступ до участі в державних і суспільних справах. Тут держава і громадяни пов'язані взаємною відповідальністю за верховенство демократично прийнятих законів.

Громадянське суспільство — продукт індустріальної епохи, воно формувалося переважно знизу, спонтанно, як результат розкріпачення індивідів і перетворення їх з просто підданих держави на вільних громадян-власників, котрі мають гідність і готові взяти на себе господарчу й політичну відповідальність.

Громадянське суспільство має складну структуру й охоплює господарчі, економічні, сімейно-родинні, етнічні, релігійні і правові відносини, мораль, а також опосередковані державою політичні відносини між індивідами як первинними суб'єктами влади, партіями, групами інтересів та ін. У громадянському суспільстві, на відміну від державних структур, переважають не вертикальні (підпорядкованості), а горизонтальні зв'язки — відносини конкуренції і солідарності між юридично вільними й рівноправними партнерами.

Нині чітку грань між громадянським суспільством і державою проводити стає дедалі важче, оскільки держава все більше втручається в економіку та соціальні відносини. Однак, незважаючи на це, розрізняти в соціальній системі громадянське суспільство і державу необхідно і потрібно насамперед для своєчасного виявлення і запобігання тоталітарним тенденціям, забезпечення суверенітету народу та свободи особи. Для посткомуністичних країн, зокрема для України, формування громадянського суспільства — необхідна умова переходу до ринку і правової державності.

Розпочинати формування громадянського суспільства, природно, потрібно з власності, на практиці забезпечуючи можливість утвердження та реалізації всіх її форм. При цьому обов'язково слід враховувати, що приватна власність, з одного боку, дає змогу людині, яка володіє власністю з надійним її захистом, набути економічної свободи, впевненості в сучасному й майбутньому, гідно триматися перед будь-якою владою. У громадянському суспільстві, що ґрунтується на таких економічних засадах і виступає як система, головною дійовою особою є власник (співвласник) засобів виробництва, або грошового капіталу, або акцій, або інформації, або просто робочої сили. Це свідчить про здатність приватної власності бути могутнім стимулом заінтересованої діяльності.

З другого боку, приватна власність позначена постійним прагненням самоприрощення, самопримноження, для чого нерідко використовуються будь-які засоби й методи, в тому числі крадіжки, насильства, війни. Саме цей бік приватної власності приніс людству неймовірні страждання та колосальні руйнування.

Тому формування громадянського суспільства в умовах сучасної України має спиратися на якнайповніше викорис-

тання світового досвіду, якнайефективнішу реалізацію прогресивної ролі власності, функціонування демократичних політичних інститутів, виключаючи будь-які суспільні сутички. Для цього в Україні є всі можливості, розумна реалізація їх потребує, по-перше, законодавчого і реального закріплення права приватної власності у прояві її різних форм: змішаної, акціонерної, кооперативної, колективної власності, що передбачено Конституцією України; по-друге, гарантованого забезпечення всіх прав і свобод громадян та їхніх організацій; по-третє, створення правової держави, яка єдина спроможна захистити всі форми власності, всі права та свободи громадян, забезпечити цілісність країни та недоторканність її кордонів, ефективний розвиток всебічних зв'язків з іншими державами та світовим співтовариством.

Для встановлення повного народовладдя держава має бути підпорядкована суспільству, стати справжнім виразником його інтересів, керуватися у своїй законодавчій діяльності загальнонародною волею. Однак все це зумовлює необхідність високого рівня правової і політичної культури народу.

Ціннісний зміст ідей правової держави полягає в утвердженні суверенності народу як джерела й суб'єкта влади, гарантованості його свободи, в підпорядкуванні держави суспільству, панування закону.

У зв'язку з цим при творенні ***правової держави*** керуються принаймні такими трьома основними принципами взаємозв'язку держави та права.

1. ***Верховенство права.*** Це означає, що право є невід'ємним надбанням людини, нації, народу, воно ніким не надається й ніким не може бути відчужене.

2. ***Відповідність закону правові.*** Будь-який закон, прийнятий державою, має бути правовим. Право містить у собі сенс правильного, справедливого. Набуваючи нормативного закріплення, справедливість стає законом. Отже, закон є лише юридичною формою права.

3. ***Формальна рівність.*** Право має бути визнане як рівний для всіх вимір свободи. Принцип формальної рівності припускає лише одне — закріплення в законі однакових можливостей для всіх.

Узагальнюючи досвід виникнення і розвитку різних правових держав, можна виділити такі їхні загальні риси.

1. Наявність розвинутого громадянського суспільства.

2. Обмеження сфери діяльності держави охороною прав і свобод людини, громадянського порядку, створенням сприятливих правових умов для господарської діяльності.

3. Світоглядний індивідуалізм, відповідальність кожного за власне благополуччя.

4. Пріоритет прав людини над законами держави.

5. Загальність права, його поширення на всіх громадян, усі організації та установи, в тому числі на органи державної влади.

6. Суверенітет народу; оскільки лише народ є джерелом влади, державний суверенітет має представницький характер.

7. Розподіл влад держави на законодавчу, виконавчу і судову, що передбачає також відмінність їхніх дій на основі процедур, передбачених конституцією, а також певне верховенство законодавчої влади, конституційні рішення якої обов'язкові для всіх.

8. У державному регулюванні відносин між громадянами пріоритет методу заборони над методом дозволу між громадянами і державою: "Дозволено все, що не заборонено законом". Метод дозволу застосовується лише щодо держави, яка зобов'язана діяти в межах дозволеного — формально зафіксованих повноважень.

9. Свобода і права інших людей — єдине обмеження свободи індивіда. Правова держава не створює абсолютної свободи індивіда. Свобода кожного закінчується там, де порушується свобода інших.

10. Визначальна роль суду в розв'язанні всіх спірних питань, підконтрольність йому кожного громадянина та всіх інституцій, можливість оскаржити в судовому порядку неправомірні дії державних органів і посадових осіб; незалежність і самостійність судової влади від органів державного управління і різних політичних сил.

11. Відповідність законодавства нормам міжнародного права.

Утвердження правової держави стало важливою віхою в розвиткові свободи індивіда та суспільства. Її творці вважали, що забезпечення кожному негативної свободи (тобто свободи від обмежень) і заохочення конкуренції будуть корисні всім, зроблять усі форми приватної власності доступними для

кожного, максимізують індивідуальну відповідальність та ініціативу. А це, у свою чергу, сприятиме загальному благополуччю. Однак цього не сталось. Проголошені в правових державах індивідуальна свобода, рівноправність і невтручання держави в справи індивіда не перешкодили монополізації економіки з її періодичними кризами, жорстокій експлуатації, зростанню соціальної нерівності. Глибока фактична нерівність знецінила рівноправність громадян, перетворила можливість використання конституційних прав на привілей заможних класів.

Конструктивною відповіддю на недосконалість правової держави в її класичному ліберальному варіанті, а також на невдалу спробу адміністративного соціалізму забезпечити кожному матеріальну свободу і встановити в суспільстві соціальну справедливість і рівність стали теорія і практика соціально справедливої держави.

Соціально справедлива держава — це держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожній людині гідні умови існування (життя), соціальний захист, співучасть в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакові життєві шанси та можливості для самореалізації в суспільстві. Діяльність такої держави спрямована на загальне благо, утвердження в суспільстві соціальної злагоди.

Така держава створює умови для згладжування майнової та інших форм соціальної нерівності і допомагає слабким, недієздатним та знедоленим, дбає про надання кожному роботи або якогось джерела існування, про збереження миру і спокою в суспільстві, формування сприятливого для людини життєвого простору.

Діяльність сучасної держави, орієнтованої на соціальну справедливість, багатогранна. Це перерозподіл національного доходу на користь менш забезпечених прошарків населення, політика зайнятості й охорони прав працівника на підприємстві, соціальне страхування, підтримка сім'ї та материнства, турбота про безробітних, старих, молодь, розвиток доступної для всіх освіти, культури і т. ін.

Політичні права людини доповнюються соціально гарантованими правами, що передбачають надання всім членам суспільства мінімуму матеріальних благ, прийнятого в да-

ному суспільстві. Вводиться принцип соціальної відповідальності підприємств і організацій усіх форм власності.

Соціальні програми стали невід'ємною частиною політики держави. Більше того, держава набуває форми держави добробуту, держави достатку. На цих засадах відбувається розширення функції держави, які доповнюють, нерідко замінюють функції громадянського суспільства. Прикладом соціально справедливої держави є країни соціал-демократичної орієнтації, де при владі, як правило, перебувають представники цих партій (Швеція, Норвегія та ін.).

Концепція соціально справедливої держави стала широко відомою у багатьох країнах світу переважно завдяки практичному застосуванню формули: ***соціально справедлива держава — держава загального благоденства, добробуту***, в якій головний акцент робиться на функціях держави, що полягають у наданні та забезпеченні соціально-економічних благ.

Водночас потрібно підкреслити, що теоретично і практично принципи соціальної держави вступають у суперечність із принципами правової держави. Зокрема, правова держава ґрунтується на автономній відповідальності індивіда за свою долю, а соціальна держава позбавляє індивіда цього, інтегруючи його в систему задоволення колективних потреб. Перша ґрунтується на свободі індивіда, свободі економіки і культури, друга — на "зрівнялівці".

Проте соціальна практика вносить суттєві корективи в теорії та концепції. У реальному житті існує певний зв'язок між правовою та соціально справедливою державою, який виявляється насамперед у тому, що вихідним пунктом обох концепцій, їхньою основною категорією є особистість, вільний громадянин. Якщо правова держава ставить за мету захистити свободу й права особистості, то соціально справедлива держава покликана забезпечити йому гідне існування.

За Конституцією (ст. 1) Україна є демократичною, правовою, соціальною, тобто прагне стати дійсно соціально справедливою державою.

Досвід цивілізованих країн свідчить, що основи правової та соціально справедливої держави мають розумно поєднуватись, не допускаючи однобічності ні в автономії та свободах людини, ні в гарантованому задоволенні потреб.

§ 5. Громадські рухи й організації. Політичні партії і влада

До ряду важливих елементів політичної системи суспільства (крім держави, політичних партій та ін.) належать громадські рухи та громадські організації. ***Громадські рухи — це добровільні формування людей, що виникають на основі їхнього свідомого волевиявлення відповідно до спільних інтересів, прав і свобод.*** Громадські рухи, як правило, діють із орієнтиром на найближчу перспективу. Цілі, які обирають громадські рухи, гранично близькі до реальності, мають конкретний характер.

Для громадських рухів характерна відсутність чіткої організаційної структури. До них можуть належати люди різнобічних соціальних і світоглядних позицій. Громадські рухи розрізняються: за формами діяльності, порядком утворення та розпаду; за кількістю їхніх членів; за соціально-правовим статусом (легальні і нелегальні); за соціальною цінністю (прогресивні, консервативні, реакційні).

Особливістю громадських рухів є те, що вони реалізують громадянську ініціативу, яка ґрунтується на соціальній мобілізації громадян, соціальний солідарності та боротьбі з конкурентами за вплив на громадську думку.

Громадські рухи, залежно від того, який вид діяльності вони обирають або що ставлять за мету, поділяються на ті, які мають тривалий характер існування, і ті, які існують протягом короткого періоду. Як правило, після того, як певної цілі досягнуто, такі рухи зникають. Зазвичай це відбувається у такий спосіб:

а) громадські рухи трансформуються у більш стійкі та складні форми організації;

б) громадські рухи розпадаються, не утворюючи ніяких соціальних організацій.

Більш стійкими формами об'єднань громадян є організації і політичні партії.

Громадська організація — це добровільне об'єднання людей на основі певної програми дій і відповідного характеру їхньої реалізації. Таке визначення поняття "громадська організація" відбиває той факт, що, як правило, такі

громадські формування діють за статутом (програмою) і що вони мають далекосяжну мету.

Громадські організації сприяють розвитку трудової, політичної та соціальної активності своїх членів (виражають їхні потреби й інтереси), їм притаманні самодіяльність та ініціатива.

Громадським організаціям властиві такі ж загальні риси, як і громадським рухам. Водночас громадські організації мають свої особливості й розрізняються за соціальними причинами утворення та характером інтересів і потреб (спортивні товариства, товариства мисливців, рибалок, спілки книголюбів тощо); організації, які створюються відповідно до форм участі громадян у виробничій діяльності або у громадському і соціальному житті для задоволення колективних потреб (профспілки, політичні партії).

Одним із головних інститутів політичної системи будь-якої демократичної держави є ***партії***. ***Політична партія*** (від латинського *partis* — частина) — ***організована група однодумців, яка виражає і представляє інтереси частини народу або певної соціальної групи чи кількох груп і має на меті реалізацію та досягнення цих інтересів шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.***

Зародки політичних партій у вигляді станових угруповань, які виражали інтереси різних прошарків панівного класу і боролися між собою за державну владу або за вплив на неї, склалися ще в рабовласницькому і феодальному суспільстві. Типовим прикладом таких угруповань в історії людства є торі і віги, які сформувалися в другій половині XVII ст. в Англії. Наступний крок пов'язаний з виходом на політичну арену буржуазії. Це дало поштовх формуванню нового типу об'єднань — політичних клубів, які відрізнялися від аристократичних угруповань (катерій) наявністю ідеологічних доктрин і розвинутою організаційною структурою. Найбільш відомі з них Якобінський клуб і Клуб кордельєрів, що виникли під час Великої французької революції, а також Чартольн Клаб і Реформ Клаб, які були створені в Англії в 30-х роках XIX ст. і успадкували історичні традиції аристократичних катерій торі і вігів. Запровадження загального виборчого права, що ознаменувалося залученням до політи-

ки широких верств населення, поклало початок формуванню в середині XIX ст. сучасних політичних партій.

Першим політичним союзом однодумців була створена в Англії Ліберальна партія, яка виникла на базі заснованого у 1861 р. Ліберального товариства реєстрації виборців.

У сучасній політичній науці якогось загального, універсального визначення політичних партій як специфічних організацій немає. І це не випадково. Дають про себе знати різноманітність вияву функцій партій (залежно від суспільно-політичного ладу в країні), неоднакова їхня роль у політичному житті народу, різні засади виникнення, наявність тих чи інших політичних традицій, різний рівень демократичних прав і свобод.

В основі класифікації політичний партій можуть бути різні критерії: соціальні засади, ідейні, світоглядні цінності, принципи організації та ін.

Виходячи з природи соціальних засад, можна виділити партії, які представляють інтереси: окремих класів (наприклад, буржуазні, робітничі, селянські, поміщицькі та ін.); окремих соціальних прошарків і груп (наприклад, інтеліген-ції, дрібної буржуазії, селян-фермерів та ін.); кількох класів і соціальних груп (наприклад, політичні партії, що виникли на основі національно-визвольних рухів, — Народний рух України, Індійський національний конгрес (ІНК) та ін.).

За світоглядними позиціями певною мірою розрізняють: ***ідейно-політичні***, або так звані світоглядні партії, які у своїй діяльності керуються певними ідейними принципами; ***прагматичні***, або так звані партії для виборів, які не мають ідеологічних програм і головна їхня мета — мобілізація якнайбільшої частини електорату (виборців) для перемоги на виборах.

У свою чергу, серед ідейно-політичних партій можна виділити:

- *консервативні* — Консервативна партія Великобританії, Християнсько-демократичний союз (ХДС, Німеччина) — політичні партії, які прагнуть зберегти суспільно-політичний лад, що існує;
- *реформістські* (всі соціал-демократичні та соціалістичні партії Європи), які орієнтуються на значні зміни та перетворення того чи іншого ладу, але за умови збереження його засад;

• *революційні* — марксистські, або марксистсько-ленінські політичні партії (свого часу такою партією була КПРС), які відкидають існуючий політичний лад і ставлять за мету його повалення і заміну іншим ладом;

• *реакційні політичні партії*, що орієнтуються на часткове або повне повернення до старого ладу.

За принципами організації розрізняють:

• кадрові партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства;

• масові партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності;

• партії, які будуються на принципах індивідуального членства, формально закріплених у статуті, формах і умовах вступу до партії, партійній дисципліні та ін.;

• партії, в яких немає інституту офіційного членства, а належність до партії визначається, наприклад, через голосування за її кандидатів на виборах;

• партії, які допускають колективне членство, в тому числі профспілок, трудових колективів та ін.

Політичні партії розрізняють також за місцем, яке вони займають у системі державної влади, а також за ставленням їх до правлячого режиму. Тут можна виділити правлячі й опозиційні партії, легальні та нелегальні, партії-лідери і партії аутсайдери, партії, які правлять монопольно і які правлять у складі коаліції.

Політичні партії часто поділяють на чотири групи.

Перша група — марксистсько-ленінські, авангардні партії (на зразок КПРС). Друга — парламентські партії. Це партії, характерні для країн Західної Європи, як консервативні, так і реформістські соціал-демократичні. Головна мета їх — завоювання більшості в парламенті і створення, як правило, однопартійного або коаліційного уряду. Це партії постійно діючі, з фіксованим членством, високим рівнем як партійної демократії, так і партійної дисципліни. Третя — партії, головна мета яких — участь у виборах. У них немає інституту офіційного членства, а належність до партії визна-

чається через голосування за її кандидатів на виборах (наприклад, Демократична та Республіканська партії в США). В Америці не кажуть "Я демократ" чи "Я член Демократичної партії", а кажуть: "Я голосую за демократів". Четверта група — партія-община, партія-клуб — широке об'єднання багатьох людей з близьким світоглядом та політичними пристрастями чи інтересами.

Також можна типологізувати партії залежно від засад утворення певних інститутів політичного процесу (влади): соціальні (аграрні партії); етнічні (ультраліва партія басків "Ері батасуна"); демографічні (Жіноче об'єднання — партія Бельгії, Всеукраїнська партія жіночих ініціатив); культурологічні (Партія любителів пива в Німеччині, Росії і в Україні); релігійні (Партія мусульман України).

Основними функціями політичних партій є: представництво соціальних інтересів; соціальна інтеграція; політична соціалізація; створення ідеологічних доктрин; боротьба за державну владу й участь у її здійсненні; вироблення політичного курсу; формування громадської думки; залучення до своїх лав.

Сукупність політичних партій (чи політичних об'єднань кількох партій), їхні взаємозв'язок і взаємодія між собою та з іншими елементами політичної системи держави і суспільства в боротьбі за владу або при її здійсненні складають ***партійну систему***. Більшість політологів вважають, що існує ***сім*** типів партійних систем, які розміщуються між полюсами: *однопартійною* (моноідеологізованою) та *атомізованою* (ідейно різнорідною) системами. Проміжні типи — системи з *партією-гегемоном*, *домінуючою партією*, *двопартійні*, *обмеженого плюралізму* і *радикального (поляризованого) плюралізму*.

При формуванні партійних систем найчастіше головну роль відіграють характер соціальної структури суспільства, чинне законодавство (передусім виборчі закони), а також соціокультурні традиції. Наприклад, у країнах, де немає значного селянського прошарку, аграрні партії, як правило, не виникають. У країнах, де провідну роль відіграє якась одна соціальна група (клас), існують передумови для створення системи з домінуючою партією. Якщо ж ця роль належить середньому класові, то може виникнути або система з домінуючої партією, або двопартійна система.

Закони також можуть впливати на характер партійних систем, обмежуючи, наприклад, діяльність окремих партій.

створюючи перешкоди для допуску до виборів опозиційних партій певної спрямованості. Там, де діють виборчі системи мажоритарного типу (які визначають одного переможця за більшістю отриманих голосів), як правило, формуються двопартійні системи або системи з домінуючою партією. Пропорційні виборчі системи, навпаки, дають шанси на представництво в органах влади значної кількості політичних сил, ініціюють створення багатопартійних систем і партійних коаліцій, створюють умови для виникнення нових партій. У суспільствах з багатьма економічними укладами, різноманітністю культур і мов, націй, численними каналами артикуляції соціальних, національних, релігійних та інших інтересів, як правило, більше передумов для створення багатопартійних систем.

§ 6. Політика й ідеологія

Політична сфера суспільного життя регулюється і таким феноменом, як ідеологія. Однак потрібно підкреслити, що не тільки політична сфера, а й усі інші сфери суспільного життя мають ідеологічне забарвлення. Для того щоб побачити, як саме забезпечується функціонування різноманітних сфер суспільного життя (в тому числі політичного), потрібно визначитися із поняттям ідеології.

Існує кілька визначень поняття ідеології. Але, з нашого погляду, найбільш прийнятним є таке. ***Ідеологія — це ілюзорне бачення людиною*** (або певним формуванням спільності людей: сім'я, колектив, соціальна група, нація, народ та ін.) ***дійсності, яке з необхідністю вимагає свого теоретичного обґрунтування і практичної реалізації.***

Таке визначення поняття ідеології можна вважати найбільш прийнятним тому, що воно підкреслює таку досить важливу думку: всі сфери людського життя пов'язані з пошуком людиною своєї мрії. Як свідома, суспільна і діяльна істота, людина завжди прагне пояснити, теоретично окреслити вибір мети свого життя і шляхи її досягнення. Ідея шляху до мети потребує логічного завершення. ***Те, що робить будь-яку ідею логічно визначеною, постає як ідеологія.*** Тому найбільш образно можна сказати так: ***ідеологія —***

це теоретично обґрунтована мрія. А оскільки без мрії людина не може любити, вірити, надіятись, не може стати вільною, то цілком закономірним є твердження, що життя людини і суспільства неможливе без ідеології.

Таким чином, ідеологія здатна проникати в усі сфери суспільного життя. Тому цілком справедливо вважати, що існує ідеологія політичного, правового, морального, економічного, естетичного, релігійного тощо життя суспільства. Однак найбільш завершеним явищем ідеологія постає все-таки у політичному вимірі. Адже політика охоплює всі сфери суспільного життя завдяки владі. А будь-який вплив, у тому числі ідеологічний, неможливий без влади.

Політична ідеологія — це теоретичне окреслення практичного шляху реалізації влади певної соціальної сили в суспільстві. У своєму існуванні вона торкається усіх сфер ідеологічного життя, а ті, хочуть вони того чи ні, підкоряються їй, бо вона має владу. І залежно від того, яка політична ідеологія працює в суспільстві, така його і доля.

При цьому слід підкреслити досить важливий момент. Політична ідеологія як особливе явище співорганізації політики й ідеології може бути започаткована державою чи недержавними утвореннями, наприклад, політичними партіями. Коли ж держава або політичні партії, отримавши виключну владу в суспільстві, починають використовувати політичну ідеологію у суто власних інтересах, то відбувається процес ідеологізації. ***Ідеологізація*** — явище, коли ідеологія певної соціальної сили, в руках якої зосереджена влада, починає проникати, як владарююча сила, у всі сфери життя суспільства, знищуючи на своєму шляху інші ідеології. Процес ідеологізації з необхідністю призводить до панування певної окремої ідеології. А коли ідеологія починає панувати, то вона втрачає працездатність, отже, приречена на загибель. Таким чином, ідеологія здатна жити і постійно вдосконалюватись тільки у взаємодії, боротьбі, конкуренції з іншими типами ідеології. Політична ж ідеологія здатна мати успіх тільки у змаганні з іншими ідеологічними системами. Підсумком цього змагання будуть ті реальні практичні звершення, які здійснять люди, спираючись на ті чи інші ідеологічні принципи.

Тільки та політична ідеологія є життєздатною, яка не тільки привабливо показує людям шлях до щастя, а й не менш вагомо підтверджується реальним практичним життям.

§ 7. Політична еліта і народ

Політична організація суспільства має свої джерела, механізм функціонування, спрямованість розвитку. Крім того, слід пам'ятати, що суспільство само по собі політично не організовується. Дійсно, є ***джерело*** політичної організації — це влада, якої домагаються певні соціальні сили. Є ***механізм*** функціонування політичної організації суспільства – це змагання за владу між елементами соціуму. Є ***напрям*** розвитку політичної організації — прогресивний чи регресивний. Але ні "джерело", ні "механізм", ні "напрям" не є організатором політичного життя суспільства. Організовує суспільство — у політичному вимірі життєдіяльності — політична еліта. ***Політична еліта — це вибрані часом, власним інтелектом та народом люди, які реально (офіційно чи неофіційно) визначають владні відносини в суспільстві.***

Таким чином, у політичному житті суспільства діє ряд об'єктивних закономірностей, які з необхідністю визначають його сутнісні зрушення. Однак ці зрушення пов'язані з дією суб'єктивних факторів політичної еліти і народу.

Говорячи про те, що політична еліта вибрана часом, ми передусім підкреслюємо факт наявності людей, які у певний період існування того чи іншого суспільства опинилися біля керма влади завдяки послідовній зміні соціальних інтересів. Ця влада може бути отримана у спадок (монархія), а також — завдяки потребі демократичних перетворень (республіка). Але будь-яка влада вимагає не тільки того, щоб її отримали. Її потрібно вміти утримати і використати. А ці процеси суттєво залежать від того, хто входить до складу політичної еліти, який інтелект тих людей, котрі є господарями влади. Бути володарем влади — означає займати панівне становище. Адже влада, нагадаємо, є процесом підпорядкування волі керованих волі керуючих. Належати до політичної еліти — означає бути найвпливовішою людиною, бо той, хто володіє відносинами у суспільстві, хто здатен скерувати їх у потрібному собі напрямі, — має можливість володіти всім. А мати все, володіти всім — досить відповідальна справа.

Історія людської цивілізації свідчить, що тільки те суспільство йшло прогресивним шляхом, яке мало своїм керманичем політичну еліту, котра зуміла максимально наблизити свої

власні інтереси і потреби до інтересів народу. Загальновживаним став вислів про те, що "кожен народ має таких керівників, яких він заслуговує". І часто при цьому ототожнюється нездатність політичної еліти знайти найбільш ефективний спосіб ведення суспільства у прогресивному напрямі зі здатністю того чи іншого народу здійснити соціальний прогрес.

Жоден народ не заслуговує на те, щоб його еліта вела себе регресивно. Не заслуговує, але дозволяє. Цей "дозвіл" визначається рівнем суверенності народу.

Нагадаємо, що дійсно суверенним можна назвати тільки той народ, який ***здатен*** обрати свій, саме йому притаманний ***шлях*** розвитку і ***в змозі*** реалізувати самостійно цей вибір. Однак сам по собі, загалом, гуртом народ цього вибору не робить. Робить його політична еліта. Цей вибір буває близьким до прагнень народу. Тоді народ сприймає його як свій власний, а політичну еліту — як своє вдале породження. Але буває й так, що вибір політичної еліти є далеким від інтересів народу. Тоді народ намагається звільнитись і від політичної еліти, і від ідеї, яку вона йому принесла.

Шляхи до цього звільнення бувають різними. Вони часто позначаються трагічними сторінками життя народу, нелюдськими поневіряннями тих особистостей, які присвячують себе справі народження нової політичної еліти, котра запалює людей новою ідеєю, спрямованою, у кінцевому підсумку, на новий шлях розвитку суспільства.

Отже, тільки гармонійне відношення політичної еліти і народу може вести суспільство у прогресивному напрямі розвитку. Сутність цієї гармонії полягає у такому: а) народ дійсно суверенний; б) політична еліта веде за собою народ за ідеєю, яку вона породила і яка є народові близькою і рідною.

Що прочитати?

Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. — К., 1996.

Арістотель. Політика. — К., 2000.

Конституція України. — К., 1996.

Вебер Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К., 1998.

Платон. Держава. — К., 2000.
Політологія / За ред. Ф.М. Кирилюка. — К., 2000.
Сучасна політична філософія. — К., 1998.

Запитання для самоконтролю

1. Які визначення поняття "політика" ви знаєте?
2. Що таке влада?
3. Яке найбільш точне визначення поняття "політична система"?
4. У чому полягає "різночитання" поняття "демократія"?
5. Що таке політична демократія?
6. Що таке правова і соціально-справедлива держава?
7. Як ви визначаєте поняття "політична партія"?
8. Як ви розумієте поняття "політична еліта"?

Дискусійні питання

1. Основні засади та принципи сучасної політики.
2. Джерела влади в сучасному українському суспільстві.
3. Чи потрібна офіційна ідеологія в Україні?
4. Основні принципи функціонування соціально-справедливої держави.
5. Чи можлива демократія "взагалі"?
6. Політичні лідери — хто вони?
7. Чи потрібне різнобарв'я партій?
8. Політичне майбутнє України.

Словник

Адаптація — пристосування до середовища.

Адміністрація — розпорядчі органи управління; органи виконавчої влади.

Артикуляція — виразність вимови.

Вето — остаточна чи умовна заборона, яку накладає державна влада на рішення нижчого органу.

Вотум — ухвала, прийняття голосуванням.

Імпічмент — за Конституцією спеціальні правила щодо притягнення до відповідальності вищих посадових осіб у випадку порушення ними законів країни.

Інститут — сукупність правових норм у якій-небудь галузі суспільних відносин.

Коаліція — союз, об'єднання на добровільних засадах для досягнення спільної мети.

Легітимація — визнання або підтвердження законності якогось права чи повноваження.

Лібералізм — ідеологічна та громадсько-політична течія, істотною ознакою якої є обстоювання мирного, реформістського шляху здійснення соціальних перетворень.

Лобі — високопоставлені представники певних соціальних сил, що діють неофіційно в кулуарах влади, справляючи тиск з метою отримання вигідних результатів.

Номінальний — той, хто існує тільки за назвою, на папері, не виконує свого призначення.

Привілей — перевага, пільга, право, надане законом окремим особам, групам людей або певному стану.

Пріоритет — переважне право, значення чогось.

Публічний — відкритий, гласний, суспільний.

Регіон — територія, що характеризується комплексом притаманних їй ознак.

Солідарність — спільність інтересів, одностайність, єдність думки і дій та спільна відповідальність.

Статус — правове становище осіб, організацій, установ тощо.

Територія — певна частина земної поверхні з визначеними кордонами або межами.

Тиранія — панування за допомогою жорстоких засобів.

Розділ VIII

Людина і культура

Слово "культура", звичайно ж, відоме всім, воно стало звичним і часто вживаним: не сходить зі сторінок газет і журналів; звучить на радіо і телебаченні; постійно використовується під час спілкування. При цьому здебільшого ми не задумуємося над змістом цього слова, сприймаємо його як знайоме, зрозуміле. Однак коли справа стосується визначення поняття "культура", то тут виникає ряд проблем.

Уже стародавні мислителі зазначали, що будь-яке визначення "кульгає", страждає неповнотою. З цієї причини існує велика кількість визначень поняття "культура". Адже кожне визначення – це своєрідне тлумачення автором змісту поняття.

Так, ще у 1952 р. американські культурологи А. Кребер і А. Клакхон нарахували 164 визначення культури і понад 100 спроб теоретичного пояснення цього поняття. Через 20 років французький культуролог А. Моль віднайшов у західній літературі вже 250 варіантів визначення цього феномена. Сьогодні їх налічується близько 500 (!). І в цьому немає нічого дивного, адже культура є явищем складним і багатогранним.

І все ж у багатоплинності та розмаїті думок спробуємо дати свою відповідь на питання: що таке культура? Яке місце в житті людини і суспільства вона посідає? Яку людину слід вважати культурною і яку некультурною?

Дамо відповідь і покажемо, що від того, як кожна особистість розв'язуватиме ці питання, багато чого залежатиме в її житті.

§ 1. Поняття культури

Отже, слово ***культура*** — одне з найбільш популярних у роздумах про вічні людські проблеми. Вивченням культури займаються багато наук — історія, археологія, соціологія, етнографія, мистецтвознавство, антропологія та ін. Усі вони стверджують, що поняття "культура" похідне від латинського *culture* (обробіток, догляд, розвиток) і спочатку означало у Стародавньому Римі обробіток землі, працю землероба. Один із перших творів із сільського господарства, який дійшов до нас і належав перу античного мислителя Марка Порція Катона, мав назву "Де агрі культура" (згадаймо сучасну "агрокультуру").

Але надалі це слово почало вживатися і в іншому, переносному значенні — "освіченість", "вихованість". У Ціцерона ми вже зустрічаємо поняття "культура душі", зокрема він вважав, що філософія є "культурою розуму". За Ціцероном, філософія є культурою, оскільки, як і у випадку із землеробством, обробляє розум для його кращого плодоношення. Тут проглядається важлива думка, що культура, з одного боку, є діяльністю із перетворення природи на благо людини (землеробство), а з другого — засобом удосконалення духовних сил людини, її розуму (філософія). Розглядаючи ораторське мистецтво як найбільш повний вияв культури, видатний рим-

ський філософ і державний діяч убачав у ній засіб звеличення, самоутвердження людини. Культура розвиває людину, і в цьому, на думку Ціцерона, полягає її головна функція.

Принагідно слід звернути увагу, що ще в античному розумінні поняття культури більшою мірою вказувало на вміння і майстерність, які виявляє людина у своїй діяльності, а також на процес виховання "культури душі".

Широко вживаним поняття культури стає в епоху Просвітництва, коли культура тлумачиться як породжене людською діяльністю перетворення природи і одночасно як вищий вияв людського буття, пов'язаний передусім із людським духом. Саме у просвітителів XVII ст. з'являється ідея протиставлення "культура — натура", тобто "культура — природа". Поняттям культури позначались у той час всі досягнення духовної діяльності людей, передусім наукові знання, мистецтво, моральна досконалість і все те, що називали тоді освіченістю.

Наприкінці XIX — у XX ст. більшість видатних мислителів наголошують на людинотворчому характері культури. Вона розглядається як прояв особистісної самореалізації людини, вираз її суспільної цінності, творчості, як людський спосіб освоєння світу і життя в ньому, як людська діяльність та її результати, як саморозвиток людини через діяльність.

Окреслюючи поняттям культури в людській історії те, що відрізняє свідому доцільну діяльність людини від діяльності тварин, культуру можна визначити як особливу загальну характеристику людського буття.

Ця особливість насамперед полягає в тому, що під культурою традиційно розуміють сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які виражають рівень його історичного розвитку, втілюються в повсякденній діяльності людини, відображаються в її соціальних, моральних, естетичних та інших характеристиках. Таке бачення культури є найбільш масштабним.

У вужчому розумінні культура — це сфера духовного життя суспільства. Вона охоплює собою систему освіти, виховання, духовної творчості, а також діяльність тих установ і організацій, які забезпечують зазначені процеси: школи, вузи, музеї, театри, бібліотеки, інші культурні заклади, творчі спілки тощо.

Нарешті, поняттям "культура" часто позначають рівень вихованості й освіченості людини, рівень оволодіння нею тією чи іншою сферою знань та діяльності. У цьому випадку фіксуються якості людини, спосіб її поведінки, ставлення до інших людей, до праці тощо.

Важливим і принциповим питанням розуміння культури є осягнення її сутності як феномена суспільного життя, визнання основним джерелом походження культури суспільно-корисної праці, засобами якої людина перетворює природу і саму себе, утверджує свій власний, відмінний від природи духовно-предметний світ, розгортає в ньому всі свої життєві процеси.

Культурою в такому розумінні вважається все, що створене творчою людською діяльністю людини для людини, для її розвитку, все, що ввійшло у практику як загальнолюдське надбання та сприяє утвердженню і вияву людського в людині і суспільстві. Культура є, таким чином, штучно створеною людиною ***другою природою***, своєрідною надбудовою над першою, "живою природою". Вона є фактично створеним людиною світом.

Таким чином, ***культура є ціннісними надбаннями, створеними людством у процесі його історичного розвитку***, а також ***процесом засвоєння їх і — найсуттєвіше — створенням нових цінностей для людини і людства.***

Тобто сукупність матеріальних і духовних ***цінностей***, а також способів створення їх, уміння використовувати їх для подальшого прогресу людства, передавати від покоління до покоління є **культурою.**

Але, зосереджуючи увагу на тому, що культура є, перш за все, ціннісним виміром людського життя, ми не повинні забувати того, що не все те, що цінує людина, є культурою. При цьому нагадаємо, що ще у першому розділі нашого підручника йшлося про роль цінностей у житті людини і суспільства. Там цінність визначалась як рівень значимості одного стосовно іншого. Тобто поняття "цінність" окреслилось як найбільш загальне поняття. А конкретизація цього поняття у першому розділі була покликана слугувати процесу розкриття цінностей людини як індивідуального, родового явища. Так, здоров'я, смерть, безсмертя, повнота та щастя людського життя тощо постають як цінності природ-

но-історичного плану в людині. Однак ці цінності ми не можемо назвати культурою.

Також нагадаємо, що ми, люди, зазвичай буваємо в захваті від нічної тиші, виблискування ранкової чи вечірньої зорі, загадкового шелесту дерев у лісі, витвореної сонячним світлом і водою райдуги. Усе це сприймається, переживається і цінується людиною як таке, що є високим і урочистим — проте це ще не культура.

Не є культурою реальні факти, події, властивості багатьох речей, які у процесі пізнання та оцінювання з боку людини викликають у неї почуття співучасті, захоплення, любові або, навпаки, — почуття ненависті і презирства. Ці різноманітні задоволення і незадоволення складають тільки те, що в суспільстві називають ***смаком***. Смаки бувають різні: гарне, приємне, прекрасне, делікатне, ніжне, витончене, благородне, величаве, цнотливе, священне тощо. Але гарний смак — то не завжди культура. Це тільки один із кроків до культури. Адже недарма говорять: "Він милий мені не тому, що гарний, а гарний тому, що милий".

Отже, культура — це не просто будь-яка цінність, а тільки та, яка стає надбанням людини і людства. Однак це і не просто будь-яке ціннісне надбання, а таке, що є працездатним у соціумі, тобто в конкретно визначених суспільно-історичних відносинах, створених людиною, людством відповідно до матеріальних і духовних потреб та інтересів.

В образі культури постає, таким чином, особливий спосіб людського буття у світі, який є творцем вищих духовних цінностей та матеріальних форм їхнього втілення. Отже, культура як сфера соціального буття перетворює сутнісні сили (основні адатності) людини в те, що ми називаємо мудрим розумом, благими почуттями, сильною і відповідальною волею, добром, правдою, красою, любов'ю, вірою, надією тощо. Саме завдяки окультуренню сутнісних сил людини з'явились художні полотна й архітектурні споруди, наукові досягнення і освіта, результати матеріального виробництва і мораль, поетична творчість і вихованість людини.

І нарешті, найбільш вагомим аргументом на користь визначення поняття культури як ціннісного надбання, що має насамперед конструктивний характер функціонування, є ***визнання*** самою людиною себе як найбільшої цінності і єдиної

істоти, яка здатна гармонійно жити і творити у світі. Зауважимо, що таке визнання можливе тільки в межах системи "людина—світ". Отже, ***культура — це ціннісний вимір самодостатності людини.***

Але, як не дивно, в середину XX ст. людська історія ввійшла зі своєрідним запереченням культури як ціннісного виміру самодостатності людини.

Поступовий процес демократизації суспільного життя, досягнення багатьма верствами населення (здебільшого в економічно розвинутих західних країнах) високого рівня майнового забезпечення, технічне оснащення основних виробничих процесів, зміна мистецьких технологій тощо призвели до того, що культура у традиційному, ціннісному вимірі перестала бути елітним надбанням.

Збагнувши сутність політичної та економічної свободи, людські маси виявили себе непідготовленими для сприймання культурних надбань історії як вищих цінностей. Суспільство, з одного боку, стало більш інформованим стосовно можливостей культури. Але, з іншого боку, більшість людського загалу не виробила у себе здатності безпосереднього спілкування з високою культурою. Високий темп людської історії почав вимагати культури, яка була б зрозумілою для більшості, а головне, була б сприйнята цією більшістю як власні переймання. І тоді виникла "усереднена культура", яку породили засоби масової інформації, почавши її тиражування посередництвом спеціальної, високооснащеної індустрії. Це нове явище отримало назву "масова культура".

На сьогодні під масовою культурою розуміють те, що в дійсності не можна вважати культурою у традиційному, тобто ціннісному вимірі. Масова культура постає в образі розповсюджувача того чи іншого способу, стилю життя. Сприяє цьому те, що функціонування масової культури ґрунтується на індустрії розваг і засобах масової інформації. Масова культура перетворюється на особливу надпотужну продуктивну силу суспільства. Свідченням цього є, наприклад, бурхливий розвиток шоу-бізнесу як в усьому світі, так і в нашій Україні. На сьогодні прибутки від шоу-бізнесу перевищують за своїми масштабами навіть доходи досить важливих галузей промисловості.

Поряд із цим слід зауважити, що масова культура як заперечення ціннісного виміру самодостатності людини постає і в

образі народів на високу культуру. Тут найбільш важливим є те, що ця народійність є дволикою. ***З одного боку***, в масовій культурі не знаходиться місця для справжнього мистецтва, для того, що слугує моральній чистоті людини. Масова культура "забуває" про естетичні цінності та художню насолоду. ***З іншого*** — масова культура намагається постати у вигляді своєрідного фольклору індустріальної епохи. Фольклору тому, що вона належить широким людським масам. Але традиційний фольклор завжди зароджується у найнижчих верствах суспільства і має власну художню цінність. Масова ж культура, навпаки, створюється і нав'язується професіоналами, спеціалістами (сценаристами і режисерами, текстовиками й естрадними композиторами, співаками, танцюристами, продюсерами, менеджерами та ін.). Тому цей "фольклор", хоча формально й належить народним масам, самими масами не породжується.

Таким чином, феномен масової культури ми не можемо фундаментально окреслити в межах традиційно-високої культури. Однак цілком упевнено можна стверджувати, що сьогодні масова культура — це своєрідна гілка сучасної офіційної культури. Культура, яка перебирає на себе основні функції традиційної звичаєвої культури і постає у вигляді оригінальної єдності всього корисного і значимого, що нагромаджується на індустріальному та постіндустріальному етапах соціальної еволюції. Тобто сучасна масова культура часто вбирає в себе все те позитивне, що принесла висока культура. Одночасно масова культура намагається пристосувати ціннісні надбання традиційної культури до нових цивілізаційних умов. Досить часто таке пристосування набуває небажаних рис, характеру, особливостей культури.

Саме тому, звертаючи основну увагу на здатність культури оволодівати народними масами з метою гуманізації їх, не потрібно забувати, що в реальному житті існують і інші процеси.

У житті людини, людства було і є багато такого, що суперечить гуманізму і людяності. Ці явища, процеси, відносини, поведінка позначаються терміном ***антикультура***. Антикультура є проявом і результатом дегуманізації людських відносин, відходу від загальнолюдських цінностей і пріоритетів, втрати моральних орієнтирів, що ґрунтуються на розумі, вірі та істинному людинолюбстві. Так, наркоманії, пияцтву, алкоголізму, злодійству та брехливості усі народи

дають однозначно негативну оцінку, тобто кваліфікують як антицінністі, як антикультуру. Як антикультуру людство позначає сталінський геноцид проти так званих малих народів і ворогів народу, фашистську політику Гітлера та його прибічників, американську агресію у В'єтнамі і радянську в Афганістані, піночетівський заколот у Чилі та расизм у ПАР і США.

Підводячи підсумки стосовно розуміння явища масової культури, ми можемо впевнитись твердо хоча б в одному: ***масова культура є дійсно своєрідним запереченням культури як ціннісного виміру самодостатності людини.***

Це своєрідне заперечення високої культури породжує ***позитивний і негативний*** виміри масової культури. ***Негативний*** смисл словосполучення "масова культура" полягає в тому, що часто не масам надається можливість піднятися до рівня справжньої культури, а навпаки, сама культура, пристосовується до примітивних смаків відсталих прошарків населення. Ця культура спрощується і деформується, опускається до рівня примітивізму, призводить до стану шоку справжню вихованість: розумній високоосвіченій масі підноситься щось сіре або навіть безглузде. На жаль, цього не уникла й сучасна Україна. ***Позитивним*** є те, що масовість культури — це не обов'язково низький її рівень, розрахований тільки на примітивно мислячих. Це своєрідний ринок мистецтв. Адже і широким народним масам можна та потрібно давати щось справжнє, прагнути підіймати їх до розуміння духовно високого, навіть до найвищих шедеврів культури. І для того щоб підвищувати культуру народу, потрібно звертатися до її історії, до всієї культурної спадщини людства, а також чітко визначитись у розумінні й використанні основних функцій культури.

Виходячи з людинотворчої сутності культури, виділяють такі її основні функції: пізнавальну, прогностичну, інтегративну, комунікативну, ціннісно-орієнтаційну, освітньо-виховну та функцію соціальної пам'яті.

Пізнавальна функція здійснюється здебільшого у двох основних формах: як безпосередній процес осягнення світу шляхом узагальнення й систематизації емпіричного досвіду та емпірично набутого знання; як процес цілеспрямованого, спеціалізованого, професійного здобуття знань, підпорядко-

ваного потребам суспільно-історичної практики і представленого науковим пізнанням.

Формування уявлень про майбутнє — так можна визначити головну мети ***прогностичної*** функції культури. Вона вказує, чого слід прагнути людині в практичній та культуротворчій діяльності, щоб ця діяльність відповідала її природі, покликанню і призначенню.

Усвідомлюючи дійсність, історію і майбутнє, власні потреби та інтереси, люди об'єднуються навколо тих чи інших ідей, поглядів, ідеалів, переконань, сенсів. У даному разі культура виконує ***інтегративну*** функцію, що є процесом єднання людей.

Спілкування завдяки культурі утверджує її ***комунікативну*** функцію. При цьому зауважимо, що інтегративна і комунікативна функції мають такий самий рівень всезагальності, як пізнавальна та прогностична функції.

Культура, включаючи ціннісно-нормативну систему, виконує також функцію ***ціннісної орієнтації та регуляції поведінки і діяльності*** людей у соціумі. Вона викристалізовує норми і цінності, мотиви й орієнтації, зберігає, пропонує, а нерідко і нав'язує їх індивідам як шаблони та еталони, регулюючи тим самим поведінку і діяльність людей.

Механізм реалізації зазначених функцій у різноманітних сферах культури має як багато спільного, так і деякі відмінності. Так, моральна культура орієнтує людину в межах системи цінностей, що концентруються навколо протилежності добра і зла; мистецька культура забезпечує ціннісну орієнтацію в межах протилежності прекрасного і потворного, трагічного і комічного; наукова культура вибудовує орієнтації, об'єднані прагненням до істини. Те саме стосується регулятивної функції: моральна культура і мистецька культура апелюють до почуттів, найвищим виявом яких є любов і совість, релігійна культура спирається більше на віру, надію, любов. При цьому зауважимо, що, наприклад, наукова культура оперує поняттями, мистецтво — художніми образами, моральна культура — нормами.

Регулятивна, як і інтегративна, пізнавальна та орієнтаційна функції, неможлива без "переведення" норм, символів, установок культури у внутрішній світ людини, що відбувається шляхом виховання та освіти. Отже, культура має ще

одну важливу функцію, безпосередньо пов'язану з її людинотворчою сутністю — ***освітньо-виховну***.

І нарешті, слід підкреслити ще одну важливу функцію культури — ***функцію соціальної пам'яті людства***, яка забезпечує зв'язок минулого з сучасним і майбутнім, задає взаємозв'язок і стійкість життєвому досвіду, забезпечує неперервність розвитку людської історії.

§ 2. Матеріальна та духовна культура

Як органічно випливає з попереднього матеріалу, загальноприйнятим є розмежування культури на ***матеріальну та духовну***. Кожна з них, узята окремо, виражає поняття культури у більш вузькому значенні слова.

У загальнокультурному розвитку людського суспільства одним із основних визначальних чинників постає ***матеріальна культура*** — досягнення, які виражають головним чином рівень освоєння людиною сил природи. Вона охоплює всю сферу матеріально-практичного існування і розвитку людей, всю сферу їхнього безпосереднього впливу на природу.

Відомо, що у процесі своєї діяльності люди створюють матеріальне багатство суспільства, яке включає в себе як ***засоби праці*** (інструменти, верстати, машини тощо), так і засоби ***індивідуального споживання*** (їжа, помешкання, одяг, побутові речі та ін.). В обох цих видах матеріального багатства суспільства функціонують речові елементи матеріальної культури, її предметна форма існування.

Найважливішим показником матеріальної культури є ***знаряддя праці***, які в нашу епоху все більшою мірою стають матеріалізованим втіленням досягнень ***науки***. Тому матеріально-технічний розвиток суспільства є реальною основою прогресу у сфері матеріальної культури.

Поряд із засобами праці найважливішою частиною матеріальної культури є ***засоби споживання***. Зазвичай сферу індивідуального та суспільного споживання називають ***сферою побуту***, на відміну від безпосередньо виробничої сфери.

Таким чином, матеріальну культуру можна поділяти на ***культуру праці*** (засоби праці) і ***культуру побуту*** (засоби споживання). Без ретельного вивчення одягу, житла, домашнього начиння не можна сформувати правильне уявлення про

культуру того чи іншого народу, про рівень його розвитку в різні епохи. Засоби споживання характеризують не тільки те, **що** споживає людина, але і ***як*** вона ***споживає***, наскільки розвинуті, багаті, "олюднені" її потреби, адже багатство і багатоманіття потреб, способи задоволення їх є суттєвою складовою культурного обличчя людини. Але матеріальна культура існує не лише у вигляді вже названих засобів праці та засобів споживання, тобто тільки в предметній формі. Вона включає в себе реальні ***здібності, навички, знання***, які застосовуються у процесі матеріального виробництва. У цьому розумінні часто говорять про ***культуру праці*** різних історичних епох. Рівень матеріальної культури виражається і в інших основах суспільного життя: оброблені людиною предмети природи (земля, вода, поля, сади), предмети побуту, наукове, медичне, навчальне обладнання та прилади тощо.

Досягнення у сфері матеріальної культури нерозривно пов'язані з рівнем духовного розвитку людей, тому не випадково археологи та етнографи на підставі пам'яток матеріальної культури роблять висновки щодо рівня духовної культури тієї чи іншої епохи, країни, народу.

Отже, якщо ***матеріальна культура*** — це результат перетворюючої природу діяльності людей, то ***духовна культура*** — результат духовної діяльності людей. Вона функціонує як досягнеиня, що показують рівень і глибину пізнання природи і суспільства, широту ***світогляду***, втілення в суспільне життя ідей і знань. Найкраще сутність духовної культури розкриває її структура. До ***структури*** духовної культури суспільства включені такі основні елементи:

а) ***цінності сфери суспільної свідомості***, тобто світоглядна культура (філософські, політичні, наукові, релігійні та інші ***ідеї*** і ***погляди*** людей), моральна культура (норми поведінки, "культурні форми спілкування", культура почуттів), естетична культура (мистецтво і література, художнє конструювання, технічна естетика), а також ***науково-технічна творчість*** тощо. Ці цінності закріплюються у поглядах та вчинках людей, звичаях і традиціях, у творах літератури і мистецтва.

Особливий вимір займають у ціннісній сфері суспільної свідомості такі явища духовного життя людей, як ***мова, мисленння (логіка)***. Звільнення людських почуттів та харак-

теру від так званого ***зоологічного індивідуалізму***, вміння володіти своїми почуттями і настроями є також суттєвими елементами духовної культури;

б) ***різні соціальні інститути й організації***, які здійснюють духовне виробництво, регулюють і спрямовують культурно-історичний процес;

в) ***матеріально-технічна база*** духовної культури, яка використовується для виробництва і поширення досягнень культури серед населення (окремі галузі промисловості — поліграфічна, книговидавництво, музичних інструментів, паперова; театри, музеї, палаци культури, бібліотеки, а також засоби зв'язку, масової інформації тощо).

Іншими словами, у структуру духовної культури суспільства необхідно включати: готові результати духовної діяльності; розподіл продуктів духовної діяльності; освоєння (споживання) духовних цінностей, перетворення їх у досягнення кожної людини. Отже, духовна культура є вищим проявом і спрямовуючим чинником у системі цілісної людської культури, оскільки саме вона ціннісно орієнтує, мотивує, формує, визначає, надає сенсу всім сферам діяльності людини, у тому числі сфері матеріального виробництва.

Саме вона є тим, що культивує гуманність сутнісних сил людини — почуттів, розуму, волі, освітлюючи їх вищими духовними цінностями: добром, правдою, красою та любов'ю, яка є вищим виявом і реалізацією духовності людини.

Отже, ***культура як феномен суспільного життя є результатом суспільної діяльності, за допомогою якої матеріально і духовно людина перетворює світ і саму себе, створюючи власний, відмінний від природи світ, в якому вона живе.***

Суттєвою ознакою людського в людині є любов, яка з давніх-давен посіла важливе місце в духовній культурі людства. Це можна проілюструвати на прикладі міфології народів світу, релігійної літератури, творів письменників і поетів, художників і композиторів, багатьох філософських трактатів.

Особливо важливе значення почуття любові в культурі полягає в його здатності перетворювати ***знання, образи, ідеї, цінності*** на ***ідеали***. Ідея добра стає моральним ідеалом, коли животвориться любов'ю, і тоді служіння добру приносить вищу моральну радість, а ***зрада*** — муки сумління. Це ж сто-

сується й ідеї Бога. Вона стає найвищою ідеальною реальністю, якщо животвориться почуттям любові до Бога і через нього — до його творінь.

Любов, таким чином, є глибинною основою культури і всього духовного життя людини. Це те, що підносить людину до вищих, священних, справді людських поривань. Надзвичайно влучно про це сказано в Першому Посланні святого апостола Павла до коринфян: "Коли я говорю мовами людськими і ангельськими, та любові не маю, — то став я як мідь та дзвінка або бубон гудячий! І коли маю дар пророкувати, і знаю всі таємниці й усе знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любові не маю, — то я ніщо!..." Отже, за Біблією, любов є вищою і за найглибші знання, і за найсильнішу віру, і за найвтішнішу надію.

Вищі духовні цінності тієї чи іншої культури виражаються в символічній формі через її ***святині***. Вони сприймаються як національні чи релігійні й також пов'язані з любов'ю. Їхній духовний зміст та ідеальне значення не може відобразити ніякий конкретно чуттєвий образ. Це здійснюється за допомогою ***символів***, які є поєднанням чуттєвого і надчуттєвого. З давніх давен ***сонце і небо, вогонь і вода, колесо і хрест*** та багато інших предметів ставали символами, що входили до сфери культурної діяльності людини. Отже, й почуття любові до цих предметів набирає символічних форм у вигляді ***обрядів*** та ***культових дійств***.

Поділ культури на матеріальну та духовну здається самоочевидним. Зрозуміло й те, що предмети цих культур можна використовувати по-різному. Знаряддя праці і твори живопису слугують різним цілям. Тому відмінності між матеріальною та духовною культурою дійсно існують.

Культура — явище цілісне. У будь-якому її прояві містяться матеріальне й духовне начала. Твори ***мистецтва*** потребують матеріальних затрат для їхнього створення та й існують у матеріальній формі — у вигляді картин, книжок, скульптурних зображень, нот тощо.

Водночас у будь-якому матеріальному предметі реалізовані ідеї, знання, культурний зміст. Наприклад, архітектурна споруда є продуктом матеріальної та духовної праці. Те саме можна сказати про той чи інший технічний засіб, предмет побутового вжитку тощо.

§ 3. Культура і цивілізація

Поняття "цивілізація" (від латинського *civilis* — громадський, державний) з'явилося в середині XVIII ст. і часто вживалося з поняттям "культура" як його синонім для позначення сукупності якісно визначених (специфічних), локалізованих в історичному просторі й часі матеріальних та духовних надбань тих чи інших народів. Учені-історики, наприклад, розглядають як якісно специфічні такі соціально-культурні утворення: антична цивілізація, елліністична цивілізація, цивілізація майя та ін. У даному випадку поняття "культура" і поняття "цивілізація" вживаються як тотожні.

Поняттям "цивілізація" активно користувались французькі просвітителі, називаючи цивілізованим суспільство, яке ґрунтується на засадах розуму, гуманізму і справедливості. Згодом цим терміном стали позначати високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури західноєвропейських народів.

К. Маркс та Ф. Енгельс пов'язували з поняттям "цивілізація" техніко-технологічні та організаційні завоювання суспільства для позначення вищої після дикості і варварства історичної епохи, пов'язуючи її формування з поглибленням суспільного поділу праці, появою класів та держави.

Наприкінці XIX — у XX ст. поняття цивілізації з ініціативи німецького філософа *Освальда Шпенглера* (1880 — 1936) вживається для позначення етапу занепаду культури. Історія людства розглядається ним як співіснування відокремлених культур-організмів, кожен з яких має свої "душу" і "долю", проходить у своєму розвитку певні стадії: самозародження, зростання, старіння та смерті. Кожен культурний організм проходить аналогічні стадії: міфологічну ранню культуру (зародження), метафізично-релігійну високу культуру (зростання) та пізню закостенілу культуру (старіння), яка переходить у цивілізацію.

Старіючи і помираючи, культура вироджується у цивілізацію, яка має одні й ті самі ознаки: знеособлення життя, його інтелектуалізація, перехід від творчості до спорту, від літератури до вар'єте, від героїв до інженерів, від поезії до механіки, від героїчних діянь до механічної роботи, від становлення до окостеніння, перетворення народів на безликі

"маси", перехід від продуктивної творчості до безплідності. На противагу цілісності й органічності культури цивілізація характеризується розвитком індустрії і техніки. Культура має душу, а цивілізація — методи та знаряддя.

Подібне тлумачення цивілізації дав також відомий англійський історик і соціолог *Арнольд Джозеф Тойнбі* (1889—1975). Він обґрунтував концепцію коловороту локальних цивілізацій, які проходять у своєму розвитку і падінні однакові фази: народження, зростання, катастрофи, розкладу і загибелі. Кожна цивілізація має неповторну систему цінностей, норм, правил суспільного та індустріального життя.

Засобами охорони цивілізації від руйнування А.Дж. Тойнбі вважав духовну злагоду, моральну єдність народу, раціональність мислення правлячих верств. Можна затримати занепад або навіть уникнути його шляхом залучення людей до всесвітньої релігії, утвореної на засадах об'єднання усіх релігійних культів для досягнення єдності духу народу. Саме релігія, на думку А.Дж. Тойнбі, дає людству той спектр цінностей, норм і символів, що забезпечує любов і милосердя, єдність і взаємодопомогу, глибоку духовність і моральність.

З критикою теорій локальних культурних циклів та коловороту локальних цивілізацій О. Шпенглера і А.Дж.Тойнбі виступив відомий німецький філософ-екзистенціаліст *Карл Ясперс* (1883—1969). Стрижневою в його філософських роздумах стала проблема людини та історії через осмислення сутності культури і цивілізації як вихідних засад їхнього розвитку.

Суспільство й історія, вважав К. Ясперс, розпочинаються з людини, яка поступово усвідомлює себе як особливу істоту й намагається виразити цю особливість у різноманітних формоутвореннях культури. Історія людства має єдину основу — духовну, яка ґрунтується на вірі і реалізується в культурі. Віру К. Ясперс трактував не лише в релігійному, а й у широкому філософському розумінні — як здатність ставити, осмислювати і вирішувати найбільш загальні світоглядні питання.

Історія, за К. Ясперсом, починається зі своєрідного осьового часу — з моменту формування світових релігій і філософій, які піднесли дух людини до осмислення всезагального, забезпечили їхню духовну самостійність. Пробудження духу, формування філософської віри знаменують початок за-

гальної історії людства, яка до того була поділена на локальні, не пов'язані між собою культури.

Отже, К. Ясперс обґрунтовує ідею духовної єдності людства як головного фактора, що спрямовує історичний поступ до свободи, і наголошує на необхідності усвідомлення її як головної умови подальшого існування й розвитку культури та цивілізації.

У XX ст. поширеним стає розуміння цивілізації як сукупності матеріальних і техніко-технологічних цінностей та благ. Що стосується духовних цінностей та надбань, то їх відбиває поняття культури. Культура, на думку прибічників цієї точки зору, є духовною і символічною, а цивілізація матеріальною; культура має творчу душу і формує духовність, а цивілізація — методи і знаряддя; культура передбачає високу якість особистості творця, а цивілізація орієнтується на масу та рівність тощо.

Як бачимо, в інтерпретації поняття цивілізації спостерігаються два основні підходи: позначення певного рівня розвитку суспільства та характеристика матеріально-технічних досягнень суспільства порівняно з духовними надбаннями. Обидва підходи часто переплітаються між собою і доповнюють один одного.

Суперечлива єдність зазначених підходів дає змогу виділити ще один аспект змісту поняття цивілізації, пов'язаний з характеристикою відповідності того чи іншого предмета (ідеї, процесу, суспільства в цілому) найбільш прогресивним, викристалізованим на основі загальнокультурних надбань людства уявленням про нього. У цьому аспекті поняття цивілізації зіставляється з поняттями "сучасне", "передове", "прогресивне", "нове" як у певних сферах суспільного життя (праця, побут, політика), так і в суспільстві цілому.

Яке ж суспільство може вважатися цивілізованим? Воно може вважатися таким, якщо в ньому на сучасному рівні розгорнуті всі сфери життєдіяльності людей — виробництво і споживання, наука і освіта, мистецтво і політика, мораль і право тощо. Поняття "сучасний рівень" є нічим іншим як відповідністю зразкам надбань загальнолюдської культури.

Проте, називаючи суспільство цивілізованим, ми ще мало що можемо сказати про становище і долю людини в ньому, про розвиток її як особистості, про її щастя. В оточенні най-

сучасніших речей людина може не знайти себе, почуватися дискомфортно, відлюднено, тобто перебувати у стані відчуження. Цивілізація може не влаштовувати людину, бути їй чужою. І людина тікає від культури, від самої себе.

Що ж перешкоджає цивілізованому суспільству задовольнити запити людини, забезпечити її самоутвердження і щастя? Більшість мислителів вбачає причину цього в бракові культури, тобто такого взаємозв'язку людини з предметним світом цивілізації, за якого існування останнього цілком підпорядковується розвиткові сутнісних сил людини. Якщо цього немає, суспільство стає ворожим їй, незважаючи на надбання техніки, технології, матеріальної культури в цілому, науки і освіти.

Отже, невід'ємною і суттєвою рисою сучасного цивілізаційного процесу має бути органічна єдність культури і цивілізації. Проте культура ніколи не поглинається цілком цивілізацією. Вона залишається жити порівняно самостійно як характеристика людського буття, як його смислотворче начало. Ось чому, якщо цивілізація виходить з-під контролю культури, то вона деградує.

§ 4. Історичність культури. Спадкоємність, традиції і новаторство в культурі

Реальністю культури є й те, що вона виявляє себе історично. Поза історією говорити про розгортання культури неможливо. Адже принцип конкретно-історичного підходу, про який ішлося вище, повною мірою стосується культури. Це означає перш за все, що при розгляді й оцінюванні тієї чи іншої культури не можна ігнорувати умови її формування.

Формуючи, розвиваючи людину, культура завжди є самотворчістю, результатом якої є постійне відтворення загальновизнаних цінностей, норм і смислів людської діяльності та постійне оновлення їх. Людина завжди у своїй культуротворчій діяльності перебуває між цими двома тенденціями, одна з яких прагне зберегти існуючі форми, тоді як друга спрямована на творення нових.

Саме тому попередні досягнення культури не відрізані від сучасності неперехідними межами. Вони у своїх неминущих

зразках живуть у сучасності і житимуть у майбутньому. Наша духовна культура є плодом минулого і сім'єнем майбутнього. Реалізується цей взаємозв'язок часів — минулого, сучасного, майбутнього — завдяки традиціям і новаторству у культурі, через механізм її спадкоємності.

Спадкоємність культури — це процес передачі культурно-історичного досвіду. І в цьому вимірі спадкоємність є відтворенням, збереженням вічних цінностей шляхом переосмислення їх у процесі творчості. Саме в спадкоємності як органічному поєднанні традиції і новаторства реалізується історичність культури, її самозбереження й саморозвиток. Культура як процес і результат суспільно-історичної діяльності людини функціонує через органічне поєднання минулого, сучасного і майбутнього, а формою цього поєднання є спадкоємність як мірило єдності минулого і майбутнього в сучасному, міра співвідношення репродуктивності і творчості в діяльності людини.

Особливим проявом творчості у культурі є реалізація, здавалося б, "консервативної", своєрідно стійкої її здатності — бути традиційним явищем. Культурна традиція — це процес використання культурних надбань у незмінному вигляді, завдяки якому відбуваються накопичення і передача людського досвіду в історії, і кожне нове покоління людей може використовувати цей досвід, спираючись у своїй діяльності на створене своїми попередниками. На порожньому місці створити нову, більш високу культуру неможливо (хоча такі спроби були і в колишньому Радянському Союзі, і в Китаї під час так званої культурної революції).

Традиції — елементи соціальної і культурної спадщини, що передаються з покоління в покоління й зберігаються в суспільстві протягом тривалого часу.

Традиції існують у всіх формах духовної культури. Можна говорити про наукові, релігійні, моральні, національні, трудові, побутові та інші традиції. Завдяки їм розвивається суспільство, оскільки молоде покоління не винаходить заново "велосипеди", а засвоює досягнутий людський досвід культури.

Нехтування традиціями порушує наступність у розвитку культури, призводить до втрат цінних досягнень людства. Водночас сліпе схиляння перед традицією породжує консерватизм і застій у розвитку суспільного життя і, відповідно,

культури. Тому формування і розвиток людини як суб'єкта культуротворення відбувається через освоєння і засвоєння соціально-культурних традицій, залучення до них у процесі соціалізації, виховання, освіти. Через залучення до соціально-культурної традиції люди кожного наступного покоління включаються у життя, у світ предметів і відносин, у світ символів, створених попередніми поколіннями. Традиція в культурі виступає певним типом відношення між послідовними стадіями культурного розвитку, коли "старе" переходить у "нове" і продуктивно "працює" у ньому. Якщо ця продуктивна традиція здатна перетворюватись у контексті соціально-культурного нового, сприяючи його розвитку, вона набуває сталості. Традиція, яка перешкоджає подальшому розвиткові культури, поступово відживає себе і відходить у минуле, у забуття. А все важливе, цінне, що сприяє розвиткові культури і людини, людство зберігає як дорогоцінний скарб. У культурі функціонують також вічні цінності. Культура, як правило, діє за принципом: те, що є вічним, є завжди сучасним. Доля дійсно великих творінь культури виявляється у тому, що вони набагато переживають те, чому спочатку служили, бо більшість із них зберігають своє неперехідне ціннісне значення.

Процес діяльності у сфері культури завжди реалізується через свободу, власний вільний вибір серед різних можливостей, що відповідають потребам, ідеалам, цінностям людини. Але свобода, утверджуючись на ґрунті культури в усій своїй повноті, багатоманітності і багатовимірності, крім вільного вибору, передбачає і відповідальність за вибір, а отже, самообмеження. Свобода і новації в культуротворенні мають підпорядковуватися втіленню вищих духовних цінностей: добра, правди, краси, любові, інакше матимемо антикультуру і знелюднену, бездуховну людину. Отже, культура, з одного боку, характеризується смисловою впорядкованістю, стабільністю завдяки традиціям та спадкоємності, а з іншого — ***смисловою динамікою, вільним самовиявом, що є новаторством***. Для гармонійного функціонування та розвитку, уникнення руйнацій культура має зберігати міру в поєднанні двох протилежних тенденцій — традицій і новаторства через органічний взаємозв'язок свободи і відповідальності на принципах вищих духовних цінностей людяності, гуманізму.

Різне співвідношення традицій і оновлення, новаторства в культурі дає підстави для поділу суспільств на ***традиційні і сучасні***.

У перших традиції є пануючими. Культурні взірці сприймаються в "першостворе́ному" вигляді. Зміни в межах традиції безсистемні і випадкові. Відхилення від норм, а традиція є нормою, як правило, не схвалюються і заперечуються.

§ 5. Національне та загальнолюдське в культурі. Багатоманітність і взаємодія культур

Кожен народ створює свою особливу, неповторну культуру. Розмаїття культур є характерною особливістю розвитку сучасної цивілізації. Культури різних народів відрізняються між собою мовою, символами, нормами, способами спілкування та діяльності, художньо-чуттєвим відтворенням світу, міфологією і релігією, мораллю і правом тощо.

Проте головним фактором творення людського в людині є мова. Саме людська ***мова*** є основою загальнолюдського в розмаїтті культур. Але водночас це завжди мова певного народу, певного етносу, що закладає основи різноманітності, багатоманітності культур.

Культура дається людині через мову і в мові. Можна сказати навіть більше: лише завдяки мові як суспільно-історичному здобутку людина і стає людиною. Тому ще Сократ звертався до людини: "Заговори, щоб я тебе побачив".

Сутність людини міститься і виявляється в мові. Оволодіваючи мовою і мовлячи (розмовляючи) між собою і з собою, люди відкривають для себе світ свого людського буття.

Висловлену ще відомим німецьким мовознавцем і філософом *Вільгельмом Гумбольдтом* (1767—1835) думку про нерозривний зв'язок мови і людського способу буття у світі, мови і світогляду в Україні ґрунтовно розвивав видатний мовознавець і філософ *Олександр Опанасович Потебня* (1835—1891). При цьому він рішуче виступав проти мовної асиміляції, за збереження і розвиток усіх національних мов як найглибших "стихій" народного буття. З цих позицій О. Потебня рішуче засуджував колонізаторську, асиміляторську політику російського царизму та її провідників в Україні.

Глибокі думки стосовно національної мови як феномена культури обстоював відомий історик культури *Іван Огієнко* (1882–1972). У відомій праці "Українська культура" він наголошував, що мова — це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова — це форма нашого життя, життя культурного і національного. Мова — це душа кожної нації, її святиня, її найцінніший скарб.

Дійсно, мова є "органом культури", безпосереднім буттям культури, що твориться кожною нацією. Отже, розмаїття, багатоманітність культур зумовлені тим, що мова як основний елемент культури є завжди мовою певної нації. У ***національній культурі*** (а безнаціональних культур немає) національні особливості виявляються не лише в мові, а і в інших чинниках:

- у побуті — форми розселення, особливості помешкань, досвід народних майстрів, переважаючі будівельні матеріали (дерево, камінь, цегла тощо). Спробуйте, наприклад, уявити собі карпатське село у степовій зоні чи степове село в Карпатах;
- у національній самобутності життєвого матеріалу, який відображається у творах духовної культури — історичні та природні умови; особливості розвитку нації; її побутові традиції та звичаї; особливості психології; виразові засоби, характерні для нації;
- у *фольклорі* з його самобутністю (у тому числі і в анекдотах, зокрема про свій чи чужий національний характер, психологію, традиції та звичаї тощо); у формах культури — в українців думи, у росіян — билини та частушки, у таджиків — рубаї тощо;
- у *хореографії* — порівняйте український гопак, білоруську лявоніху, російські танці, дагестанську лезгинку тощо;
- один і той самий жанр *літератури* — роман — в Україні інший, ніж у Німеччині, Франції, Англії чи Китаї; образи віршів М. Лермонтова, напрочуд конкретні, відрізняються від образів Т. Шевченка;
- *гумор* український, російський, французький та англійський — спробуйте порівняти;
- у *піснях* народів, що співзвучні патріотичним почуттям народу;
- у ставленні до смерті;

• в архітектурі як престижі нації та її сучасних проблемах — масове індустріальне будівництво, сучасний "модерн" тощо (згадайте надзвичайно популярний кінофільм "Іронія долі, або з легким паром").

Таким чином, у *національній культурі* відбивається насамперед *спосіб світосприйняття народу*, його світорозуміння, що особливо позначається на мистецтві та філософії.

Проте культура як спосіб людського буття все ж не може не мати загальнолюдських рис, притаманних усім націям, усім народам. Саме тому культури різних народів світу, незалежно від розселення їх, мають багато спільного: люди використовують однакові знаряддя праці, розмірковують приблизно над одними і тими ж проблемами, переживають навіть однакові чуттєві стани, сподіваються і закохуються, формують свої соціальні інституції, виховують дітей як люди. Вони майже однаково усвідомлюють велич космосу, межі свого існування, свою смертність, незахищеність перед загрозою катастроф, прагнуть спасіння і звільнення від страждань, спроектувати своє майбутнє.

Людство, очевидно, має деяку глибинну основу свого існування. Розмаїття культур розкриває її багатоманітність. Взаємодія між ними є способом збереження цілісності цивілізації як унікального витвору історії. Людство пройшло тисячолітніми тернистими шляхами зіткнення культур, кривавих воєн, людських жертв і нескінченних руйнацій матеріальних і духовних цінностей, перш ніж осягнути животворну силу "вічного миру" (І. Кант), "величі людини і людяності" (Т. Шевченко), "благоговіння перед життям" (А. Швейцер).

Багатство і розмаїття культур народів світу є свідченням багатогранності вияву людського як такого. Культурні досягнення народів не суперечать одне одному, а навпаки — поповнюють скарбницю загальнолюдської культури все новими й новими надбаннями. Взаємообмін культурними надбаннями народів світу є могутнім джерелом їхнього розвитку, інтеграції світової цілісності.

Активізація зазначених процесів у другій половині XX — на початку XXI ст. стикається з не менш активними процесами розвитку національної свідомості, національних почуттів багатьох народів у різних регіонах світу. Усвідомлюючи свою самобутність, ці народи прагнуть до самостій-

ності, до створення незалежних держав, відродження національних культур. Ця ситуація породжує цілий комплекс суперечностей, однак, рано чи пізно, всі вони будуть подолані здоровим людським глуздом і наполегливою працею. Національне аж ніяк не суперечить загальнолюдському, а навпаки — воно є його особливим виявом і входить до системи загальнолюдських надбань цивілізації.

Потрібно мати на увазі, що перебільшення чи абсолютизація значення національного не тільки не сприяє зміцненню світової єдності, а й руйнує її. А водночас вона руйнує і саму національну культуру, бо ізоляція від загальнолюдської культури не приносила користі жодному з народів світу. Дуже слушно щодо цього радив, звертаючись до українців, великий Т. Шевченко: "...і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь". Бо якщо культура замикається сама в собі і прагне увічнити застарілі форми життя, відкидаючи будь-який обмін і порівняння, тоді вона стає безплідною і рухається до занепаду. Лише в процесі порівняння поглядів, думок, міркувань народжуються нові конструктивні підходи, розширюється горизонт глибшого усвідомлення власної позиції, визначаються її місце та роль у контексті загальноцивілізаційного розвитку людства.

Нині Україна переживає складний період своєї історії. Проголошенням незалежності вона на повний голос виявила і свій намір іти шляхом демократичного розвитку, шляхом цивілізованості й загальнолюдської культури. Незалежність є також актом глибокої поваги і шани українців до своєї ***національної культури***, волевиявленням до її відродження та розвитку і водночас прагненням увійти в загальноцивілізаційний процес розвитку людства.

Історичний шлях розвитку української культури — це шлях страждань і боротьби, дивовижного терпіння і внутрішнього нездоланного прагнення до свободи та незалежності. Фактично від татаро-монгольської навали і донині українська культура витримувала на собі політичний, ідеологічний, економічний, моральний тиск з боку держав, у "співдружність" з якими кидала український народ його історична доля. Що характерно, своєрідна та унікальна українська культура майже завжди гармонійно вписувалась у культурне середовище іншого народу, жила і функціонувала в ньо-

му, не втрачаючи власної цілісності та якісної історико-ти пологічної визначеності, щедро ділилася власними культур ними надбаннями, розвивалась і квітла, спадкоємно перейма ючи від інших культур все життєдайне, людяне, гуманне.

Духовною основою національної культури є ***самосвідо мість*** нації, упредметнена в її святинях, у національній сим воліці, у звичаях, обрядах і ритуалах; її духовні почуття (на ціональні, моральні, естетичні, громадські, родинні та ін.). Ці почуття та предмети їх (як-от: рідний край, рідні ріки, ліси, гори, образи національного епосу, дум, ідеали мужності, добра, чоловічої та жіночої краси, народна поетична симво-ліка, мелодійний лад музики тощо) формують своєрідне для даного народу бачення світу, світосприйняття і світовідчут-тя, нарешті його світогляд. У своїй результативній формі цей світогляд кристалізується в народній мудрості.

Сьогодні зрозуміло практично кожному: без культури, поза культурою ні про яке оновлення суспільства не може бути й мови. Саме тому розвиток культури має розглядатися у статусі найвищих пріоритетів. Суспільно-історичний досвід людства свідчить, що "некультурна істота" не може корис-туватися надбаннями цивілізації, не може створювати щось таке, що оцінювалося б як загальнолюдське надбання. Спро-би побудувати справедливе суспільство поза загальноцивілі-заційними надбаннями людства також приречені на невда-чу. Тому висновок зі сказаного може бути тільки такий: по-трібно освоювати загальнокультурні надбання сучасної циві-лізації, культуру в усіх її формах і проявах — мистецтво і науку, філософію і релігію, моральну і правову духовність, свята і обряди, загальнолюдське в них і національне — все, що формує мудрість, любов, віру, справді людяне в людині, розвиваючи творчість на засадах високих гуманістичних цінностей та пріоритетів.

Що стосується України, то відродження і розвиток куль-тури, зростання її людинотворчого потенціалу є необхідною умовою повернення країни до загальноцивілізаційних засад суспільно-історичного розвитку людства.

§ 6. Культура особистості

Звернення того чи іншого народу до цивілізаційних загальнолюдських засад неможливе поза розвитком культури особистості.

Культура особистості — це один суттєвий аспект розуміння культури. Цим поняттям часто позначають рівень вихованості та освіченості людини, рівень оволодіння тією чи іншою сферою знання або діяльності. У даному випадку поняття культури фіксує якості людини, спосіб її поведінки, ставлення до інших людей, до діяльності. Про культурну людину у сфері виробництва говорять як про відповідального, підготовленого і дисциплінованого фахівця, у побутовій сфері — як про доброго сім'янина і господаря, у сфері науки — як про талановитого вченого, в мистецтві — як про обдарованого художника, музиканта, композитора, поета тощо.

Культура особистості як цілісне утворення визначається глибиною, широтою та мірою освоєння й засвоєння нею загальнолюдських надбань матеріальної і духовної культури, перетворенням їх на свій внутрішній духовний світ та вмінням застосовувати в процесі життєдіяльності і спілкування з іншими людьми.

Особистість є і творінням культури, і її творцем. Освоюючи світ культури, людина творить себе як особистість і стає здатною збагачувати цей світ культури. Через освоєння культури формуються духовний світ людини і її основні сутнісні сили: воля, почуття, розум, віра, духовні орієнтації та світогляд.

XX ст. показало, що переважна більшість видатних мислителів наголошує на тому, що духовність і сутнісні сили людини неможливо безпосередньо вивести лише з практики, тим більше з трудової діяльності людини. Вони стверджують, що сутнісні сили людини формуються в результаті як освоєння усієї культури, так і розвитку різноманітних форм і способів людської діяльності.

Першим і найважливішим щодо цього є засвоєння мови, оскільки культура дається людині в мові і через мову, а отже, саме оволодіння мовою і є необхідною передумовою формування сутнісних сил особистості (це детально розглянуто у попередньому параграфі).

Важливим елементом сутнісних сил людини є ***воля***. Людина історично формувалась як людина тією мірою, якою вона через трудову діяльність навчалася долати свої інстинкти, підкоряючи свою діяльність суспільним установкам і нормам. Воля виховується в праці і водночас є її необхідною передумовою, бо праця передбачає, з одного боку, створення і використання знарядь праці, а з іншого — наявність мети діяльності (про це йшлося у третьому розділі підручника).

Проте ми нагадаємо, що ***сила волі*** — це сила людського духу, що визначає міру її свободи. Наприклад, слово "воля" в українській мові має два значення: воля як здатність, як "сила волі" і воля як вільність, свобода. Українська мова, поєднавши в одному слові ці значення, відбила глибокий зв'язок між волею як силою волі і волею як свободою. Людина без сили волі є рабом примхливої гри своїх бажань, її творчі здібності приречені на згасання, деградацію.

Щоб стати творцем, людина за будь-яких соціальних умов має пройти школу праці, оволодіти майстерністю, засвоїти історично вироблені "стандарти" людської діяльності. Формування волі неможливе без самопримусу, без дисципліни праці, без здатності діяти "через не хочу".

Але волю не можна розглядати ізольовано від інших сутнісних сил людини, бо сама по собі вона може бути і доброю, і злою волею. Служитиме вона ідеалам людяності чи силам зла — залежить від розвинутості ***людських почуттів***, від їхнього змісту, спрямованості, ціннісної орієнтації, оскільки насамперед на них ґрунтується духовне життя людини.

Сфера людських почуттів дуже багатогранна — це почуття моральні, релігійні, громадські, естетичні, патріотичні, родинні тощо. Вона має важливе значення для розвитку творчих здібностей особистості, оскільки на засадах почуттів формується здатність сприймати уявне як дійсне, ідеал як життя, минуле і майбутнє як сучасне, теперішнє. А також обирати і формувати, творити ці ідеали і цінності. Першим кроком до формування цих здатностей є *дитячі ігри* як історично вироблена форма залучення дітей до діяльності дорослих, до її моральнісних відносин в уяві. Будь-яка гра є первісною майже для всіх сфер культурної діяльності. Гра є насамперед і головним чином вільною діяльністю. Вона виникає на основі духовних можливостей людини, реалізує їх.

розвиває, підносить до вищих сягань людського духу. Гра формує здатність в уяві ставити себе в моральнісні відносини, вживатися в образи та способи діяльності інших людей, засвоювати ***кращі загальнолюдські моральні якості: співчуття, любов, людяність.***

Ці ж культуротворні та виховні функції, що формують людських дух, в історичному плані виконує міф, а в індивідуальному — казка, в якій моральні категорії добра і зла, справедливості і несправедливості відтворені в системі казкових образів. Казка — це не просто розвага, а історично вироблена форма виховання моральних почуттів. Якщо дитина не навчиться переймatися горем у випадку перемоги зла і радіти з приводу торжества добра, у неї не сформується совість, людяність. Казки формують казковий світ дитинства, де уявне, створене фантазією і виражене символічною казковою мовою, засвоюється і переживається як дійсне, де боротьба сил добра і зла, правди і кривди, любові і ненависті сприймається "несправдешньо". Казка формує начала моральності, те, що зветься ***совістю, сумлінням.***

Важливу роль у формуванні духовності в цілому і почуттів зокрема відіграє ***художня культура***, в процесі опанування якої, починаючи з колискових пісень та казок і закінчуючи вищими надбаннями поезії, музики, живопису, людина далі розвиває творчу уяву, моральні якості, здатність жити духовним життям. Через засвоєння художньої культури особистість входить у світ інших людей, живе їхнім життям, переживає молодість і старість, минуле і майбутнє, включає у свій духовний світ життя всього людства, стає емоційно багатою, здатною глибоко, сильно і тонко почувати та переживати. Важливу роль у формуванні і розвитку внутрішньої культури особистості поряд із художньою культурою відіграють також науково-гуманітарні, зокрема історичні ***знання***. Вони сприяють становленню та розвитку патріотичних і національних почуттів, історичної та національної свідомості й самосвідомості особистості. Як важливий культурний засіб їхнього формування історичні знання, починаючи від легенд та дум і закінчуючи історичною наукою, допомагають людині усвідомити свою причетність до свого народу, до своєї нації, до людства в цілому.

Ще однією важливою сутнісною силою особистості є ***розум***, який формується на основі інтелекту, але не зводиться

лише до нього. Розум — це не просто інтелект чи мислення, а інтелект, що спрямовується почуттями, волею, світоглядними принципами та переконаннями людини, її ціннісними установками та орієнтаціями.

Розумна людина — це не просто та людина, що багато знає та вміє логічно мислити. Розум за своїм змістом та значенням, застосуванням подібний до мудрості. У розумі концентрується весь пізнавальний і практично-культурний досвід людини. У зв'язку з цим розрізняють розум і ***розсудок***.

Формування розсудкового мислення є початковим і необхідним етапом розвитку людського інтелекту і розуму. Кожна особистість, щоб стати творцем, має спочатку засвоїти ті "стандарти мислення", які історично виробило людство. Розум — це здатність, яка формується на основі всієї культури, передусім світогляду.

Поряд із відповідними світоглядними знаннями, принципами, установками, ідеалами культура особистості ґрунтується на низці духовних феноменів, що входять до всіх історичних форм культури. Це насамперед ***віра*** і пов'язані з нею форми сприйняття майбутнього: ***мрія, надія, сподівання*** тощо. Це і широкий спектр людських уподобань, предметів духовних почуттів, значна частина яких має атрибут святості, як наприклад, Вітчизна, рідний край, нація, Бог. Предмети духовних почуттів виражаються переважно в символічній формі. Символічна форма духовних почуттів вимагає і символічної форми освоєння та шанування цих предметів, яка втілюється в ритуалі, обряді, урочистих символічних діяннях, поклонінні і схилянні. У такі способи формуються і задовольняються вищі духовні почуття людей. Без цих почуттів людська душа мертва, людина стає бездуховною, а отже, безкультурною, у неї, як кажуть, "немає нічого святого за душею". У відповідній символіці виражаються також предмети національних почуттів — національні святині.

Отже, культура особистості — це ціннісні надбання людини, створені в процесі її соціалізації. Нагадаємо (бо про це йшлося в шостому розділі), що соціалізація — це діяльність людини та її результати в системі творення суспільних відносин.

Культуротворчий цивілізований процес завжди має цілеспрямований характер. Найбільш повно сутність цього процесу відображає співвідношення: культура — гуманізм — прогрес.

§ 7. Культура, гуманізм, прогрес

Термін "гуманізм", "гуманістичний" виник в епоху Відродження і спочатку означав "людське", "світське" знання (*studia humana*) на противагу офіційному "університетському", освяченому церквою, "божественному" знанню (*studia divina*). Отже, гуманістами були просто представники світського, нецерковного знання. Проте минуло небагато часу, і термін "гуманізм" набув значно ширшого значення, ніж просто світське знання. Оскільки в центрі уваги гуманістів Відродження була людина, причому "співрівна" Богові людина-творець, то терміном "гуманізм" почали називати вчення, в якому головне місце посідає людина як найвища цінність, обстоюються права людини на земне щастя, вільний вияв і всебічний розвиток її розуму, почуттів, здібностей та здатностей, на повагу свободи і гідності.

Отже, гуманістичний характер культури визначається її здатністю забезпечувати всебічний розвиток здібностей та сутнісних сил людини, самореалізацію та самоутвердження людини як особистості, повне розкриття її можливостей, реалізацію свободи людини в усіх сферах життєдіяльності. Звичайно це залежить не лише від культури як такої, а й від самої людини, оскільки вони (культура і людина) завжди органічно взаємопов'язані і не існують одна без одної. Проте позаяк культура характеризується історичністю, то і прояви її гуманістичності теж зумовлюються рівнем історичного розвитку людської діяльності як основи розвитку і культури, і людини. Водночас на всіх історичних етапах свого існування — від виникнення і до наших днів, культура спрямована на розвиток та удосконалення людини. Більше того, гуманістичний характер культури виявляється уже в тому, що поза нею людина взагалі не могла б існувати як людина. Тому не випадково все настійніше сьогодні видатні мислителі наголошують на тому, що подальший розвиток людства і його існування залежать від розвитку культури, культивування людяності, любові до всього живого, утвердження в усіх сферах життєдіяльності ідеалів і цінностей гуманізму. Інакше не може бути мови не лише про соціально-культурний прогрес людини і людства, а й про їхнє існування взагалі.

Не випадково у XX ст. подальший прогрес людства майже всі мислителі пов'язували з прогресом культури та її гуманістичних засад — правди, добра, краси, любові.

У XX ст. зародились суспільні рухи, в яких боротьба з соціальним злом надихалась ідеалом любові і супротивники не розглядались як вороги. Тут слід згадати насамперед боротьбу індійського народу за національне визволення під керівництвом Мохандаса Карамчанда Ганді та боротьбу американських негрів за громадянські права під керівництвом Мартіна Лютера Кінга. В обох випадках боротьба велась так, щоб у ворогах (відповідно — в англійських колонізаторах і в білих расистах) віднайти друзів. Організовуючи громадянську непокору, М. Ганді підкреслював, що вона не є виразом злостивості щодо уряду, а М. Л. Кінг наголошував, що відчуваючи відразу до расової ненависті, все ж слід любити тих, хто за нею стоїть.

Створене М. Ганді соціально-політичне і релігійно-філософське вчення незастосування й неприйняття насильства як засобу боротьби за справедливість, як засобу прогресу отримало назву "гандизму" й набуло значного впливу і поширення у світі. За М. Ганді, суть суспільного прогресу в цілому і культурного прогресу зокрема полягає у свідомому і добровільному обмеженні матеріальних потреб, у моральному самовдосконаленні людини.

Заповідь любові до ворогів часто розглядають лише як мрію. Проте слід мати на увазі, що якщо ми ставимо за мету подолати ворожнечу між людьми і шукаємо шляхів перетворення ворогів на друзів, то іншого шляху, крім шляху любові, не існує. Саме на цьому наголошували М. Ганді, М. Л. Кінг, Л.М. Толстой. Те саме стверджував, за легендою, і Ісус Христос. Саме любов до ворогів підносить людину, наголошують ці мислителі. Шлях любові надзвичайно важкий, але якщо не любов, не духовне єднання, то ненависть та насильство. Насильством можна досягти багато чого: зруйнувати міста, держави, цивілізації, підірвати планету, але лише одного воно не може здійснити за будь-яких умов — перетворити ворога на друга.

Ще в XIX — на початку XX ст. *Лев Миколайович Толстой* проголошував любов єдиним моральнісним і вищим основоположним законом життя. Для моральнісиого світу,

підкреслював Л.Толстой, закон любові є так само обов'язковим і безумовним, як для світу природи закон тяжіння. Закон любові — це вічний ідеал.

Головну роль на цьому шляху, на думку Л. Толстого, відіграє четверта заповідь: "Не чини опору злу насильством", що забороняє насильство. Гуманіст наголошував, що насильство не може бути благом ні за яких обставин, ніколи. До насильства не можна звертатися навіть тоді, коли тебе б'ють і завдають тобі шкоди. Не тільки на добро, а й на зло слід відповідати добром.

Чому саме ненасильство, непротивлення злу насильством є головною ідеєю, тією висотою, перед якою стоїть людина на безкінечному шлях її морального сходження до досконалості?

Насильство є протилежністю любові. Л. Толстой дав принаймні три взаємопов'язані між собою визначення насильства. По-перше, це ототожнення насильства зі вбивством чи загрозою вбивства. По-друге, насильство розглядається як зовнішній примус людини до чого-небудь. Потреба у зовнішньому примусі з'являється тоді, коли між людьми немає внутрішньої злагоди. І третє, найважливіше, визначення насильства полягає в тому, що чинити насильство — означає робити те, чого не хоче той, стосовно кого чинять насильство. У такому розумінні насильство збігається зі злом і є прямо протилежним любові. Любити — означає чинити так, як хоче інший, підпорядковувати свою волю волі іншого. Чинити насильство — означає робити так, як хочу я, підпорядковувати чужу волю своїй.

Центральний статус заповіді ненасильства, непротивлення злу насильством пов'язаний з тим, що вона окреслює межу царства зла. Непротивлення — це значно більше, ніж просто відмова від насильства. Воно має також позитивний моральнісний зміст — визнання життя кожної людини священним. Непротивлення злу насильством і означає насамперед визначення безумовної святості людського життя. Життя людини священне — священне не тлінним тілом, а безсмертною душею. Непротивлення злу насильством, відмова від насильства переносить вирішення конфлікту в глибину людської душі. Відмовляючись чинити опір злу насильством, людина спрямовує свою активність до сфери внутрішнього морального самовдосконалення, визнає, що вона не може

засуджувати чи виправдовувати інших. Вона владна лише над своєю власною душею, втручання ж у душевне життя інших людей забороняється.

На культивуванні людяності, активізації людського духу, піднесенні значення моральних цінностей у культурі наголошував також німецько-французький мислитель-гуманіст Альберт Швейцер (1875—1965).

Він шукав таку елементарну форму моралі, яка б не піддавалась викривленням і яку не можна було б порушувати з чистою совістю. Він знайшов її в принципі благоговіння перед життям. Тільки визнання святості життя в усіх його формах і проявах надає моральності людській діяльності, гарантує гармонійний розвиток культури та узгоджене життя в суспільстві.

Втілюючи своє вчення в дійсність, А. Швейцер, будучи в тридцять років уже визнаним теологом і перспективним філософом, органістом і відомим у Європі музикознавцем, на підході до вершин слави вирішив усе заразом змінити: поміняти Європу на Африку, професійну працю на служіння стражденним, кар'єру вченого і музиканта на скромну долю лікаря, ясне щасливе майбутнє на невизначену життєву перспективу з неймовірними труднощами та непередбачуваними небезпеками.

Ми також вважаємо, що характерною особливістю особистості та способу життя має бути подвижництво, служіння людям, коли людина стає поруч з тим, хто потребує допомоги. Адже програма прямої дії, безпосереднього служіння людям має загальний характер. Усіх людей, незалежно від їхнього становища, етика благоговіння перед життям націлює виявляти зацікавленість до всіх людей та їхньої долі й віддавати своє людське тепло тим, хто його потребує.

Запропоноване рішення можна сформулювати так: цивілізацію слід поставити на службу милосердній любові, пам'ятаючи, що любов має органічний зв'язок із волею до життя. Адже людина виявляє особливе, дійсно людське — благоговійне — ставлення до життя. В усвідомлюючої, мислячої людини воля до життя доходить до злагоди з собою, і така самоузгодженість досягається в діяльності, що спрямовується благоговінням перед життям. Тоді добром є все, що слугує збе-

реженню і розвитку життя, а злом — усе, що нищить життя, руйнує його, шкодить йому.

Зриваючи квітку, людина творить зло, рятуючи поранену тварину — добро. Це так просто, так елементарно. Саме цю самоочевидність, що виявляється у кожному акті людської поведінки, ми можемо вважати важливим здобутком у розумінні взаємозв'язку культури, гуманізму і прогресу.

Що прочитати?

Історія світової культури. — К., 1994.

Ліндсей Дж. Коротка історія культури: У 2 т. — К., 1995.

Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. — К., 1995.

Огієнко Іван. Українська культура. — К., 1991.

Українська культури: історія і сучасність. — Львів, 1994.

Фромм Э. Иметь или быть? — К., 1998.

Швейцер А. Благоговение перед жизнью. — М., 1992.

Запитання для самоконтролю

1. Які є підходи до визначення поняття культури?
2. У чому полягає багатовимірність культури?
3. Що таке матеріальна і що таке духовна культура?
4. Чим вимірюється феноменальність масової культури?
5. Що треба розуміти під антикультурою?
6. У чому виявляється єдність та відмінність національного та загальнолюдського в культурі?
7. Які є підходи до тлумачення взаємозв'язку цивілізації і культури?
8. Що таке культура особистості, як вона формується?
9. У чому виявляється гуманістичний характер культури?
10. Які мислителі обґрунтовували гуманістичний характер культури і своїм життям втілювали власні погляди в дійсність?

Дискусійні питання

1. Особливості сучасних визначень поняття "культура".
2. Реальність у культурі й культура реальності.
3. Чи може антикультура "служити" прогресу?
4. Духовна культура як творець.
5. Культура в національній перспективі: чим вона є?
6. Загальнолюдське в культурі та його джерела.
7. Основні чинники та шлях формування і розвитку культури особистості.
8. Професійність і культура.
9. Культура і освіта: основні шляхи інтеграції.
10. Що означає вираз "бути культурним"?

Словник

Відродження — розквіт, піднесення чого-небудь (наприклад культури), що перебувало в стані занепаду або на низькому рівні розвитку.

Відчуження — соціальний процес, який характеризується перетворенням діяльності людини та її результатів у самостійну, ворожу людині силу. Відчуження від культури — процес втрати людиною можливостей освоювати необхідні для її життєдіяльності культурні цінності, які стають для неї "чужими".

Деградація — рух назад, поступове погіршення, занепад культури, втрата нею гуманістичних властивостей.

Дегуманізація — втрата культурою гуманістичних начал, перетворення її на ворожу для людини силу. Протилежна **гуманізації**.

Дискомфорт — незручність, відсутність належних умов, потрібних для нормальної життєдіяльності людини, виконання нею певної роботи. Протилежність **комфорту**.

Експонат — предмет для огляду в музеї або на виставці.

Еталон — мірило, зразок для порівнювання з чим-небудь.

Звичай — форма соціальної регуляції діяльності людей, успадкована з минулого і звична для людей; наслідування

взірців минулого. За його допомогою передається соціальний і культурний досвід від покоління до покоління.

Локальний — місцевий, той, що не виходить за визначені межі; локальна культура, локальна цивілізація.

Обряд — сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних із побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов. Інколи — синонім ритуалу, традиції.

Примітивний — який перебуває на низькому або початковому ступені розвитку (примітивна культура). Те, що є спрощеним, нерозвинутим, початковим.

Регіон — територія, яка характеризується комплексом притаманних їй ознак (у даному випадку — культурних).

Ритуал — вироблений звичаєм, встановлений порядок здійснення чогось, форма соціальної поведінки людини, наприклад, шлюбні ритуали, різні в різних культурах. Відіграє значну роль у спілкуванні людей у побуті, в офіційних відносинах. Особлива його роль у традиційних суспільствах.

Самодіяльність — особистий почин, творча ініціатива в якій-небудь справі, активна самостійна діяльність.

Символ — умовне позначення будь-якого предмета, поняття або явища, наприклад, речові символи, образні, графічні (у хімії, фізиці, математиці тощо). Символ віри — стислий виклад догматів якоїсь релігії, який не потребує доведення, сприймається на віру.

Шаблон — зразок, узятий для наслідування.

Шок — стан пригніченості, розгубленості.

Розділ IX

Світогляд як найвища форма самоусвідомлення

Розглянуті у попередніх розділах питання з необхідністю привели до низки висновків, серед яких чільне місце посідає думка про те, що людська діяльність, спрямована в кінцевому підсумку на перетворення світу згідно з потребами й інтересами людини, неможлива без творення нею загальної і цілісної картини світу, де головною дійовою особою є вона сама. Ця картина світу визначається як світогляд.

§ 1. Поняття світогляду

Такий висновок зобов'язує нас до розгляду *природи, сутності, структури й особливостей розвитку поняття* "світогляд".

Часто під світоглядом розуміють сукупність поглядів, уявлень, знань, понять про світ, у якому живе людина, а також про саму людину як частинку цього світу.

При цьому розрізняють світогляд у широкому розумінні цього слова і у вузькому. Світогляд у широкому розумінні — сукупність усіх поглядів на світ: природознавчих, суспільствознавчих, етичних, естетичних, релігійних, міфологічних, філософських та ін. А світогляд у вузькому розумінні — це власне філософське світобачення. Однак історія людства на Землі показує, що світогляд у широкому розумінні — це далеко не проста сукупність усіх поглядів на світ, а у вузькому розумінні його зміст не вичерпується самою філософією.

Під світоглядом слід розуміти результат духовного осягнення людиною, людством світу. Об'єкт світогляду — світ як цілісність. А предмет світогляду — відношення "людина — світ". Тобто центром уваги світогляду є питання про співвідношення активної, цілеспрямованої, розумної частини світу (людини) зі світом — як об'єктивно існуючою цілісністю (протилежністю людини). Співвідношення "ми" (люди) і "він" (світ) можна розглядати як сутність світогляду. Світогляд у сутнісному розумінні — це сукупність образів і уявлень чи система понять і категорій, яка підпорядкована процесові визначення місця людини, людей у світі. їхнього історичного походження і призначення.

А виходячи з природи людини, світогляд є системою узагальнених почуттів, інтуїтивних уявлень і теоретичних поглядів на навколишній світ і на місце людини в ньому, на відношення людини до світу, до самої себе і до інших людей. Водночас світогляд — це система основних життєвих настанов людини, певної соціальної групи і суспільства.

Отже, наявність світогляду є виявом системності духовності людини, суспільства і водночас показником зрілості не лише особистості, а й соціальних груп, тих чи інших політичних сил.

Світогляд — це різнорівневе духовне утворення, в якому органічно поєднуються житейське бачення світу, розсуд і пересуди, а також наукові, художні й політичні погляди тощо. Розвиток світогляду відбувається шляхом зміни форм практичного освоєння людиною світу і її теоретичного самоусвідомлення.

Тому ***світогляд — найвища форма самоусвідомлення людини, логічно впорядкована система світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння***. Основою цієї впорядкованої системи є певний категоріальний апарат і логічні вибудови доведень та обґрунтувань, духовно-практичне освоєння світу. У світоглядній культурі світові наявного буття протиставляється світ мети, світ ідеалів, цілей і сподівань, а також уявлення, почуття, ідеї, знання, вірування і переконання, опосередковані досвідом особистості і які є основою формування її життєвої позиції.

Образно висловлюючись, ***світогляд — це цілісна картина світу, в якій головний сюжет — відношення "людина — світ", а головна дійова особа — людина***.

Як і будь-яке явище, світогляд має певну структуру. Нагадаємо, що *структура* — це внутрішня будова чого-небудь, спосіб закономірного зв'язку предметів і явищ природи і суспільства, мислення і пізнання, сукупність суттєвих зв'язків між окремими частинами цілого, що забезпечує його єдність.

Говорячи про структуру світогляду, потрібно зауважити, що вона досить різноманітна, має багато аспектів свого існування.

Зокрема, якщо розглядати світогляд із точки зору зміни його змісту в процесі практичного освоєння світу і його теоретичного усвідомлення, то основними структурними елементами постають: ***погляди, уявлення, знання, оцінка знань, переконання, віра*** та ***ідеали***.

Дійсно, практичне людське світотворення починається з вибору людиною свого місця у світі, орієнтації в ньому. Іншими словами, щоб побачити світ у всій його цілісності, людина має кинути погляд на ті чи інші речі, предмети, явища, які цей світ представляють. Тому й слід розглядати погляди як одну з найголовніших елементарних складових світогляду.

У світлі сучасної світоглядної культури ***погляди*** — це вибіркове відображення свідомістю людини дійсності, яке від-

повідає певним потребам та інтересам. Таке понятійне визначення поглядів багато до чого зобов'язує. Зокрема, вказується, що погляди бувають ***випадкові, стихійні*** — зумовлені перевагою підсвідомого в житті та діяльності людини. Водночас погляди тяжіють до пошуку закономірного, свідомо визначеного. При цьому слід підкреслити, що нічиїх поглядів не буває. Тому цілком реальним є існування індивідуальних, особистих, сімейних, колективних, соціально-групових, національних, суспільних та інших поглядів. Окрім цього, погляди мають соціальну визначеність, тому ми говоримо про різноманітність їхнього існування, наприклад, економічні, політичні, правові, релігійні, наукові, філософські погляди тощо.

Наступними з-поміж структурних елементів світогляду є уявлення.

Уявлення — це збережений і відтворюваний у свідомості людини образ раніше сприйнятого у світі, а також творення бажаного й очікуваного результату. Як структурний елемент світогляду уявлення, вибране поглядами людини, намагаються вдосконалити, наблизити в кінцевому підсумку до мети. Основою уявлень є актуалізація минулого досвіду, попередніх сприймань і відчуттів.

Але найпотужнішою і найважливішою складовою уявлення є те, що в ньому розрізняється пам'ять і фантазія. Це означає, що саме через уявлення людина отримує здатність побачити найвищу цінність минулого в житті людини і людства — те, що було ними втрачене; те, що не вдалося реалізувати на гілці прогресивного розвитку. Тому уявлення — це своєрідне конструювання світоглядних орієнтирів, пов'язане з минулою, теперішньою і майбутньою діяльністю людини.

Певна міра невизначеності уявлення стосовно конкретного напряму діяльності людини надає цьому терміновi ще й значення неповного, приблизного, попереднього знання. Тому цілком логічним є те, що наступним структурним елементом світогляду постають ***знання*** та ***оцінка знань***.

Дійсно, всяке пізнання, його різноманітні типи і види, творять знання, формуючи світоглядний каркас. Отже, основа світогляду, один із його засадничих структурних елементів — знання, тому що саме вони є його інформаційним підґрунтям. Саме в цьому розумінні ***знання висвічується як створений людиною, системно-узагальнений образ дійсності.***

Однак знання далеко не вичерпують змісту світогляду. Для того щоб знання набули світоглядного змісту, вони мають бути піддані нашій оцінці, освітлені нашим до них ставленням. Людина все оцінює з точки зору своїх власних інтересів, інтересів певних соціальних груп, суспільства в цілому. А це означає, що до структури світогляду входять не лише знання, а і їхня оцінка. Тобто світогляду притаманна не лише інформаційна, а й ціннісна (аксіологічна) насиченість.

Оцінка знань виводить світогляд на якісно новий рівень. Світогляд через оцінку знань починає виявляти ***значущість*** тих чи інших явищ стосовно минулого, теперішнього і майбутнього в житті людини.

Проте знання набувають здатності високого рівня значущості насамперед тоді, коли починають працювати, а це відбувається у процесі перетворення їх на ***переконання***. Переконання — це постійний компонент світогляду, призма, через яку в певному ракурсі проглядається дійсність. Переконання — не лише інтелектуальна позиція, а й емоційний стан, стихійна психологічна настанова. Отже, у найбільш загальному плані ***переконання — це незворушна впевненість у правильності ідеалів, принципів, ідей, поглядів, які, немовби оволодівши людиною, підпорядковують собі її почуття, розум, волю, совість і вчинки***. Переконання передбачають не лише розуміння, а й беззаперечне прийняття певної реальності, поглядів та ідей, які заволоділи думкою та почуттями людини і до яких прикута вся її увага.

Тому переконання органічно пов'язані з таким структурним елементом світогляду, як віра, вірування. ***Віра — це ставлення людини до певного знання, суджень, уявлень, ідей як до такої істини, якій не потрібна перевірка пізнавальною діяльністю***. У третьому розділі, розглядаючи віру як один із проявів духовності, ми підкреслювали, що це внутрішньо притаманний людині потяг до певного ідеалу. Тут ми насамперед підкреслюємо, що віра дає людині впевненість у необхідності саме цього, а не іншого світоглядного вибору. Віра дає людині наснагу щодо перетворення переконань на ідеали. Тому віра, у якій би формі вона не виступала (віра в Бога, віра у світле майбутнє, віра в батька, матір, віра в самого себе, у свої власні сили тощо), завжди показує, що переконання — це ідеї, втілені в дію, і водночас дія, освітлена

ідеєю. Саме тому переконання потрібно розглядати поряд із вірою, бо цей союз найбільш яскраво демонструє так потрібний сьогодні світогляд сильної, соціально активної особистості.

Поряд зі знаннями, ціннісними орієнтаціями, вірою і переконаннями важливим структурним елементом світогляду є ***ідеали***. Вони нагадують собою вогники, які постійно притягують людину до себе, зігріваючи її теплом віри, любові, надії, заполоняючи її серце одвічною мрією про щастя. ***Ідеали — це те, до чого прямують усі думки, почуття і діяння людини***.

Тому світогляд, до структури якого входять ідеали, неможливо визначити як просте відображення дійсності. Наявність у світогляді ідеалів характеризує його як випереджувальне відображення, як силу, що не тільки відображає дійсність, а й орієнтує людину на зміну цієї дійсності. Отже, самі по собі ідеали ще не формують цілісного і дійового світогляду, якщо вони не пов'язані з процесом соціальних відносин. Світогляд формується під впливом соціальних умов, виховання та освіти. Протягом усього процесу формування світогляду він не лишається безвідносним до ідеалів.

Структура світогляду з необхідністю висвічує також міру наближення людини до світу при творенні основних рівнів його системно-узагальненого образу. В цьому розумінні, як правило, виділяють такі структурні елементи світогляду, як буденний (або його ще називають звичайним) і теоретичний світогляд.

У буденному світогляді, який, по суті, ***є стихійно систематизованим знанням про дійсність***, немає стрункої, чітко вивершеної, логічно вибудованої думки. Як правило, це бачення людиною світу — поза межею наукових правил, норм і принципів. Буденний світогляд більше спирається на чуттєве, аніж на раціональне в діяльності людини. У буденному світогляді пояснення бліде, а констатація факту яскрава і зримо демонстративна. Він більше вказує людині на *те, що є*, і найменше на те, *чому щось є*. Буденний світогляд — це безаналізне бачення дійсності, його узагальнення мають меркантильний характер. Саме на рівні буденного світогляду дійсність оцінюється як активно діюча щодо людини, а людина при цьому світогляді постає як пасивно дію-

чий суб'єкт. Тому буденний світогляд ніколи не веде до ідеї необхідності перетворення світу. Він більше тяжіє до пасивного характеру відображення світу. Цей світогляд не орієнтує людину на перспективу, бо в ньому немає її бачення.

Проте поза буденним світоглядом осягнення людиною дійсності немає. ***Світобачення людини починається саме з буденного світогляду. Він — підвалина, основа цілісної картини світу, бо витоками його є передусім чуттєвість.*** Саме на ньому виростає більш високий рівень систематизації та узагальнення знання про дійсність, який отримує назву ***теоретичного світогляду***.

До теоретичного рівня світобачення людина починає підноситися тоді, коли у неї виникає органічна потреба пояснення минулого і сьогодення, а також прогнозування свого майбутнього. Теоретичний світогляд уперше оформлюється в релігійних вченнях. Адже основною його рисою, на відміну від буденного світогляду, є те, що він бере на себе сміливість вчити. А ця сміливість — результат того, що витоками теоретичного світогляду є окреслення предмета осягнення та систематизація знання про вибраний предмет. Теоретичний світогляд намагається чітко окреслити взаємозв'язок можливого і дійсного через знання. Знати на цьому рівні означає мати завершену систему світобачення.

Найбільш виразно теоретичний світогляд виявляє себе в науці і філософії. Про це йтиметься нижче.

Щодо структури світогляду слід підкреслити таке. Теоретичний світогляд — це відображення людиною відношення "людина — світ" на рівні знання, яке є порівняно завершеною системою бачення певної предметної сфери дійсності, оскільки ця система є взаємозв'язком тверджень, доведень, пояснень і передбачень та методів їхньої реалізації.

Теоретичний світогляд — це системне бачення людиною свого взаємовідношення зі світом на основі знання, пояснення, передбачення.

Аналіз структури світогляду буде неповним, якщо не наголосити: основним суб'єктом, носієм світогляду є людина. Тому показ структури світогляду з точки зору визначення суб'єкта світоглядного процесу є особливо актуальним.

Виходячи з багатовимірності феномена людини, можна і потрібно говорити про різноманітні прояви існування світо-

гляду. При цьому зауважимо, що людина як суб'єкт світоглядного процесу виявляє себе передусім через суспільний і діяльнісний характер свого існування. У цій площині структура світогляду постає як процес реалізації індивідуального, особистого, колективного, сімейного, соціально-групового, національного, народного та певного типу суспільства світоглядних проявів. А з точки зору характеру і способів соціальної діяльності людини, як показано в попередніх розділах підручника, можна виділити такі структурні елементи світогляду, як природознавчий, релігійний, правовий, політичний, моральний, естетичний, філософський та ін.

Такий підхід до структури світогляду дає підстави ще раз підкреслити, що нічийного світогляду немає. Кожний світогляд має свого конкретного творця, і кожен творець перебуває в суттєвій залежності від свого творіння.

Доля того чи іншого світогляду багато в чому залежить від принципів, на основі яких він формується і розвивається. Безсумнівно, що багатство відношення "людина — світ" породжує досить широке коло принципів, згідно з якими й формується світогляд. З-поміж них — догматизм і скептицизм, монізм і плюралізм, досвід і мудрість та ін.

Догматизм — спосіб осягнення світу, тип мислення, за якого те чи інше вчення або положення сприймається як остаточна, вічна істина, догма і застосовується без урахування конкретних змін у розвитку тих чи інших явищ.

Протилежним догматизму є скептицизм.

Скептицизм — це світоглядна концепція, що піддає сумніву можливість творення адекватного образу об'єктивно існуючого світу.

Визначені принципи як структурні елементи світогляду можуть відігравати як прогресивну, так і гальмівну роль у формуванні й розвитку світогляду.

Дійсно, догматичний підхід у світоглядному освоєнні дійсності зумовлює жорстко, принципово і виважено визначати явища у світовому порядку, творити закони, відкриваючи об'єктивну природу їхнього існування, бачити значущість аксіом і необхідність теоретичного розкриття змісту тих чи інших змін у світі. Водночас, окрім названих позитивних сторін догматизму, ми бачимо і його гальмівну роль. Створена догматизмом визначеність окремих явищ переноситься на бачення

світу в цілому. Догматизм не бачить світових явищ як процесу. Особливо шкідливий догматизм у політиці, коли ті чи інші теоретичні положення застосовуються без урахування змін соціальних реалій, які суттєво впливають на владні відношення у політичній системі зокрема і суспільній у цілому. Найперша догма, якою почала користуватися людина в процесі свого світоглядного становлення, — це сприйняття положення про свою унікальність і неповторність як аксіоми, як вічної істини. Однак ми, люди, не можемо стверджувати, що подібних нам у світі немає. Не можемо хоча б тому, що повністю, "до кінця" ми не знаємо себе. Найбільша загадка для людини — вона сама. Догматизм насильницьки примушує вірити, не враховуючи, що віра — це внутрішньо притаманний людині потяг до вибраного нею ідеалу, потяг, який завжди був супротивником примусу.

Щодо скептицизму потрібно підкреслити, що домінуючий у ньому сумнів дає змогу людині вести напружений пошук різноманітних підходів у поясненні того чи іншого явища. Скептицизм підводить людину до бачення світових явищ як процесу. Скептицизм заперечує "сліпу" віру, говорить про необхідність і безперервність пошуку істини.

Проте скептицизм у крайньому своєму прояві може відбутись, і часто це робить, як засіб невпевненості, песимізму і зневіри. Він витісняє оптимістичні настрої, розвиває у людини вразливість і хворобливість відчуття.

Говорячи про монізм як один із принципів формування і розвитку світогляду, потрібно підкреслити, що ***монізм — це принцип, виходячи з якого світ пояснюється як прояв єдиного начала.*** Саме завдяки моністичному підходу до пояснення відношення "людина — світ" людина починає бачити дійсність як цілісне явище, як організований процес, у якому із суворо визначеною послідовністю відбуваються закономірні зміни. Саме монізм дає змогу віднайти, з одного боку, взаємозалежність явищ, а з іншого — чітко визначену відмінність між цими явищами.

Однак монізм не залишає місця альтернативній думці і дії щодо певних явищ. Монізм часто "губить" творчість, абсолютизує "запрограмованість" людини. Монізм є абсолютно незаперечним, однобоким і категоричним.

Протилежністю монізмові у сфері формування і розвитку світогляду є плюралізм. ***Плюралізм — це світоглядна***

концепція, за якою все існуюче складається з кількох або багатьох, насамперед духовних, сутностей, які не зводяться до єдиного начала. Справляючи суттєвий вплив на світоглядне освоєння дійсності, плюралізм дає змогу людині творити багатопланове ставлення до світу. Низка альтернативних думок щодо того чи іншого явища дає змогу бачити багатоманітність і різнобічність існування світу. Плюралізм — основа суверенності й незалежності думки; він намагається утвердити рівноправність і толерантність в оцінці різноманітних проявів світового порядку. Плюралізм розкріпачує духовний характер світогляду, він утверджує право на вибір найдієвішого світоглядного орієнтира в багатоманітному відношенні "людина — світ".

Водночас плюралізм є своєрідним розпорошенням думки. Він часто заважає знайти основне, головне у світоглядній орієнтації людини і суспільства. Плюралізм може навіть відвести далеко від істини, а не наблизити людину до неї.

Говорячи про плюралізм і монізм, слід пам'ятати, що ці принципи у світоглядному аспекті взаємопроникають, взаємодоповнюють один одного. А це веде до того, що множинність плюралізму може породжувати оригінальну, цікаву, найбільш оптимальну моністичну дію. Може відбутися й зворотний процес. Зокрема, моністична цілісна окресленість породжує альтернативність думки, світоглядну розмаїтість у плюралістичному вимірі.

З-поміж основних принципів формування і розвитку світогляду чільне місце посідають ***досвід*** і ***мудрість***.

Саме завдяки їм людина виходить на завершальні етапи у своїй діяльності.

Досвід — це сукупність знань і навичок їхнього набуття, що виникає на основі й у процесі безпосередньої практичної взаємодії людей із зовнішнім світом. Це накопичення знань і навичок, які можуть бути використані й реалізуються в процесі пізнання та перетворення світу. Це також форма чуттєво-раціонального засвоєння людиною здобутків попередньої діяльності як її самої, так і людства в цілому.

Отже, бачимо, що досвід є своєрідним результатом органічної єдності людини і світу. З одного боку, це суб'єктивне явище, стан свідомості, з іншого — це збагачена діяльністю об'єктивна природа суспільного життя.

Залежно від того, хто є його суб'єктом, говорять про індивідуальний, особистий, колективний, сімейний, національний, суспільний досвід тощо. Звичайно, цей поділ має абстрактний характер. Конкретно-історично досвід реалізується відповідно до специфічних видів діяльності людини, породжуючи, відповідно, економічний, політичний, моральний, естетичний, природничо-пізнавальний, мистецький, релігійний, філософський досвід тощо.

Усе це показує, що від засвоєння і накопичення здобутків багато в чому залежить життя кожної людини зокрема і суспільства в цілому, бо досвід із необхідністю приводить до формування того чи іншого світогляду, який є основою перетворюючої життєдіяльності людей.

Органічним поєднанням досвіду, мислення і практично-духовної діяльності є мудрість. ***Мудрість — це таке відношення людини (чи іншого суб'єкта) до дійсності, коли вона вміє дати найбільш досконалу оцінку самому світу і знайти оптимальний варіант його перетворення згідно з її потребами й інтересами.***

Попередній розгляд досвіду, а також розуміння мислення як органічної єдності інтелекту і волі дає підстави говорити про те, що мудрими не народжуються, ними стають, набуваючи досвіду, зрілого бачення дійсності та його вмілого використання.

Мудрою вважають людину, яка майже не припускається помилок. Вона не береться за справу, не організувавши своєї діяльності: спочатку сумнівається в очевидному, обирає мету, цілі, продумує ймовірні наслідки своїх майбутніх вчинків, переглядає можливі варіанти дії і лише після цього чинить. У такому разі перед нами мудрець — людина, яка знайшла єдино правильний (на даний момент) шлях до мети. Отже, ***мудрість — вироблена роками здатність людини бачити правду, яка максимально близька до істини. Мудрість — це вміння служити цій правді і діяти відповідно до неї.***

Мудрість, таким чином, є одним із головних принципів формування світогляду. Адже через мудрість людина усвідомлює світ у всій його цілісності, бачить у ньому не лише його глибинність, а й межі своїх можливостей і міру власної значущості. У мудрості людина усвідомлює себе і світ як

проблему, ставить радикальні питання, шукає розуміння і спасіння, вказує і обирає найбільш оптимальний шлях своєї діяльності. ***Через мудрість і любов до неї людина творить свою свободу.***

§ 2. Мораль і світогляд

Досвід і мудрість як принципи формування і розвитку світоглядної культури з необхідністю ведуть людину до сфери моралі. ***Мораль — це сфера соціального, що існує як система поглядів і уявлень, норм і оцінок, принципів, правил і переконань, у межах яких регулюється поведінка людей.*** Ця сфера є проявом історично визначених реальних відносин людей: як одних до інших, так і самої людини до різних форм її історично сформованих спільностей.

Мораль є найдієвішим визначником світоглядної культури. Зародження моралі пов'язують із первісним суспільством, у якому виникає природна потреба регулювання відносин між людьми на засадах відчуття та усвідомлення значущості одних і безперечної поваги до інших. Практика взаємовідносин у стародавньому суспільстві, що складалася під впливом жорстокої боротьби за існування, поступово творила звичаї, традиції, яких потрібно було суворо дотримуватися. Основою такої моралі були первісна рівність і притаманний родовому суспільству колективізм. Людина природно-духовно відчувала свій нерозривний зв'язок із колективом, бо самостійно не могла протистояти багатьом своїм суперникам, а також задовольнятн свої основні, передусім природні, потреби. Вірність і відданість своєму роду і племені, захист, взаємодопомога, співчуття і милосердя — загальноприйняті норми моралі того часу. В ім'я свого роду виявлялися працелюбність, витриманість, мужність, хоробрість, зневага до смерті. Завдяки спільній праці в первісному суспільстві формувалися такі моральні почуття, як обов'язок, справедливість, прихильність. Те, що у первісному суспільстві не було суттєвої майнової диференціації, — заслуга моралі, яка була єдиною для усіх членів роду, всього племені. Кожен, навіть найслабший представник роду, завдяки загальноприйнятим нормам відчував за собою його ко-

лективну силу. А це було джерелом прояву такого морального почуття, як гідність.

Проте не можна сказати, що у первісному суспільстві розвивалися лише позитивні моральні якості людини. Там формувались також негативні моральні риси. Саме в родовому суспільстві з'являється звичай кровної помсти і людоїдства. Суворі принципи життя зумовили формування таких моральних принципів, як жорстокість, зрадництво і фанатизм.

У первісному суспільстві мораль стала однією із засад формування міфологічного світобачення. Вона надихала людину на сліпе підкорення природі, дотримання звичаїв і звичок, які фактично забороняли їй виявляти себе як особистість.

З подальшим розвитком суспільства, людських взаємин сягає нового рівня і мораль. З поділом праці розпадається колективізм родових моральних відносин. На зміну колективістській моралі приходить мораль, яку визначають жадібність, груба пристрасть до насолоди, брудне користолюбство і виправдане грабіжництво. Ця мораль вибирає собі у підручні такі засоби, як злодійство, насильство, зрадництво, підступність. Нова мораль стає позародовою, заперечує звичаї, традиції минулого і натомість проголошує принципи, що виправдовують соціальну нерівність і несправедливість.

Проте нова мораль стала не лише кроком назад у формуванні світоглядної культури. Нові члени суспільства — вільні громадяни держави — не сприймали жорстокості, людоїдства, і ці норми почали засуджуватися. Ця мораль зробила найвагоміший внесок у світоглядну культуру — вона вперше засудила наявність у людини рабської свідомості, яка зумовлювала моральну пригніченість особи.

В історії Середньовіччя мораль фактично ототожнювалася з релігійним проявом духовності. Церква, реально завоювавши політичну владу за допомогою релігії, намагалась заволодіти і душами людей.

Норми моралі стали розглядатися крізь призму релігійних приписів, зазнаючи суттєвих трансформацій. Наприклад, мораль, яка проповідувалась християнською церквою, мала за мету захист існуючих соціальних відносин на основі примирення гнобителів і пригноблених. Ця мораль, яка ґрунтувалась на ідеї християнської рівності людей перед Богом і смиренності перед можновладцями, зовні мала вигляд загально-

го для всього суспільства явища. Однак насправді вона була лицемірним прикриттям аморальної практики і дикого свавілля тих, хто перебував біля керма влади. Мораль Середньовіччя являла собою яскравий прояв дволикості: з одного боку, була пропагандою гуманістично орієнтованої, наприклад, християнської моралі, з іншого — реальні моральні відносини були дуже далекими від любові до ближнього, милосердя тощо. Поряд із цим значну позитивну роль відіграли лицарські, дворянські кодекси честі, які приписували феодалу виявляти вірність сюзерену і "дамі серця", чесність, справедливість, безкорисливість та інші високі моральні якості.

Мораль епохи Реиесансу відіграла значну роль у розвитку людської цивілізації. Це було відродження і понятійне народження гуманістичного змісту моралі. Як вищий прояв принципів і норм поведінки мораль спустилася від Бога до людини. Усвідомивши дійсну природу свого існування і відчувши смак людинолюбства, мораль Ренесансу пориває із середньовічною дволикістю. Ця мораль проповідує і життям освячує тілесну й духовну досконалість людини, вічність добра і минущість зла, неохитну єдність слова і діла.

Починаючи з періоду Нового часу і майже до середини XX ст., мораль переживала різні стани відродження своєї дволикості і зародження відкрито апологетичного характеру. Спочатку, у XVII—XVIII ст., мораль засуджувала паразитичний спосіб життя аристократії і пропагувала як позитивні норми і принципи працелюбність, бережливість, скромність, чесність та ін. Моральним ідеалом того часу була енергійна, ділова людина, яка в будь-який спосіб домагається успіху, багатства і поваги співвітчизників. Ця мораль спиралася на героїзм людини і її здатність до самопожертви.

Однак у XIX—XX ст. обіцяне офіційною мораллю різних соціальних систем царство розуму і справедливості насправді виявилося пануванням грошового мішка, злиденності, соціальними лихами і хворобами. Обіцяне "світле" і "багате" майбутнє потонуло в обіймах духовної деградації особистості. Дволикість моралі поставала чимдалі наявніше. Розходження слова і діла стало моральною нормою і принципом діяльності різних типів суспільств. Людина почала поступово втрачати моральний орієнтир, необхідність вивіряти свої вчинки за взірцями, стала керуватися інстинктивно визначени-

ми, хибно окресленими потребами й інтересами. "Світле" сьогодення, невизначеність майбутнього є моральною парадигмою людської цивілізації кінця XX ст.

Проте це не єдина парадигма розвитку сучасної моралі. Адже сьогодення людства характеризується активізацією його діяльності, зростанням інтересу до свого майбутнього. Страх людства перед майбутнім відступив на другий план хоча б тому, що практично зникла загроза ядерного воєнного протистояння, людство взяло курс на перехід від конфронтації до співробітництва. Цей перехід можливий і цілком реальним стане тоді, коли сформується нова мораль і реалізуються гуманістично орієнтовані принципи моральності, коли на засадах цих принципів взірцями будуть нові норми моралі.

Орієнтована на майбутнє, гуманістично окреслена мораль — це передовсім осмислені з позиції сьогодення християнські цінності. Також це позначені знанням, вивірені наукою шляхи до істини, яка, реально існуючи у правді кожної людини, постає близькою і рідною цій правді. Нарешті, потрібно усвідомити, що найвищий прояв моральності — це життя кожної особистості, яка, вибираючи найвищою цінністю себе, людину, реалізує це життя, пам'ятаючи, що цінність людини значуща лише в межах людського вибору. Минаючи цей вибір, людина стає аморальною.

Мораль стає дійсно пригідним світоглядним орієнтиром тоді, коли людина і суспільство керуються у своєму житті такими моральними принципами і нормами, як доброчесність, совість, правда, милосердя, доброзичливість, вірність ідеалам, справедливість, добропорядність, братерство, миролюбність, працелюбність, рівноправність і свободолюбність, глибока віра у найвищий ідеал — людське щастя.

§ 3. Мистецтво і світогляд

Світоглядні орієнтири людини і суспільства мають також мистецький окреслений характер.

Мистецтво — це відображення людиною світу в художніх образах, естетичне освоєння світу в процесі художньої творчості. При цьому під художньою творчістю розуміють особливу сферу людської діяльності, в межах якої

відбувається відображення дійсності в конкретно чуттєвих образах відповідно до певних естетичних ідеалів.

Загальноприйнятим вважається положення, що мистецтво зародилося у первісному суспільстві доби пізнього палеоліту. Про це свідчать різноманітні пам'ятки, наприклад, малюнки в печерах, різьблення на кістці та камені, знаряддя праці, зброя тощо.

З моменту свого зародження і донині мистецтво пройшло тривалий і складний шлях, з кожним етапом свого розвитку збагачуючись і вдосконалюючись.

Мистецтво країн стародавнього світу, а також мистецтво Київської Русі, гуманістичний живопис, архітектура і література епохи Ренесансу, класицизм XVII — XVIII ст. і романтизм кінця XVIII — початку XIX ст., критичний реалізм XIX ст. та прогресивні напрями сучасного демократичного мистецтва збагатили людство невмирущими художніми цінностями, які містять у собі колосальний обсяг знань і життєвий досвід цілих епох, поколінь і суспільних культур.

Мистецькі знання і життєво-художній досвід відіграють значну роль у діяльності людини. Ця роль виявляється передусім у мистецьки орієнтованому світогляді.

Як органічно цілісне явище мистецтво в цілому виступає у вигляді складної системи видів і жанрів, що історично еволюціонують. За змістом та формальними ознаками вони утворюють певні напрями, стилі, школи та манери художньої творчості, зумовлені особливістю образного відтворення дійсності в специфічному матеріалі: дереві, камені, фарбах, металі, звуках, слові тощо. Зародження стилів, манери, напрямів мистецтва відбувається як під впливом відповідного рівня духовності, так і завдяки історично визначеним соціальним та природним потребам та інтересам людини й суспільства. Суттєвий вплив на зародження і розвиток того чи іншого виду і жанру мистецтва справляють культура, звичаї, традиції і обряди, концепції і теорії художньо-образного бачення світу.

Одним із найперших видів мистецтва є ***живопис — зорове втілення задуму (теми, сюжету) митця за допомогою композиції й малюнка. Живопис — це також зорове втілення обсягу і розташування у просторово-часовому вимірі постатей і предметів, що передається за допомогою***

світлотіні, лінійної та просторово-кольорової перспективи. Найважливішим зображувальним та емоційним засобом живопису є колір. За допомогою кольору, зведеного у творі в гармонійну систему (колорит, кольорова гама), підкреслюється різноманітність барв реального світу, їхнє природне забарвлення та зміни цього забарвлення залежно від освітлення навколишнього світло-повітряного середовища. Залежно від призначення живопис визначають як монументальний, декоративний, станковий, декораційний і мініатюру. Відповідно до тематики і предмета зображення розрізняють жанри живопису: анімалістичний, побутовий, історичний, батальний, портрет, пейзаж, натюрморт, міфологічний, релігійний та алегоричний.

Визначення рівня світоглядного впливу живопису залежить від глибини і правдивості зображення дійсності, майстерності застосування художніх і технічних засобів та ідейно-емоційного духу живописного твору.

Глибин зародження первісного суспільства сягає такий вид мистецтва, як ***графіка.***

Графіка — це специфічне зображення людиною реальних предметів чи задуму за допомогою таких засобів, як лінія, штрих і пляма у взаємодії з незайманим тлом. За технікою виконання графіку поділяють на ***рисунок*** твердими матеріалами (олівець, вуглина, крейда, пастель, сангіна), ***малюнок*** — рідкими (чорнило, туш, акварель, соус) та ***друковану графіку***(гравюра, літографія, офорт тощо). Графіка має багато жанрових різновидів. Найголовнішими з них є: ***станкова графіка*** — твори самостійного значення, які нерідко становлять цикли, серії, об'єднані спільними темами; ***книжкова*** — ілюстрації, зовнішні та внутрішні оздоби (віньєтки, заставки, ініціали тощо), шрифт; ***журнальна*** і ***газетна***; ***ужиткова графіка*** — поштові марки, етикетки та малюнки на упаковці товарів, фірмові й фабричні знаки, екслібриси, дипломи, грамоти тощо; ***плакат*** (політичний, рекламний, видовищний). ***Масовість, яка досягається тиражуванням інформації, здатність оперативно відгукуватися на події та явища сучасності зумовлюють важливість світоглядного значення графіки.***

У первісному суспільстві зароджується й такий вид мистецтва, як ***архітектура. Архітектура — мистецтво***

створення будинків і споруд, а також їхніх комплексів, які формують просторове середовище для життя та діяльності людей.

Головні засоби створення художнього образу в архітектурі — формування простору й архітектоніка, а також симетрія і асиметрія, контрасти, ритм, пропорції, масштаб. Ці засоби доповнюються різними прийомами обробки поверхні споруди, які надають архітектурі пластичності, фактури, кольору. Архітектура виконує світоглядну функцію разом із іншими видами мистецтва. ***Виконання архітектурою цієї функції виявляється в тому, що вона, з одного боку, розкриває загальнолюдське у стилі і характері, організації умов людського життя, з іншого — показує своєрідність національних рис, побут і духовну культуру різних народів.***

У народів різних континентів ще в первісному суспільстві зародилась і була поширена ***скульптура*** як один із багатьох видів мистецтва.

Скульптура — вид мистецтва, основним засобом художньої виразності якого є співвідношення обсягових форм у реальному просторі. Скульптурне мистецтво вміло використовує закономірності пропорційності та ритму з урахуванням освітлення. Скульптурні твори виконують із твердих або пластичних матеріалів — виліплюють з глини або пластиліну, висікають з граніту і мармуру, вирізають з дерева, виливають із бронзи, чавуну, виколочують та карбують з нержавіючої сталі, міді, алюмінію. Об'єктом скульптурного зображення є людина, іноді тварина. Основними видами скульптури є ***кругла скульптура*** і ***рельєф***. Кругла скульптура (статуя, нашівфігура, бюст, скульптурна група) розрахована на круговий огляд. У рельєфі опукле зображення виступає з площини, що становить основу твору. Завдяки цьому скульптор у рельєфі має більше, ніж у круглій скульптурі, можливостей вільно групувати постаті та відтворювати елементи пейзажного і архітектурного середовища. Залежно від того, наскільки високо виступає зображення над фоном, розрізняють ***барельєф***, ***горельєф*** і ***контррельєф***. Своєрідним різновидом рельєфу є медаль. За призначенням скульптуру поділяють на монументальну (пам'ятник, надгробок), монументально-декоративну (фонтан, каріатида, маскарон тощо) та станкову (скульптура в музеях, на виставках, в

інтер'єрі громадських, державних та особистих будівель). Окремим різновидом станкової скульптури є скульптура малих форм (статуетки людей, тварин тощо).

Скульптура відіграє важливу світоглядну роль, оскільки сприяє формуванню ідеалів, дає змогу людині побачити себе збоку.

До найдавніших видів мистецтва належить і ***декоративне мистецтво*** — широка галузь мистецтва, пов'язана з естетично-художнім формуванням матеріального середовища, що створюється людиною. До складу декоративного мистецтва входить монументально-декоративне, яке безпосередньо пов'язане з архітектурою (створення архітектурного декору, розписів, декоративних рельєфів, вітражів, мозаїк тощо).

Серед основних складових декоративного мистецтва чільне місце належить декоративно-ужитковому та оформлювальному мистецтву.

Декоративно-ужиткове мистецтво — це таке явище, що охоплює ряд галузей творчості, пов'язаних зі створенням художніх виробів для побуту. Твори декоративно-ужиткового мистецтва поділяють за призначенням (різноманітне начиння, меблі, тканини, знаряддя праці, одяг, прикраси), за матеріалом (текстиль, метал, кераміка, фарфор, скло, дерево, фаянс), за технікою виконання (різьблення художнє, розпис декоративний, вишивка, вибійка, литво художнє, карбування, інтарсія). Декоративно-ужиткове мистецтво розв'язує водночас практично-світоглядні завдання, воно сприяє художній організації предметного середовища, яке відповідає естетичним запитам людини. Твори декоративно-ужиткового мистецтва є надбанням матеріальної культури тієї епохи, за якої вони створюються, й тісно пов'язані з її звичаями, національними та етнічними особливостями, соціальними відносинами. Естетичної цінності виробів декоративно-ужиткового мистецтва, доцільності й виразності їхньої форми досягається конструктивними й пластичними можливостями матеріалу, різноманітністю прийомів його обробки. Складовою декоративно-ужиткового мистецтва є елементи декору. ***Декоративно-ужиткове мистецтво, виникнувши на ранній стадії розвитку людського суспільства, протягом багатьох століть було і залишається нині однією з мистецьких засад формування і розвитку***

естетичного смаку людини, орієнтованого на красу світогляду.

Суттєву роль у формуванні світоглядно-мистецького бачення дійсності відіграє ***фольклор (народна творчість). На сучасному рівні світоглядної культури фольклор розглядається, з одного боку, як народна поетична творчість, з іншого — як сукупність народних традицій, поглядів, звичаїв, обрядів, вірувань, що набули художньо-творчого мистецького оформлення.***

Оскільки з фольклором пов'язане виникнення багатьох видів мистецтва, то, віддавши шану цьому мистецькому джерелу, підкреслимо, що ***без нього неможлива поява на світ таких потужних видів мистецтва, про які йтиметься далі.***

Специфічним різновидом творчої діяльності й спілкування людей є ***музика — вид мистецтва, який відображає світ у художніх звукових образах.*** Вона відображає почуття, думки, процеси, що переймають внутрішній світ людини, становлення і розвиток цього світу. Змістом музики є втілений у музичних образах ідейно-художній задум композитора, результат емоційного відображення, перетворення й естетичної оцінки явищ об'єктивної дійсності у свідомості музиканта. Музика не може, як слово, виражати конкретні почуття і наочно, як образотворче мистецтво, зображувати зміст. Їй притаманні розвиток, перетворення і зіткнення узагальнених образів — емоцій, що в людській свідомості може асоціюватися з динамікою психологічних і соціальних процесів, явищ природи. Образні системи музики дають змогу втілювати поняття, що визначають світоглядні ідеї. Для конкретизації ідей своїх творів композитори вдаються до синтезу музики зі словом, сценічною дією, танцем, зображенням. Однією з визначальних рис музики як мистецтва самовираження є возвеличення й оспівування позитивного, прекрасного в людині. Музика має велике пізнавальне, виховне, організуюче значення в житті суспільства. ***Як важливий засіб світоглядного виховання людини вона формує естетичні смаки та ідеали, розкриває емоційну чутливість, відчуття прекрасного.*** Музика здатна збуджувати співпереживання, впливати на сферу почуттів, інтелект людини, її поведінку. Музику брали і беруть на своє озброєння всі соціальні системи і сили.

Найвидатніші музичні звершення пов'язані з передовими гуманістичними ідеями певної епохи і загальнолюдськими ідеалами.

Історично складалися типові музичні форми — двочастинна, тричастинна, період, варіації, рондо, сонатна форма, фуга та ін. Музична діяльність має три основні різновиди — творчість, виконавство й сприйняття. Якщо компонування й виконання відбуваються одночасно, — це імпровізація.

Музику можна диференціювати за різними ознаками: за авторством — народна, самодіяльна, професійна; за характером змісту — лірична, епічна, драматична, героїчна, трагічна, комічна тощо; так звана серйозна і легка музика; за виконавським призначенням — музика вокально-інструментальна; в іншому аспекті — сольна, ансамблева, оркестрова, зорова, мішана, камерна, симфонічна, механічна, яку виконують на механічних та електромузичних інструментах; за синтезом з іншими видами мистецтв та зі словом — музика театральна, хореографічна, кіномузика, музика програмна інструментальна, а також мелодекламація; за життєвими функціями — музика прикладна, побутова, обрядова, що об'єднує жанри — пісенний (гімн, колискова, серенада та ін.), танцювальний (менует, вальс, гопак, козачок та ін.), маршовий (стройовий, церемоніальний і жалобний марш); за кількістю голосів — одноголосна і багатоголосна музика; за системою ладогармонійного мислення — тональна і атональна музика; за стилями — історичний, регіональний, національний, груповий, індивідуальний. З основних різновидів музики історично склалися музичні жанри: вокальні й вокально-інструментальні — пісня (лірична, жартівлива, трудова, масова, історична, революційна, військова тощо), дума, романс; хорові твори (поема, сюїта, фантазія, кантата, ораторія), опера (так звана серйозна, комічна, епічна, героїчна, народна музична драма тощо), оперета, музична комедія, мюзикл; інструментальні — танець, марш, елегія, ноктюрн, скерцо, увертюра, сюїта, соната, симфонія, симфонічна поема, рапсодія тощо.

Музика є предметом дослідження окремої галузі мистецтвознавства — музикознавства. Наше завдання — ознайомити в загальних рисах із музикою як потужним мистецьким фактором формування високого рівня світоглядної культури людини.

Родову сутність мистецтва особливо яскраво демонструє ***театр — вид мистецтва, який відображає світ у художньо-сценічних образах.*** Театральне мистецтво є своєрідним проявом світоглядної культури, засобом естетичного та ідейного виховання людини і суспільства. Театр відображає особливості становлення людини, її душевний стан, ідеали і суперечності суспільства.

Театр — це просторово-часове, синтетичне, водночас авторське і виконавське мистецтво. Основою драматичного театру є література, передусім драматургія, музичного театру — музика. Драматургія набуває сценічних форм за допомогою акторського мистецтва, засобами сценографії та костюмів створює середовище, де відбувається дія, і режисерського мистецтва, що забезпечує єдність задуму, художню і стильову цілісність вистави. Сучасний театр використовує окремі елементи кіномистецтва, телебачення, радіо, здобутки новітньої техніки. Одним із важливих принципів театру є умовність — певна невідповідність зовнішніх рис сценічної дії життєвим першоосновам, що досягається використанням засобів метафоричності, символіки, гротеску, гіперболи, фантастики. Своєрідність театру полягає в тому, що дія на сцені, незважаючи на попередню її підготовку, відбувається щоразу безпосередньо перед глядачем.

Між актором і глядачем встановлюється взаємозв'язок. Завдяки цьому театр справляє особливий емоційний вплив. Безпосередність сприйняття театрального твору робить глядача свідком і немовби співучасником дії.

Театр як вид мистецтва поділяють на види: драматичний, музичний театр (опера, балет), музично-драматичний (поєднує ознаки музичного і драматичного театрів), оперета; театр ляльок, тіньовий театр, пантоміма; до них примикає театр одного актора. Види театру мають різноманітні структурні варіанти, жанрові модифікації. Так, драматичний театр ставить трагедію, комедію, драму тощо. Драма буває соціальна, сімейно-побутова, психологічна, камерна, історична, лірична тощо. Комедію поділяють на соціальну, сатиричну, побутову, ліричну, комедію характерів або ситуацій, водевіль, фарс та ін. Деякі театри мають жанрову спеціалізацію (театр сатири, комедії, водевілю, малих форм) або орієнтуються на певне коло глядачів (театр молодіжний, юного глядача). Театр належить

до видовищних мистецтв, куди, зокрема, входять цирк, масові видовища, кіномистецтво, телевізійне мистецтво.

Кіномистецтво — вид мистецтва, який засобами кінематографічної техніки, оперуючи рухомим зображенням і звуком, відтворює світ у художніх та художньо-документальних образах.

Мистецтво кіно виникло наприкінці XIX ст. Більшість дослідників кіно пов'язує його виникнення з французькими винахідниками братами Люм'єр, які в 1895 р. продемонстрували перші фільми. Проте ще в 1893 р. механік Одеського університету Й. Тимченко (за участю професора М. Любимова) сконструював кінознімальний та кінопроекційний апарати, а в 1896 р. у Харкові А. Федецький зняв кілька короткометражних картин.

Кіномистецтво, синтезуючи і вбираючи художній досвід літератури, театрального й образотворчого мистецтва, музики і переломлюючи його через свої особливості та специфіку, володіє власними зображувально-відображувальними засобами, з-поміж яких головними є фотографічна природа зображення, рухомого в часі, та монтаж. ***Доступність фільмів широким масам, особливий ефект достовірності екранного зображення, інформативність визначають соціальні функції і світоглядне значення кіномистецтва, яке справляє величезний ідейно-художній вплив на формування поглядів та переконань, естетичних смаків і почуттів людей.***

Виділяють чотири основні види кіномистецтва: художнє (ігрове) кіно, яке засобами виконавської майстерності втілює твори кінодраматургії, документальне кіно, мультиплікаційне і науково-популярне кіно. Кожен із видів має свої особливості і завдання. Жанри художнього кіно на ранніх стадіях його розвитку мали відносно чітке розмежування: мелодрама, пригодницький, комічний фільми та ін. З розвитком кіно його жанри (кінороман, кінодрама та ін.) видозмінюються, для них характерна тенденція до взаємопроникнення. У сучасному кіномистецтві існують кінокомедія, вестерн, детектив та інші жанри.

Нині найбільш відомим і поширеним є ***телевізійне мистецтво — вид мистецтва, що відтворює світ за допомогою телебачення. Телебачення — передавання на відстань зображень рухомих і нерухомих об'єктів за допо-***

могою електричних сигналів, що поширюються каналами зв'язку.

Термін "телевізійне мистецтво" вживається переважно в значенні "художнє телебачення". На відміну від інформаційного, науково-популярного і навчального телебачення телевізійне мистецтво відображає життя в художньо-образній формі, розкриває характери людей. Телевізійне мистецтво виникло на стику інших видів мистецтва (кіно, театр, література, образотворче мистецтво, музика). Воно не тільки успадкувало їхні основні зображувально-відображувальні засоби, а й створило свої, специфічні — максимальне наближення до зображуваних подій, монтаж образотворчого і звукового матеріалів, пряме звернення ведучого або учасників телевізійної передачі до глядачів і завдяки сталості аудиторії циклічність і серійність передач тощо.

У процесі розвитку та становлення сформувалися основні жанри телевізійного мистецтва: драматичні або музичні вистави, концерт, повість, розповідь, телевізійний портрет, відеокліп, телефільм.

Набуло поширення ***радіомистецтво — різновид словесно-звукового мистецтва, яке виникло з розвитком технічних засобів радіо.*** До поняття "радіомистецтво" входять літературні, театральні, музично-сценічні твори, які з використанням творчих прийомів і технічних засобів радіомовлення набувають нових художньо-образних якостей і нових особливостей естетичного впливу. Специфіка радіомистецтва — невидимість того, що відбувається у радіовиставі та в інших літературних формах, які використовує радіо. Художній образ у ньому поєднує в собі численні звукові компоненти. Особливого значення набувають звучання акторського слова, а також багатоманітні звуки дійсності, музика, акустичні ефекти. Радіомистецтво вимагає від актора достовірної, психологічно глибокої гри з тонкими голосовими нюансами, характер якої залежить від змісту образу, від його тлумачення, а також від жанру твору. ***Радіомистецтво, потужно виражаючи почуття і думки у словесних діях героїв переважно в роздумах, монологах, діалогах тощо, є важливим засобом формування світогляду людини.***

Потужним засобом художньо-образного освоєння людиною світу є ***фотомистецтво — різновид творчості, суть***

якого полягає у використанні відображувальних можливостей фотографії. Розрізняють документальне фотомистецтво, художню фотографію та ужиткове фотомистецтво. Первісно у фотомистецтві переважало так зване пікторальне фото (тобто таке, що імітувало живопис), яке пізніше отримало назви "художня фотографія". Фотомистецтво стало одним із засобів формування світогляду, оскільки являє собою безцінний фактичний матеріал, без якого для людини світ не є таким виразно зримим і осяжним.

Серед сучасних видів мистецтва особливе місце посідає дизайн. Ця особливість визначається передусім тим, що ***дизайн — це художнє конструювання.*** Як творча проектно-конструкторська діяльність, дизайн покликаний вдосконалювати предметне середовище, що оточує людину. Це вдосконалення веде не лише до розробки естетичних властивостей промислових виробів, а й до розв'язання ряду соціальних проблем. ***Світоглядний фактор дизайну виявляється у прагненні людини свідомо моделювати візуальні й функціональні елементи середовища з урахуванням специфіки промислового виробництва.***

Виклад матеріалу про співвідношення мистецтва і світогляду буде неповним, якщо не згадати величезну мистецьку силу ***художньої літератури.*** Проте мистецько-літературний аспект світоглядної культури слід залишити за літературознавством.

§ 4. Історичність світогляду

Моральний і мистецький аспекти формування і розвитку світогляду показують, що відношення "людина — світ" у своєму прояві має конкретний, всеохоплюючий, просторово-часовий характер існування. А це насамперед визначається поняттям "історичність світогляду".

Зрозуміти сутність і природу цього поняття дає змогу бачення людиною таких явищ, як ***історія*** та ***історичність.*** У загальному розумінні ***історія — це об'єктивний характер існування відношення "людина — світ" у минулому; це системно організоване відображення минулого людиною, людством; це суб'єктивний образ минулого, оздоблений***

тлумаченням різнобарв'я подій і фактів; це сьогодення, яке в якусь мить стає минулим, залишаючи свій слід у світі і пам'яті людини. Тому про історію слід говорити, з одного боку, як про ***будь-який процес розвитку***, з іншого — як про ***науку, що вивчає минуле у вимірі сучасності.*** Але головним тут є світоглядний підхід до розуміння історії. Зрештою, історія існує для того, щоб вчити людину, але не через суб'єктивно окреслені наукові погляди того чи іншого історика, а передусім через бачення самою людиною у минулому "втрачених можливостей", бачення того, що орієнтує на перспективу, і водночас того, що є регресивним. Історія дає змогу людині втрачені можливості попередньої діяльності виміряти стосовно сьогодення, а відповідно до цього — накреслити перспективу розвитку в майбутньому.

Отже, історія — це досить складний і суперечливий, об'єктивно існуючий та думкою людини окреслений шлях розвитку відношення "людина—світ". Це шлях підкорення природи інтелектові та волі людини, це й перетворення самої людини і суспільства — від первісної людини і колективів до людського суспільства високого цивілізованого рівня.

Історія розвитку людини і світу показує, що складність і суперечливість існування відношення між ними багато в чому залежить від світоглядної культури, яка також має історичний вимір. Поняттям "історичність світогляду" охоплюється процес класифікації відношення "людина — світ" відповідно до абстрактних теоретичних моделей (типів), у яких фіксуються найважливіші структурні особливості цього відношення.

Це означає, що історія світогляду невіддільна як від самої людини, так і від світу, а отже, й від співвідношення їх. Людина, кожна по-своєму, творить картину світу. У системно-організованому, логічному і теоретичному облаштуванні, а також в історією окресленій суспільній формі світогляд постає як "історичний тип".

Як правило, виділяють такі ***історичні типи світогляду: міфологічний, релігійний, науковий*** і ***філософський.*** Більшість дослідників світоглядної культури вважають, що подана типізація не є найбільш досконалою. Проте всі дослідники цього історичного явища підтверджують високу ефективність цієї типології, особливо для розкриття природи і сутності світоглядного вибору людини.

Окреслення ***історичного світогляду*** через міфологію, релігію, науку і філософію дає змогу побачити досить важливі (для людини) моменти.

По-перше, це рівень узагальнення знання про світ. Прояв співвідношення між буденним і теоретичним відображенням дійсності.

По-друге, це вимір активності суб'єкта світогляду.

По-третє, це його практична значущість.

По-четверте, це підкреслення того моменту, що виникнення кожного з типів світогляду має своє місце і час.

І найголовніше, *по-п'яте*, кожен із типів світогляду супроводжує всю історію людства, пульсуючи, виявляючись, то спалахуючи, то пригасаючи. Це виявлення показує, що жоден із типів світогляду окремо, ізольовано один від одного, не існує. Вони природно "переплетені", взаємопроникні, взаємовизначені. Це означає, що у міфологічному світогляді завжди є елементи релігійності, науковості і філософічності. А в релігійному — елементи міфологічності, науковості й філософічності. Науковий світогляд неможливий без елементів міфологічного, релігійного і філософського підходів. А філософський світогляд пройнятий елементами міфологічності, релігійності й науковості.

Природу і сутність міфологічного, релігійного, наукового і філософського світоглядів розглянемо нижче.

§ 5. Міфологія як світогляд

Коли на рівні звичайного (буденного) світогляду мова заходить про міфи і міфологію, то передусім в уяві постають прадавні казки і легенди, перекази і думи, в яких поетично, наївно і примарно змальовуються створення людини і світу та діяння богів і героїв. Тоді багато хто з людей починають вважати, що міф і міфологія це одне й те саме.

Однак насправді це не так.

Міф (у перекладі з давньогрецької — сказання, легенда) — ***це алегорична розповідь про особливий характер діяльності богів, героїв та інших фантастичних істот, які зайняли визначальне місце у природі і суттєво впливають на життя людини.***

Порівняльно-історичне вивчення широкого кола міфів показує, що в міфах різних народів світу за надзвичайної багатоманітності їх ряд основних тем і мотивів повторюються. Цілком імовірно, щонайдавнішими міфами є міфи про тварин. Найбільш елементарні з них є тільки наївним поясненням деяких ознак тварин. Глибоко архаїчні міфи про походження тварин від людей (таких міфів дуже багато, наприклад, у австралійців) або міфічні уявлення про те, що люди колись були тваринами. Міфи про перетворення людей на тварин і рослини відомі, мабуть, усім народам земної кулі. Широко відомі давньогрецькі міфи про гіацинт, нарцис, кипарис, лаврове дерево (дівчина-німфа Дафна), про павука (Арахна) та ін.

Існують дуже давні міфи про походження Сонця, Місяця, зірок (солярні, місячні, астральні міфи). В одних міфах вони нерідко зображені людьми, які колись начебто жили на Землі і з якоїсь причини піднеслися на небо, а в інших — створення Сонця приписується якій-небудь фантастичній істоті.

Центральною групою є міфи про походження світу, Всесвіту (космогонічні міфи) і людини (антропогонічні міфи). У таких міфах провідними є дві ідеї — ідея творення та ідея розвитку. За одними міфами, світ створений якою-небудь надприродною істотою — Богом-творцем, деміургом, великим чаклуном тощо, за іншими — світ поступово розвивався із якогось первісного неоформленого стану — хаосу, мороку або води, яйця та ін. Як правило, у космогонічні міфи вплітаються і теогонічні сюжети — міфи про походження богів, і антропогонічні міфи — про походження людини. Досить поширеними є міфи про чудодійне народження, про походження смерті; порівняно пізно виникли міфи про потойбічне життя, долю. До космогонічних міфів наближаються також есхатологічні міфи — розповіді-пророцтва про "кінець світу" (розвинуті есхатологічні міфи відомі у давніх майя, ацтеків, у християнстві, в ісламі і, звичайно, у давніх предків сучасних українців).

Надзвичайно важливе місце посідають міфи про походження та запровадження тих чи інших культурних благ: добування вогню, винайдення ремесел, землеробства, а також встановлення між людьми певних соціальних інсти-

тутів, шлюбних правил, звичаїв і обрядів. Впровадження їх, як правило, приписується культурним героям. До міфів про культурних героїв наближаються "близнюкові" міфи (в них образ культурного героя начебто роздвоюється — це два брати-близнюки, наділені протилежними рисами: один добрий, інший злий, один робить все добре, вчить людей корисного, інший лише робить шкоду і бешкетує).

У розвинутих аграрних народів суттєву роль відіграють календарні міфи, які символічно відтворюють природні цикли. Аграрний міф про вмираючого і воскресаючого Бога дуже поширений на Стародавньому Сході, хоча найбільш рання форма цього міфу зародилась ще на базі первісного мисливського господарства. Так виникли міфи про Озіріса (Стародавній Єгипет), Адоніса (Фінікія), Аттіса (Мала Азія), Діоніса (Фракія, Греція) та ін.

Ранні міфи здебільшого були короткими, примітивними за змістом, не мали захоплюючої фабули. У пізніший період розвитку людства виникають більш складні міфи, а різні за походженням і мотивами міфічні образи переплітаються. Міфи перетворюються на розгорнуті розповіді, пов'язуються один з одним, утворюючи цілі цикли.

І у XX ст. існують міфи, міфотворчість. У цих міфах звеличується, ідеалізується постать видатного політика, діяча науки, мистецтва, релігії та ін.

Таким чином, порівнюючи міфи різних народів, бачимо, що, ***по-перше***, досить подібні міфи часто існують у різних народів світу і, ***по-друге***, вже саме коло тем, сюжетів, які охоплюються міфами, — питання походження світу, людини, культурних благ, соціальних відносин, таємниці народження і смерті та ін. — стосується найширшого, буквально "глобального" кола основних питань світобудови. ***Міфи починають виступати не як окремі сюжети, а як система. Міфи перетворюються на міфологію. Шлях від міфу до міфології — міфотворчість як основний спосіб розуміння світу.***

Міфологія є найбільш ранньою, притаманною будь-якому суспільству (передусім первісному), формою світосприйняття, розуміння людиною світу і самої себе. Міфологія — це первісна форма духовної культури людства. Адже те чи інше конкретне усвідомлення якого-небудь явища природи або суспільства спочатку залежало (залежить і сьогодні)

від конкретних природних, господарських та історичних умов і рівня соціального розвитку, за якого жили (живуть і сьогодні) народи — носії даної міфології.

Отже, ***міфологія — це історичний тип світогляду, в якому творення людиною цілісної картини світу ґрунтується на абсолютизації ролі, значення природного стосовно людського. Міфологія — фантастичне уявлення про природу і соціальну дійсність навколо людини, яке ґрунтується на визнанні органічної єдності людини і світу.***

Міфологічний світогляд є там і тоді, коли, по-перше, людина ще не виділяє себе з навколишнього середовища — природного і соціального; по-друге, існують елементи логічної неподільності мислення, яке ще не здатне чітко відокремитися від емоційної сфери життя людини. Наслідком цього є наївне олюднення навколишнього природного середовища, загальна персоніфікація у міфах та широке "метафоричне" порівняння природних і соціальних об'єктів.

У міфології не розмежовується природний і надприродний світ, вона байдужа до суперечностей, має невисокий рівень абстракції, їй притаманні чуттєво-конкретний характер, метафоричність, емоційність. Ці та інші особливості міфології перетворюють її на досить своєрідну символічну (знакову) систему, в термінах якої сприймається і описується весь світ. Міфологія органічно пов'язана з релігією, наукою і філософією.

Релігія "зобов'язана" міфологічному світогляду передусім тим, що саме в лоні міфології зароджується ідея Бога та думка про характер протиставлення природного і надприродного. Більше того, міфологія виробляє ідею священності. Це видно хоча б із того, що розповіді про першопредків, про міфічні часи першотворення є духовною скарбницею людини і суспільства. Міфологія є своєрідним роз'ясненням релігійних обрядів, ритуалів. Адже виконавець обряду відтворює через окремих дійових осіб викладені у міфах події. Міфологія виконує роль драматичного релігійного дійства.

Міфологія суттєво вплинула на науковий світогляд. Саме від міфології науковий світогляд бере думку про нерозривну єдність людини і природи. Але якщо міфологія лише констатує факт цієї єдності, фактично не пояснюючи нічого, то наука бере на себе відповідальність за розкриття закономірностей єдності "людина — світ". Міфологічний герой, леген-

дарний образ перетворюється у науковому світогляді на істину. Міфологія, зокрема, породжує натурфілософію.

Значну роль відіграла міфологія у виникненні та розвитку філософії. Саме у міфологічному світогляді з'являються зародки бачення суб'єктно-об'єктних відносин, поділу дійсності на предмет і знак, річ і слово, істоту і її образ, річ і її властивості, поодиноке і загальне та ін. І нарешті, мабуть, саме міфологія виховала філософську любов до мудрості, бо саме міфологічний світогляд був першим надбанням в осмисленні фактів зовнішнього світу.

Міфологія справила суттєвий вплив на формування героїчного епосу передусім через образ культурного героя. Саме цей образ став, мабуть, вихідним матеріалом, з якого були створені моделі епічних героїв.

Завдяки казці й героїчному епосу з міфологією генетично пов'язана і література, зокрема жанр оповідання. Відповідно драма і частково лірика сприймали спочатку елементи міфу безпосередньо через ритуали, народні святкування, релігійну містерію.

Ознайомлення з міфологією дає змогу зробити такі висновки.

Міфологія як історичний тип світогляду супроводжує всі періоди існування земної цивілізації, відомі людині. Міфологічна світоглядна культура виявилась одночасно і через ряд сильних, потужних сторін, і через ряд слабких.

Сила, позитивно-прогресивна роль міфології полягає насамперед у тому, що цей світогляд завжди орієнтує людину на мрію. Без мрії людина ніколи ні в що не зможе повірити і назавжди втратить надію. Без мрій неможливо нікого і нічого полюбити. У міфології зароджується бачення одвічного прагнення людини до свободи і щастя. Визнаючи факт одвічної єдності людини і природи, міфологія підкреслює потребу людини в самостійній думці і дії. А це і є перший крок до свободи. Визнаючи факт досконалості природи та нерозривної єдності людини і природи, міфологія прагне звеличити гармонійність відношення людини і світу як взірець щастя.

Слабкості міфологічного світогляду — це передусім сліпе поклоніння силі природи, декларування пасивного характеру відношення людини до світу.

Отже, міфологічний світогляд був, є і залишається надбанням світоглядної культури людини, бо, втративши його, людина втратить головного героя, героя, якого вона вибрала сама і яким вона є сама.

§ 6. Загальна характеристика релігійного світогляду

Надзвичайно цікавим і своєрідним проявом світоглядної культури є картина світу, яку творить релігійно орієнтована свідомість людини.

Релігійний світогляд (релігія) був і залишається одним із найвпливовіших історичних типів світоглядної культури. Що ж робить релігію невмирущою, а релігійні світоглядні орієнтири працездатними?

Перш ніж дати відповіді на це питання, потрібно визначитися з поняттям релігії, її сутністю та історією.

Саме слово "релігія" у перекладі з латини означає "благочестя", "побожність". А поняттям "релігія", як правило, ***позначається такий історичний тип світоглядної культури, який за своєю сутністю є фантастичним відображенням людиною дійсності на основі абсолютизації ролі та значення надприродних сил стосовно явищ світового порядку.***

Основною визначальною ознакою ***релігійного світогляду*** є його зв'язок із вірою в надприродне — щось таке, що стоїть над закономірностями світового порядку. Така віра має свою структуру: *по перше* — це віра в реальне буття надприродних істот (Бога, духів); *по-друге* — це віра в існування надприродних зв'язків між природними явищами (***магія*** — дії, обряди і ритуали, за допомогою яких віруюча людина намагається змусити уявні надприродні сили певним чином втрутитися в її життя, вплинути на навколишню дійсність; ***тотемізм*** — віра в спільне походження і кровну спорідненість між даною родовою групою людей і певним видом тварин, рослин чи певним явищем природи); *по-третє*, це віра в надприродні властивості матеріальних предметів (***фетишизм***).

Відповідно до релігійного світогляду існує уявлення про те, нібито є якийсь таємничий світ, який перебуває поза владою об'єктивних закономірностей розвитку природи і су-

спільства. У світі надприродиого відбувається те, що є неможливим для природного світу — так вважає віруюча людина.

Живучи в реальному, природному світі, а також водночас віруючи в існування надприродного, релігійно налаштована людина має подвійний світогляд та подвійний характер діяльності. У своїй трудовій діяльності людина завжди керується стихійно або свідомо пізнаними нею природними закономірностями, а в релігійній — звертається до ілюзорної надії на можливість надприродного примноження своїх сил.

Визнання віри в надприродне є визначальною ознакою релігійного світогляду, дає можливість відрізняти релігійні явища від нерелігійних. Віра в надприродне як особливе відношення до об'єктів, створених людською фантазією, характеризується такими чинниками: вірою в реальне існування надприродного — на відміну від інших форм фантастичного мислення, які, наприклад, зустрічаються у мистецтві; емоційним відношенням до надприродного — релігійна людина не лише усвідомлює і уявляє собі надприродний об'єкт, а й переймається своїм ставленням до нього; ілюзорною діяльністю, яка є невід'ємним елементом будь-якої релігії.

Оскільки релігійна людина вірить в особливі здатності надприродних істот, сил або властивостей впливати позитивно чи негативно на її життя, то будь-яка релігія включає в себе певні настанови, які реалізуються в релігійному культі. За допомогою жертвоприношень, молитов, заклинань, різноманітних маніпуляцій релігійна людина сподівається встановити контакт із надприродними силами та схилити їх на свій бік.

Релігійний світогляд поширюється передусім через такі основні інституції, як церква і мораль.

Церква — це організована форма об'єднання послідовників будь-якої релігії чи її окремих напрямів або течій. Вона виникла з появою монотеїстичних релігій та існує в усіх основних релігійних течіях. Церква як організація передбачає наявність спільних для віруючих догматики і культу, канонізованих "священних книг" і богослужебної літератури. Вона має централізовану структуру, в якій важливе місце належить духівництву, котре, у свою чергу, утворює сувору ієрархію. Церква є символічним узагальненням відповідної релігійної течії. Вона діє, як правило, в спеціальних спору-

дах, де проходять богослужіння і обряди. У християнстві основна споруда — церква з вівтарем, орієнтованим, як правило, на схід. Головна церква міста чи монастиря називається собором, католицька церква — костелом, лютеранська — кірхою. Церковною спорудою у мусульман є мечеть, у іудаїстів — синагога, у ламаїстів — дацан, у синтоїстів — дзиндзя. Культову споруду нерідко ще називають храмом.

Релігійна мораль є системою норм, правил, принципів поведінки людини, що отримала божественну санкцію та ґрунтується на віруваннях і догматах певної релігії.

Релігійний світогляд виник ще в первісному суспільстві, відбиваючи фатальну залежність людини від природних стихій та уявлень про існування надприродних сил.

Як соціально-історичне явище релігія змінювалась разом зі зміною форм суспільного життя, які вона своєрідно відображала. Етапами її еволюції були первісні вірування (тотемізм, фетишизм, анімізм), політеїзм, генотеїзм (визнання багатьох богів на чолі з одним верховним Богом) і монотеїзм світових релігій (християнство, іслам, буддизм).

Християнство — світова релігія, яка має відповідними джерелами догматики і культу Святе Письмо (Біблія) і Священний переказ. Сутність християнського богослов'я зводиться до чотирьох ідей: Бог послав на землю свого сина в образі боголюдини Ісуса Христа (звідси і назва релігії), щоб він своїми стражданнями і мученицькою смертю спокутував гріхи людства; Христос помер, але воскрес, вознісся на небо і вдруге повернеться на землю; відбудеться суд над живими і мертвими, під час якого Христос покарає грішників і винагородить праведників; після "страшного суду" для праведників настане "царство небесне" — вічне життя і блаженство.

Християнство виникло у східних провінціях Римської імперії у другій половині I ст. як форма протесту і сподівань народу на вихід із тяжкого становища гноблення людини людиною. Цей вихід вбачався у допомозі надприродного рятівника — месії. Месіанські ідеї й стали основою нової релігії. Християнство сформувалось на основі давніх східних і греко-римських релігій, насамперед іудаїзму та мітраїзму, а також античної філософії (зокрема, неоплатонізму і стоїцизму). Раннє християнство виступало як релігія пригноблених, у ньому виявилися бунтарські тенденції.

У процесі зміни соціального стану християнських громад зазнає змін ідеологія християнства. У ній стали переважати ідеї виправдання соціального поділу суспільства, непротивлення злу. На початку IV ст. гоніння з боку офіційної влади змінилися активною підтримкою християнства як універсальної релігії, що справляла вплив на маси і догмати якої слугували ідеологічним і політичним знаряддям поневолення їх. Відомий Міланський едикт дозволив християнам вільну діяльність, а 325 р. Нікейський собор прийняв Символ віри християнства і проголосив його державною релігією Римської імперії.

Однак у теологічному відношенні християнство ніколи не було єдиною течією. Уже в першому християнському творі "Апокаліпсис" йшлося про ворогуючі всередині християнства групи. Суперечності християнства призвели після тривалої боротьби спочатку до утворення перших автокефальних церков, а згодом до розділення у 1054 р. римських і візантійських церков та утворення ***римо-католицької*** і ***православної церков***.

У XVI ст. на основі широкого антифеодального і антикатолицького руху в Західній Європу виник протестантизм із його численними церквами і сектами.

У Київську Русь християнство було занесено з Візантії наприкінці X ст. (у 988 р. відбулося хрещення Русі). Тут воно набуло специфічного вигляду руського православ'я. Католицизм з'явився у південно-західній частині України після Флорентійської унії 1439 р. та Брестської унії 1596 р. Протестантські течії почали проникати в Україну в другій половині XIX ст.

За час свого існування християнство не раз вносило зміни в соціально-політичні, ідеологічні і моральні доктрини, догматику і культ, пристосовуючись до існуючих обставин. Нині воно є однією з найпотужніших світових релігій.

Іслам — світова релігія, яка за головні догмати має: визнання єдиним Богом Аллаха, а його посланцем на землі — засновника ісламу пророка Мухаммеда; вчення про цілковиту залежність усього існуючого від волі Бога, який наперед визначає долю кожної людини.

Віровчення ісламу викладено у священних книгах — Корані та Сунні, на основі яких діє шаріат — мусульманське право.

Іслам, або *мусульманство, магометанство*, переважає в країнах Близького та Середнього Сходу, Північної Африки, в Індонезії, Середній Азії та ін. Він виник в Аравії на початку VII ст. у результаті формування державних відносин — халіфату, але остаточно склався в XI—XIII ст. як ідеологія суспільств Близького та Середнього Сходу. Віровчення ісламу зазнало впливу головним чином християнства та іудаїзму, їхніх уявлень про єдинобожжя, посередництво між Богом і людьми, загробну відплату, "страшний суд".

На сьогодні іслам справляє значний вплив на суспільне життя цілого ряду країн. Під його впливом формуються ідеологія і політика багатьох держав і навіть цілих народів.

Буддизм — одна з найпоширеніших релігій світу. Він виник у Стародавній Індії у VI—V ст. до н. е. Засновником буддизму вважають Сіддхартху Гаутаму, який начебто жив у VII—VI ст. до н. е. і першим досяг стану нірвани — блаженного небуття та став Буддою. Священні книги буддизму відомі під назвою "Трипітака".

Згідно з ученням буддизму, життя — це суцільні страждання, причиною яких є жадоба життя, потяг до існування. Смерть не веде до припинення цих страждань, бо за нею неминуче настає нове народження. Звільненням від безкінечного перевтілення, засобом порятунку від страждань є заглиблення в нірвану. Одним із головних догматів буддизму є вчення про перевтілення душ (сансара) і закон відплати (карма) в загробному житті. Буддистські ідеали відмови від життєвих інтересів, непротивлення злу тощо сприяли зміцненню влади людини над собою та людини над людиною.

У I ст. н. е. буддизм розпався на дві течії: махаяну, яка з часом пішла на компроміс із брахманізмом, і хінаяну, що зберегла риси первинного буддизму. Найбільш поширений буддизм у країнах Центральної та Східної Азії. У Монголії і Тибеті він набрав форми ламаїзму. А в Індії на зміну буддизму прийшов індуїзм.

Роблячи висновки стосовно сутності релігійного світогляду, потрібно підкреслити таке.

Як і всі інші історичні типи світогляду, релігійне світобачення має сильні і слабкі сторони.

Сила релігійного світогляду полягає передусім у тому, що в релігії вперше в історії світоглядної культури людина почи-

нає розглядатись як суперечлива істота, як єдність протилежностей — тіла і душі. Релігійний світогляд особливої сили набуває завдяки вдосконаленню ідеї Бога, як відомо, започаткованій ще в міфології. У християнстві це вдосконалення виявляється не тільки через процес розперсоніфікації божественної сутності, а й через творення знаменитої тріади — Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий. Більше того, у християнстві виводиться на арену світоглядного дійства месіанський образ Ісуса Христа, а це дає змогу релігії продемонструвати власне бачення співвідношення світоглядного вибору і реального процесу життя людини.

Досить привабливою є релігія завдяки створенню нею моральних принципів формування і розвитку світогляду. За моральні взірці світоглядного вибору людині пропонуються, наприклад, біблійні заповіді.

І нарешті, релігійний світогляд, на відміну від міфологічного, вперше докладно пояснює місце і роль людини у світі, а також значущість віри в Бога.

До так званих слабких сторін релігійного світогляду можна віднести передусім те, що релігія принижує роль людського пізнання і практично-перетворюючої діяльності людини. Крім того, релігійний світогляд абсолютизує ідею потойбічного щастя, фактично позбавляючи людину права на земне щастя. Релігійний світогляд змальовує привабливу перспективу людського існування, але освячує собою антигуманні дії людини і суспільства.

§ 7. Особливості наукового світогляду

Значним кроком в історії розвитку світоглядної культури людства стала ***наука***, або науковий підхід до аналізу, пояснення і характеристики відношення "людина — світ".

Наука як світоглядний феномен має кілька визначень. *По-перше*, наука — це система, означена як знаннями про ту чи іншу сферу об'єктивної дійсності, так і людською діяльністю, яка ці знання створила. *По-друге*, наука — це системно організований образ існування певної сфери об'єктивної дійсності. *По-третє*, наука — світоглядно визначена сфера людської діяльності, основною функцією якої є вироблення

знань про об'єктивну реальність, перевірка цих знань на предмет істинності та вироблення рекомендацій для практичного перетворення світу відповідно до потреб та інтересів людини. І, нарешті, ***наука — це теоретично-практично означена система знань, що перебуває у безперервному розвитку і намагається віднайти об'єктивну істину в тій чи іншій сфері відношення "людина — світ".***

Наведені формулювання поняття науки підкреслюють її світоглядно-перетворюючу спрямованість, тому у світоглядному вимірі найпростіше сказати так: ***наука — це система знань про людину і світ та спосіб перетворення їх на благо людини.***

Завдяки науці людство використовує сили природи, розвиває виробництво і перетворює суспільні відносини. При цьому наука завжди черпала свої сили у знанні. До речі, саме слово "наука" буквально означає знання.

У розділі "Свідомість і пізнання", а також на початку цього розділу підкреслювалось, що знання — це елементарний, відносно завершений образ дійсності, який твориться людською свідомістю. Але так звані елементарні знання у вигляді первинної чуттєво даної інформації існують навіть у тварин, про що свідчить рівень їхньої орієнтації у світі.

Елементарними житейськими знаннями володіють діти раннього віку. Кожна людина в процесі свого життя отримує величезну кількість інформації про світ і про себе. Уже первісні люди володіли чималими знаннями, які вони використовували, спираючись на досвід, звичаї, виробничі рецепти. Але все це було донауковим знанням.

Наукові знання суттєво відрізняються від житейських і донаукових знань. Вони передбачають не лише констатацію фактів та опис їх, а й пояснення фактів, усвідомлення їх відповідно до всієї системи понять певної науки. Житейське, просте пізнання констатує, хоча й дуже поверхово, як відбувається та чи інша подія. ***Науковий світогляд*** дає відповідь не лише на питання "як?", а й на питання "чому?". Сутність наукового світогляду полягає в достовірному узагальненні фактів, а також у тому, що за випадковим він бачить необхідне, закономірне, а за одиничним — загальне. І на підставі цього науковий світогляд передбачає різноманітні явища, об'єкти і події. ***Передбачення є вершиною наукової діяльності людини.***

Увесь процес наукового знання пов'язаний зі зростанням сили і діапазону наукового передбачення. А передбачення дає змогу контролювати процеси та керувати ними. Науковий світогляд, таким чином, відкриває можливість не лише передбачення майбутнього, а й свідомого його формування. ***Життєвий сенс кожної науки можна коротко сформулювати так: знати, щоб уміти передбачати, а передбачати, щоб ефективно діяти.***

Суттєвою ознакою наукового світогляду є його системність, тобто така сукупність знань, яка впорядкована на засадах певних теоретичних принципів. Проста сукупність різних знань, не об'єднаних у взаємопов'язану систему, це ще не науковий світогляд. Основою наукових знань є певні вихідні положення, закономірності, які й дають змогу об'єднувати відповідні знання в єдину систему. Знання перетворюються на наукові тоді, коли цілеспрямований збір фактів та їхній опис доводиться до рівня введення їх у систему понять, тобто до складу теорії.

Кожна наука проходить етап формування. Однак критерій формування будь-якої науки загальний: визначення предмета дослідження, вироблення понять, які відповідають цьому предметові, встановлення фундаментального закону, властивого цьому предметові, відкриття принципу чи створення теорії, які дають змогу пояснювати величезну кількість фактів.

Науковий світогляд докорінно відрізняється від релігійного. І основою цих відмінностей є відношення їх до віри.

Як відомо, релігійна віра — це фактичне прийняття за істину того, що в принципі не піддається ніякій практичній перевірці й логічному доведенню. Успадкувавши від релігійного світогляду поняття віри, науковий світогляд якісно по-новому трактує це поняття. Віра в науковому розумінні набуває органічної, природної єдності з істиною. Віра в науці розглядається передусім як впевненість, що ґрунтується на знанні, яке має системно-теоретичну організацію і практично-логічне підтвердження. Наукова віра надає людині могутності по відношенню до сил природи і суспільного життя. Наукова віра існує як логічний зв'язок у системі знання і сприймається як необхідність, яка випливає чи то з фактів, чи з раніше встановлених істин. Ось чому аргументовані ре-

зультати наукового світогляду набувають якості всезагальності й виявляють силу переконання.

Науковий світогляд (наука), як і будь-який інший, має свою структуру, яку найкраще подати у вигляді сучасної класифікації наук. Зауважимо, що подана нижче класифікація наук не претендує на істину в останній інстанції, проте такий підхід є найбільш ефективним і працездатним. У світлі цього підходу, враховуючи сучасний розвиток науки, можна виділити такі основні класи наук: природознавчі і технічні; математичні; гуманітарні і соціальні; філософські.

До ***природознавчих і технічних наук*** належать передусім механіка і прикладна механіка, астрономія і космонавтика, астрофізика, фізика і технічна фізика, фізична хімія та хімічна фізика, хімія та хіміко-технологічні науки, геологія і гірська справа, географія, біологія, біофізика, біохімія та сільськогосподарські науки, антропологія, фізіологія людини, медичні науки та ін.

Математичні науки найбільш яскраво представляють: математична логіка, практична математика, у тому числі й кібернетика, математична статистика, алгебра, геометрія, математичний аналіз, диференційне та інтегральне числення тощо.

До ***гуманітарних і соціальних наук*** слід віднести насамперед історію, археологію. етнографію, економічні науки, соціологію, мовознавство, психологію, правознавство, педагогічні науки, культурологію та багато інших.

З-поміж ***філософських наук*** слід назвати передусім діалектику, антидіалектику (иасамперед метафізику), філософську антропологію, онтологію, гносеологію, філософію історії, філософію науки, феноменологію, етику, естетику, історію філософії та ін.

У міру розвитку наукового світогляду цей класифікаційний ряд не залишатиметься сталим. Він, виходячи з практичної потреби людини і суспільства, з необхідністю поповнюватиметься. Адже, особливо нині, науковий світогляд набуває ряду специфічних і оригінальних рис. Сучасний науковий світогляд — це передусім складний процес духовного виробництва. Наукова творчість дуже розгалужена. Вона глибоко пов'язана з наступністю і традиційністю. Водночас сучасний науковий пошук є глибоко новаторським явищем.

Сучасна наукова істина з'являється як результат наполегливої праці, пульсації думки, боротьби різних точок зору та консолідації творчих зусиль багатьох учених. Суттєвою ознакою сучасного рівня наукового світогляду є проникнення у внутрішню структуру об'єкта, сходження від пізнання закономірності до розкриття структури і системи.

Сучасна наука — це глибоко інтегроване і водночас диференційоване явище. Сьогодні наука рухається шляхом спеціалізації. Водночас виник ряд дисциплін, які вивчають так звані межові явища в розвитку людини, природи і суспільства. Світоглядна культура сьогодення дає змогу науці, з одного боку, широко використовувати передові методи, техніку та технології, з іншого — сама стає творцем їх. Сучасна наука перетворилася в безпосередню продуктивну силу суспільства. Із доньки виробництва наука стала його матір'ю.

Характерною рисою сучасної науки є те, що вона йде шляхом синтезу формальної і змістовної сторін пізнання. Нині наука стоїть напередодні розв'язання ряду кардинальних проблем сучасності: екологічної проблеми; виліковування серцево-судинних хвороб, раку, СНІДу; ефективного соціального прогнозу; визначення найбільш оптимальних шляхів гуманізації людської діяльності та ін.

Підсумовуючи проблему особливостей наукового світогляду, потрібно зауважити, що поряд із позитивними зрушеннями в його розвитку існує ряд суттєвих обмежень. Науковий світогляд "хибує" передусім на "бездушність". Він намагається уніфікувати, стандартизувати бачення світу людиною, "забуваючи", що та є досить "крихкою" і ніжною істотою. Прагнучи до максимальної достовірності й точності, він виключає особистісне, те, чим людина переймається. Він "зсуває" зі свого шляху суб'єктивізм, вимисел, фантазію. Науковий світогляд немовби "забуває", що часто звеличуючи істину, доводячи її до рангу Бога, він принижує людську здатність знаходити у світі своє, особливе і неповторне. А найслабшим його місцем є те, що він фактично ігнорує неповторність людської індивідуальності.

Та в цілому науковий світогляд, безперечно, є вищим рівнем розвитку світоглядної культури порівняно з міфологічним і релігійним світоглядами.

§ 8. Філософія і світогляд

Коли мова заходить про прогрес світоглядної культури, то його завжди пов'язують із ***філософією,*** адже вона є одним із видатних надбань людської цивілізації, животворним джерелом, із якого постали наука і мистецтво, мораль і право та інші прояви людського духу і практики життєдіяльності землян.

Буденною свідомістю філософія досить часто розглядається як щось досить далеке від реального життя. Філософів часто уявляють диваками, а філософствування безплідним мудруванням, за допомогою якого неможливо нічого ні довести, ні заперечити. Проте в цивілізованому, культурному суспільстві кожна думаюча людина певною мірою є філософом, навіть якщо вона й не замислюється над цим.

Людина з необхідністю вступає у сферу філософських роздумів, бо повсякчас намагається знайти відповідь на те вічне, що турбувало людське суспільство завжди: через філософську призму людина розглядає себе як особливе явище у світі. Філософське мислення є постійним і пройнятим жагою прагненням до мудрості, любов'ю до мудрості, яка неосяжна в нескінченності багатства свого змісту. Філософська думка — це міркування про вічність.

Усе сказане про філософію ніякою мірою не означає, що вона є позаісторичним явищем. Філософія має довгу і прекрасну історію. Саме історичний пошук джерел виникнення і характеру розвитку філософії показав, що вона з'являється в процесі такого поділу людської діяльності, коли виникає необхідність інтелектуального освоєння дійсності на найбільш загальному рівні її бачення. Хронологічно цей процес відбувається в різних країнах неодночасно, про що свідчать пам'ятки філософської культури, перші з яких з'явилися у стародавніх Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаї, а дещо пізніше — у країнах Європи, насамперед у Греції і Римі.

Започатковується філософія з постановки питання про єдність речей, цілісність світу. Для того щоб це питання постало в людській свідомості, потрібні були тисячоліття практичного перетворення одних речей в інші, практично-мислене виділення з кола цих речей таких, що використовувались як засіб перетворення інших.

Перші уявлення про єдине походження і єдину першооснову всіх речей були пов'язані з використанням води в зрошувальному землеробстві. Виникли вони в Єгипті в III—II тис. до н. е. Використовуючи воду для зрошування полів і переконавшись на практиці, що без води нічого не виникає, а навпаки, все вмирає і гине, єгиптяни дійшли висновку, що всі речі виникають із води.

Це ж спостерігається і в Стародавній Вавилонії. Використовуючи воду Тигру і Євфрату для зрошування полів, вавилоняни, як і єгиптяни, сформували уявлення, що всі речі походять із води, що вода є основою всього сущого. Діяльність людей на той час досягла такого розвитку, що вони піднялися до усвідомлення єдності всіх речей, до розуміння того, що все живе, що рухається, що виникає і зникає, має єдину основу.

Староіндійській філософії, зародки якої сягають глибокої давнини (2500—2000 рр. до н. е), притаманні: глибокий зв'язок із міфологічно-релігійним світоглядом; опора на Веди — стародавні пам'ятки індійської літератури, написані віршами і прозою; споглядальний характер і слабкий зв'язок із наукою; змалювання духу як безликого, бездіяльного явища; зародження логіки; побудова соціальної філософії на принципах етики, страждань і щастя.

У філософській думці Стародавнього Китаю переважала практична філософія, яка була тісно пов'язана з проблемами житейської мудрості, моралі, пізнання природи і з соціальним управлінням.

У VI—IV ст. до н. е. відбувалося становлення філософії Стародавньої Греції. Саме в цей період мудреці-філософи протиставляють міфологічно-релігійним уявленням наївно-стихійний філософський світогляд. Біля джерел формування наївно-стихійної філософії у Стародавній Греції стояла мілетська школа, засновником якої був Фалес, а найбільш знаними представниками, крім нього, були Анаксімандр і Анаксімен. Найбільш значними філософами Стародавньої Греції були: Геракліт Ефеський, котрий вперше ввів у філософську мову термін "логос", який у нього означав загальний закон буття, основу світу, він також є одним із засновників діалектики; Піфагор, який вперше вжив поняття "філософія"; Левкіп і Демокріт, які створили атомістичне вчення про людину і світ; Сократ, який, поставивши у центр своєї філософії людину,

стверджував, що пізнати світ людина може, лише пізнавши душу людини і її справи, і в цьому — основне завдання філософії; Платон, котрий створив оригінальні вчення про буття, Бога, світ, душу, пізнання, моральність і суспільство (ідеальний світ Платона протистоїть звичайному світові не тільки як абстрактне — конкретному, сутність — явищу, оригінал — копії, а і як добро — злу); Арістотель, філософія якого є спробою розібратися в існуючому, розкрити його структуру, знайти в ньому головне, визначити його по відношенню до неіснуючого. Арістотель дав визначення основного закону буття, спираючись на категоріальний аналіз існуючого, причинний аналіз субстанції, вчення про можливість і сутність. Це визначення звучить так: суть буття — його форма, формою всіх форм є Бог, а людина є особливою формою — єдністю тіла і душі, де "душа є тим, що робить тіло живим".

Новим якісним стрибком у розвитку філософської думки була середньовічна філософія. Вона мала яскраво виражений релігійний характер. Ця філософія намагалася дати ідеї Бога теоретичне обґрунтування, тобто показати, що усвідомлення божественної сутності є необхідною умовою людського життя взагалі й творення світобачення зокрема. Шлях до Бога мав пройти через людину — ось основний світоглядний висновок філософії Середньовіччя. Поряд із філософськими знаменитостями того періоду (Ібн Сіна (Авіценна), Ібн Рошд (Аверроес), Роджер Бекон, Дунс Скот та ін.) особливе місце посідають Фома Аквінський і Вільям Оккам. Фома Аквінський намагався поставити філософію на службу релігії, водночас розмежовуючи філософію і релігію, знання і віру, доводячи можливість гармонії між ними, а також необхідність їхнього співіснування. Відповідно він розрізняв істини розуму і одкровення. Водночас у філософії Середньовіччя людина відкриває і проголошує в собі нестримну здатність до осяяння не лише Бога (розуміння його святості, унікальності), а й самої себе, що йде за вічним покликом утвердження своєї особистості. Темрява Середньовіччя штовхала людину до світла, яким вона бачила саму себе — особистість суверенну і незалежну. Мабуть, саме тому Вільям Оккам запропонував досить оригінальне твердження про суверенність людини і народу. Кожен член суспільства, вважав Оккам, має право брати участь в управлінні державою, влада має встановлю-

ватись не інакше як за угодою всіх. Народ сам визначає главу держави і закони, а якщо правитель переступає межі своєї влади, то народ має право піти проти нього.

Значного розквіту філософська думка набула в епоху Відродження. Терміном "відродження" сьогодні звичайно позначають період, коли відбулося повернення світоглядної культури до засадничих цінностей, створених в епоху античності. Проте термін "відродження" передусім відбиває постання нової неповторної культури, яка спирається на багатства, що існували в усі періоди історії людського життя, в тому числі в епоху античності. Філософія епохи Відродження возвеличує насамперед те, що завжди було в центрі світоглядної картини — людину. Це піднесення ґрунтується на поняттях краси і гармонії людського тіла, почуттів, людських відносин і духовності. Досконалість людини ця філософія демонструє через мистецтво і мораль, науку і техніку, які виникли на основі творчості. Прикладом цього є філософічність образотворчого мистецтва, літератури і технічної творчості Леонардо да Вінчі, Джордано Бруно. Така філософія оригінально просвічується через творчість багатьох літераторів і художників тієї епохи. Найголовнішим висновком філософії цього періоду людської історії є утвердження ідеї гуманізму як такого явища духовності, яким людина мусить керуватися тоді, коли прагне як власного, так і соціального прогресу.

Якісно новим етапом у розвитку філософської культури людства є філософія Нового часу. Цей період в історії суспільства називається так тому, що воно вступило у фазу творення нових соціальних відносин, а саме таких, за яких переоцінка цінностей у системі відношення "людина — світ" відбувається на користь науково-філософського осмислення і проголошення необхідності становлення таких відносин між людьми, де основною рушійною силою соціального прогресу виступають знання і досвід. Глибокі експериментальні дослідження і злет раціонального мислення — основні взірці філософії Нового часу. Це яскраво продемонструвала творчість таких філософів, як Френсіс Бекон, котрому належить відоме висловлювання: "Знання — це сила!"; Рене Декарт, який проголошуючи думку: "Мислю, отже існую!", підкреслював унікальність людини як творчої, мислячої істоти; Бенедикт Спіноза, основною ідеєю філософії якого є твердже-

ня: "Природа — причина самої себе!", де говориться про нерозривність, єдність субстанції, природи, людини і Бога, возвеличується людина — титан розуму і мислення, котре В. Спіноза розглядав як органічну єдність інтелекту і волі.

Таким чином, філософія Нового часу (в системі відношення "людина — світ") дає таке теоретично-практичне надбання, що возвеличує людину у світі як вільну істоту, якій дається свобода завдяки її здатності виробляти знання і використовувати їх на своє благо.

Значною подією в розвитку суспільної думки стала філософія XVIII ст., в якій відношення "людина — світ" тлумачиться через призму світобачення, що висвічує людину як істоту, котра, визначаючи своє місце у світі, доходить висновку, що це місце завжди конкретно історично визначене, тобто має свій неповторний період існування. Упродовж свого існування людина прагне природної гармонії у відношенні "людина — світ". А якщо людина живе не за законами природно визначеної гармонії, то в неї органічно виникає думка: "Так жити не можна!". Філософія XVIII ст. стала теоретичним обґрунтуванням ідеї необхідності соціально-економічних і соціально-політичних перетворень, що мало наслідком вибух соціальних революцій (наприклад, Велика французька революція 1789—1794 рр.). Цю філософію гідно представляють такі імена, як Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Ламетрі, Д. Дідро, П. Гольбах, К. Гельвецій.

XVIII ст. породило, а XIX ст. пестило німецьку класичну філософію, яку представляли І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейєрбах.

Незважаючи на розмаїття ідей, цих філософів єднало багато спільного. Вони вважали, що філософія покликана критично самопізнати людську життєдіяльність; предметом спеціального філософського дослідження є людська історія і людська сутність; філософія є наукою гуманістичної спрямованості.

Німецька класична філософія стала високопрофесійною, надзвичайно абстрактною та узагальненою системою філософського освоєння дійсності. Ця філософія розробила цілісну діалектичну концепцію розвитку, виробила певні загальні принципи підходу до проблеми історичного розвитку.

Німецькі мислителі розробили і дали своє, оригінальне розуміння проблем науковості філософії, онтології, гносеології,

філософської антропології, філософії історії, філософії права, філософії релігії, етики, естетики тощо. Принципами побудови їхніх філософських систем були розрізнення закономірностей розвитку природи і культури, активність суб'єкта, історизм.

Водночас у кульмінаційний момент розвитку класичної філософії почали діяти тенденції, спрямовані на її заперечення. Найбільш яскраво це виявилось у вченнях А. Шопенгауера, О. Конта, С. К'єркегора, Ф. Ніцше, О. Шпенглера. Артур Шопенгауер намагався протиставити своє ірраціоналістичне вчення про світову волю діалектичному вченню Г. Гегеля. За Шопенгауером, сутність особистості становить незалежна від розуму воля — сліпе бажання, невіддільне від тілесного існування людини, котра є проявом космічної світової волі, основою та істинним змістом того сущого.

Класичній філософії протиставлений і позитивізм Огюста Конта. Згідно з його вченням філософія не є наукою з власним об'єктом, що якісно відрізняється від об'єктів конкретних наук. Філософія узагальнює досягнення конкретних наук або ж є узагальненою класифікацією всіх наук. Філософія, вважав Конт, має бути скасована і замінена або безпосередньо конкретними науками, або ж ученням про взаємовідношення між науками, про їхню логічну структуру, мову тощо.

Третя тенденція знайшла прояв в ірраціоналістичних ідеях Серена К'єркегора. Об'єктивній діалектиці Гегеля К'єркегор намагався протиставити "екзистенціальну діалектику", яка мала стати засобом збереження спрямованості особистості до Бога. На шляху до нього, вважав К'єркегор, людина проходить три якісно відмінні стадії: естетичну, етичну та найвищу — релігійну.

Як опозиція класичному раціоналізму виникає "філософія життя" Фрідріха Ніцше. Основа життя, за концепцією Ніцше, — це воля. Життя є проявом волі, але не абстрактної світової волі, як у Шопенгауера, а конкретної, визначеної волі— волі до влади. "Життя для мене, — підкреслював Ніцше, — тотожне інстинкту зростання, влади, накопичення сил, зміцнення існування. Якщо немає волі до влади, істота деградує".

Освальд Шпенглер інтерпретував життя в культурно-історичному розумінні. Життя для нього — це "доля", "душа" культури, яка обґрунтовує ідею катастроф, що, постійно і регулярно повторюючись в історії, призводять до виникнення і смерті замкнутих у собі цивілізацій.

Важливим етапом розвитку світової філософської думки стала марксистська філософія. Стрижнем філософії марксизму є матеріалістичне розуміння історії та матеріалістична діалектика. У світлі матеріалістичного розуміння історії марксизм абсолютизує як джерело розвитку суспільства економічне життя, класову боротьбу та вимірює суспільно-історичний процес поняттям суспільно-економічної формації: первісно-общинний лад, рабовласницька, феодальна, буржуазна формації та комунізм. Основою матеріалістичної діалектики є нове, відмінне від гегелівського визначення основних принципів діалектики та показ предметно-практичного застосування їх. Марксистська філософія дала власне, оригінальне розуміння людини. У її визначенні сутність людини — це сукупність усіх суспільних відносин. Засновниками та фундаторами філософії марксизму були К. Маркс і Ф. Енгельс. Значний внесок у розвиток філософії марксизму зробив В.І. Ленін. Зокрема, він визначив параметри прикладного характеру марксистської філософії, а також дав достатньо працездатні визначення понять матерії, свідомості, діалектики і метафізики.

Розглядаючи сучасний стан світової філософії, потрібно підкреслити, що вона охоплює широкий спектр проблем і підходів до вивчення природи і сутності людини, динаміки соціальних процесів, глибинних зрушень у культурі, глобальних проблем та ін. Можна виділити такі ідеї, що мали суттєвий вплив на філософську думку XX ст. По-перше, це ідея про те, що людина — це істота, здатна творити символічний світ, відображаючи об'єктивний характер його існування. По-друге, що людина, отримавши відносну самостійність стосовно світу, набула можливості саморозвитку, перевтілення. По-третє, що спонтанність людської природи, здатність людини змінювати людське буття ніби знову відтворює саму людину не тільки духовно, а і як біологічний вид. Нарешті, по-четверте, що саме сучасна філософія дає змогу визначити людину як душевноозначену, природно-соціальну істоту, а світ — як усе суще, що є в людині і поза нею. Найбільш впливовими філософськими течіями XX ст. можна вважати ***неопозитивізм, психоаналіз і неофрейдизм, екзистенціалізм, неотомізм, прагматизм, персоналізм*** та ін.

Особливого пояснення й уваги потребує факт існування і розвитку відносно самостійного явища стосовно світової фі-

лософії — ***філософії окремого народу (національної філософії)***. Загальновизнаним є те, що немає і не може бути суто національної науки (математики, фізики, хімії та ін.). Однак німецька, французька, російська філософія тощо — поняття не тільки можливі, а й необхідні для того, щоб мати повне уявлення про реальний процес народження і життя філософських ідей у світі культури і цивілізації. Ідеї філософії найбільш глибоко виявляють душу народу, його духовний досвід та непересічний дух у загальнолюдській природі.

Саме виходячи з ідеї, що існування будь-якої національної філософії реалізується як прояв філософії духу, можемо стверджувати: ***українська філософія є особливим, оригінальним явищем***. Ця особливість визначається домінуванням у ній етико-морального спрямування. Український народ витворює філософію, яку можна назвати *кордоцентричною* ("філософія серця"), бо в центрі цієї філософії є людина з її внутрішнім світом, який перебуває в органічній єдності з умовами її самореалізації. Українську філософію можна назвати "філософією антейності", оскільки вона зосереджує свою увагу не просто на людині, а на людині Землі, яка критерієм істини має власну діяльність, земну і душевну, розглядає своє буття через єдність чуттєвого і раціонального. ***Українська філософія — це оригінальна система***, засадами якої є філософський дух українського народу як органічна ***єдність віри*** (найбільш яскраво це демонструє філософія Г. Сковороди), ***любові*** (фундаментальне трактування вона отримує у творчості Т. Шевченка) і ***надії*** (суттєве визначення отримує у філософії І. Франка та Лесі Українки) у вічному прагненні до втілення їх у ***свободі***, яка й спрямовує людське життя. ***Українська філософія має свій оригінальний метод***, який, на нашу думку, можна назвати *кордоантейним*. *Кордоантейність* — це спосіб філософського осягнення дійсності, в якому людське переймається духовним, що перебуває в органічній єдності із земним та глибоко особистісним усвідомленням реального життя людини і суспільства. Це спосіб усвідомлення сутності всього сущого людиною як земною істотою, здатною до глибоких переживань.

Отже, філософія є особливим і неповторним проявом світоглядної культури. ***Філософія —це почуття і усвідомлення сутності всього сущого.***

А протягом розвитку суспільної думки ***основним питанням філософії*** було, є й буде розуміння відношення "людина — світ" у контексті ***свободи і щастя***. Адже "любов до мудрості" полягає саме в тому, що людина завжди прагне "статись" у свободі, яка є найпотужнішою силою на шляху утвердження людини — вільної і щасливої істоти.

Філософія є особливим явищем, оскільки приховує в собі надпотужний імпульс науковості. Особливою вона є й тому, що філософ не задовольняється об'єктивною картиною світу. Філософське знання — наукове, проте від так званої чистої науки відрізняється тим, що є глибоко особистісним, зобов'язує людину до певного способу життя і діяльності. Філософська істина об'єктивна, але переживається кожною людиною по-своєму, відповідно до особистого життєвого і морального досвіду. Філософія є теоретичними засадами будь-якого світогляду, позаяк тільки в ній знання стає переконанням, захищати і обстоювати яке людина буде до останнього свого подиху будь-якою ціною, навіть ціною власного життя.

Саме з філософською мудрістю можна твердити, що щасливе нинішнє і майбутнє України, Батьківщини мудрого, доброзичливого і працьовитого народу, неможливе без докорінних соціальних перетворень. А здійснення їх потребує високої світоглядної культури Людини і Громадянина України. Витоки цієї світоглядної культури — у милій серцю кожного українця Землі, освяченій красою Віри, Надії і Любові в їхній життєдайній єдності — Свободі.

Що прочитати?

Арський Ф.Н. В країні міфів. — К., 1971.

Біблія. — Видання об'єднання біблійних товариств, 1980 (та ін. роки).

Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. — К., 1999.

Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX—XX століть. — К., 1998.

Світогляд і духовна культура. — К., 1993.

Філософія: Навч. посіб. / За ред. І.Ф. Надольного. — К., 1999.

Запитання для самоконтролю

1. Яке найбільш прийнятне визначення світогляду?
2. Який структурний вибір світогляду вам до вподоби?
3. У чому полягає сутність мудрості?
4. Що є основою єдності буденного і теоретичного світоглядів?
5. У чому полягає мистецька роль світогляду?
6. Чим визначається моральність світогляду?
7. За якими принципами визначається історичність світогляду?
8. Які міфи XX ст. ви знаєте?
9. У чому полягає відмінність між релігійним і науковим світоглядам?
10. Чим визначається ефективність наукового світогляду?
11. У чому полягає сила філософського світобачення?
12. Як правильно зробити світоглядний вибір?

Дискусійні питання

1. Який світогляд найефективніший у сьогоденні?
2. Співвідношення понять "світогляд" і "ідеологія".
3. У чому проглядається взірець світоглядної культури в сучасних умовах?
4. Світоглядна позиція та реалії сьогоднішнього дня: суть конфронтації.
5. Чи потрібні міфи у XX ст.?
6. Новий поступ релігійного світогляду: прогрес чи регрес культури світобачення?
7. Як побороти "бездушність" науки?
8. Наука і негативні наслідки НТП: шляхи розв'язання конфлікту.
9. Філософія: наука чи форма суспільної свідомості?
10. У якої філософії майбутнє?
11. "Сила" і "слабкість" філософської позиції людини: які вони у сьогоденні?

Словник

Абсолютизувати — робити щось безумовним, самодостатнім.

Абстракція — мислене відкидання частини властивостей, зв'язків об'єкта пізнання з метою спрощення, виділення тих сторін, зв'язків, що зацікавили людину.

Аксіома — незаперечна істина, що не потребує доведень.

Актуальний — той, що важливий у даний момент і має реальне значення та функцію у даному висловлюванні і дії.

Алгоритм — сукупність дій (правил) для розв'язування задачі.

Альтернатива — необхідність вибору між двома можливостями, що виключають одна одну.

Апологія — відвертий, беззастережний захист певних положень.

Архаїзм — пережиток минулого.

Вид — те, що об'єднує ряд предметів, явищ за спільними ознаками і входить до складу загального вищого розділу — роду.

Вчення — сукупність буденних чи теоретичних положень у будь-якій галузі знань.

Конфронтація — становище, коли певні особи (або інші елементи соціальної структури) чи держави опиняються перед загрозою зіткнення між собою.

Містика — щось загадкове, непояснюване.

Нірвана — стан повного спокою, знетямлення.

Оптимальний — найкращий з можливих варіантів.

Парадигма — приклад, взірець.

Річ — явище дійсності, те, що відчувається чи усвідомлюється як конкретність.

Тип — те, чому відповідає певна група предметів, понять, явищ.

Толерантність — терпимість до чужих думок і вірувань.

Трансформація — зміна, перетворення виду, істотних властивостей чого-небудь.

Уніфікація — приведення чогось до єдиної форми, системи.

Явище — зовнішній вияв сутності предметів, процесів.

Висновки

Завершуючи викладення навчального матеріалу відповідно до програми нормативного курсу "Людина і світ", автори підручника вважають за необхідне зробити ряд висновків.

У системі відношення "людина — світ", яка склалась об'єктивно, незалежно від волі і свідомості людини, безсумнівно, основним елементом є людина. За висновками нашого курсу, ***людина — це душевно визначена, природно-соціальна істота.***

Таке визначення людини твориться передусім на основі визнання її як протилежності світові. А "світ взагалі" виступає протилежністю "світові людини". Саме тому в підручнику дається таке найбільш загальне визначення світу: ***світ — це все суще, що є в людині та поза нею.***

Після визначень понять "людина" і "світ" найбільш важливим у навчально-творчому курсі "Людина і світ" є аналіз

сутності відношення "людина — світ". І тому цілком закономірним є те, що цей аналіз започатковується баченням своєрідної духовної тріади — дух, душа, духовність. Визначаючи дух як об'єктивно існуюче начало, душу — як індивідуалізований дух, а духовність — як органічну єдність об'єктивного і суб'єктивного, автори підручника намагалися наголосити на життєспрямовуючій силі внутрішнього світу людини, його вирішальному впливі на зовнішній світ. Саме духовність розглядається курсом як основний фактор формування і розвитку особистості.

Подальша логіка курсу "Людина і світ" спрямована в русло бачення свідомого й особливо самосвідомого. Діяльність людської свідомості підноситься до рівня пізнання. Пізнання визначається не просто як особливий процес взаємодії суб'єкта й об'єкта, коли основним результатом виступає знання. Пізнання розглядається як особливий спосіб перетворення людиною світу, природи і самої людини в інтересах людини.

Природа в курсі "Людина і світ" тлумачиться як те, що передує існуванню людини. Вона постає як самоорганізоване явище, як загальний об'єкт знання і пізнання, як сукупність об'єктивних умов існування цивілізації.

Особливим природним явищем згідно з курсом "Людина і світ" постає суспільство — самоорганізована система соціально визначених явищ. Суспільство є необхідною умовою творення людини, залишаючись при цьому її (людським) творінням.

Суспільні відносини, як основа творення соціуму, подані в курсі "Людина і світ" у широкому спектрі зв'язків і взаємодій людей. При цьому особливо наголошується на сутності соціальних, зокрема політичних і культурних відносин.

Загальний висновок навчально-творчого курсу "Людина і світ", який стверджує, що ***людина — найвища цінність у світі***, звернений до майбутнього в існуванні людини. А конкретно автори курсу звертаються до молодої людини сучасної України, яка, виходячи на широкий шлях самостійного життя, перебуває в нестримному пошуку Істини, Добра і Щастя.

Жора Корнєв

Навчальне видання

ГУБЕРСЬКИЙ Леонід Васильович,
КРЕМЕНЬ Василь Григорович,
ПРИЯТЕЛЬЧУК Анатолій Олексійович та ін.

ЛЮДИНА І СВІТ

Підручник

Керівник видавничих проектів *В.І. Карасьов*
Головний редактор *В.П. Розумний*
Редактори *С.В. Бартош, Н.М. Шевченко*
Коректор *М.Г. Обухова*
Комп'ютерна верстка *Є.В. Кирпича*
Обкладинка *Л.І. Жиборовської*

Підп. до друку 25.07.2001. Формат 60×84 1/
Папір офс. № 1. Друк офс. Гарнітура Sc ok.
Ум. друк. арк. 20,46. Обл.-вид. арк. 19,6. Зам. №

Київська обласна організація товариства "Знання" України
01034, м. Київ-34, вул. ецька, 28
Свідоцтво ДК № 125 в 07.2000
Тел. (044) 224-80-43, 2 36
E-mail: sales@society.kiev.ua
http://www.znannia.com.ua

Віддруковано у видавництві "Преса України"
м. Київ-47, просп. Перемоги, 50